

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Μάρτιος 2005 • τεύχος 131 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση

Μάρτιος 2005 • τεύχος 131

Η τιμή του τεύχους αυξάνεται σε 5 €

Οι συνδρομές δεν μεταβάλλονται

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ**Ελλάδα**

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποχ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε να

αναγράφεται το όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στη διεύθυνση του περιοδικού

Για τούς συνδρομητές του

έξωτερικού:

IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324

0174 048

SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

Κωδικός: 1572

τηλ. 210-6470079 - fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Εκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.

Άγαθίου 3, Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Μιά έκθεση του ΟΗΕ5

Άγγελος Έλεφάντης, Βάσεις για τὰ ΑΕΙ-ΤΕΙ6

Ροίκος Θανόπουλος, Ποδήλατο ή άλλα λόγια

νά αγαπιόμαστε7

Άγγελος Έλεφάντης, Ο Δήμος Αθηναίων

θά μοιράσει 40.000 γλάστρες μέ λουλούδια9

Λότης Λαμπριανίδης, Περί μή συζήτησης

για τήν αξιολόγηση τών πανεπιστημίων10

Άντα Διάλλα, «Διαθέτει ή Ουκρανία ιστορία;»15

Χρήστος Χατζηιωσήφ, Σύγχυση περιγραμμάτων

καί περιεχομένων19

Νάσος Βαγενάς, Ο Σβορώνος καί ή διαμόρφωση

του έλληνικού έθνους30

Μαρία Στεφανοπούλου, Οι κλασικοί, ο σύγχρονος

βίος καί ο αισθησιασμός του Μωπασάν37

Άγγελος Έλεφάντης, Χρήστος Κάτσικας -

Κώστας Θεριανός47

Νίκος Άντωνάτος, Κωνσταντίνα Μπάδα

Ο κόσμος της εργασίας48

Γιώργος Μαργαρίτης, Ναπολέον Ζέρβας

«Ο μισθοφόρος». Από τα αρχεία του ΕΔΕΣ51

Κατερίνα Λαμπρινού, Χρήστος Ε. Ντούνης

«Έν καιρῷ πολέμου»54

Γιώργος Μπαλουῆρος, Ποιητικό μουσείο

κέρινων όμοιωμάτων58

Γιώργος Χάλαρης, Άντινομίες της «κοινωνίας

της γνώσης»60

Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Κάρλ Μάρξ,

«Θέσεις για τόν Φόουερμπαχ» καί Φρ. Ένγκελς,

«Ο Λούντιβχ Φόουερμπαχ καί τό τέλος

της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας»62

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις65

Έξώφυλλο: Δ. Κοκκινίδης, Άναχώρηση, 2005 (έκθεση
«Άπό τόν Πειραιά στις Κυκλάδες)**ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ**

Άγαπητοί φίλοι του Πολίτη

Δυστυχώς δεν πουλάμε όσα περιοδικά τυπώνουμε. Έτσι, έχουμε πολλές επιστροφές καί λίγο χώρο αποθήκευσης. Τό μέλαθρον της όδοϋ Κέκροπος στην Πλάκα, έχει χαθεί οριστικώς. Δεν είναι κρίμα οι επιστροφές να πάνε για ανακύκλωση;

Έλάτε, λοιπόν, να πάρετε παλιότερα τεύχη του περιοδικού, όσα θέλετε, όσα σας λείπουν μόνο μέ 1 ευρώ. Η διανομή θα γίνει τό Σάββατο 16 Άπριλίου από ώρα 12 έως 2.30. Στους καλούς πελάτες καί πελάτισσες, βεβαίως, θα προσφερθεί ως bonus τσίπουρο.

Η διανομή θα επαναληφθεί τήν Πρωτομαγιά, ίδια ώρα, μετά τήν διαδήλωση καί θα είναι δωρεάν.

ΟΗΕ. Μιά ἔκθεση γιά τήν κατάσταση τῶν οἰκοσυστημάτων τοῦ κόσμου

Ἡ εἶδηση: 1.365 ἐπιστήμονες, τῶν συναφῶν μέ τό περιβάλλον καί τά οἰκοσυστήματα ἐπι-
στημῶν, ἀπό 95 χῶρες τοῦ κόσμου, ἔπειτα ἀπό πρόσκληση τοῦ ΟΗΕ, συνέταξαν μιά ἔκθε-
ση γιά τήν κατάσταση τῶν οἰκοσυστημάτων στόν κόσμο. Ἴδου μερικά ἀπό τά στοιχεῖα καί
τά συμπεράσματά τους.

1ον: Ἡ αὐξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς περιορίσει τήν πείνα. Ἀλλά, συνολικά, οἱ ἀνθρώ-
πινες δραστηριότητες ὑποβαθμίζουν αἰσθητά τό περιβάλλον, πράγμα πού σημαίνει ὅτι, σέ ἕνα
ὀρισμένο βάθος χρόνου, ἀπειλεῖται ἡ ἴδια ἡ εὐμάθεια τῶν ἀνθρώπων.

2ον: Καταστροφή τῶν οἰκοσυστημάτων. Τά οἰκοσυστήματα δέν θά διαθέτουν προσεχῶς τή
φυσική ικανότητα νά ἀνταποκριθοῦν στίς ἀπαιτήσεις τῶν μελλουσῶν γενεῶν.

Διευκρίνιση. Ὀνομάζεται οἰκοσύστημα ἕνα σύνολο ὀργανισμῶν (φυτῶν, ζώων, μικρο-οργα-
νισμῶν, περιλαμβανομένου τοῦ ἀνθρώπου) πού ὁ καθένας δρᾷ πάνω στοῦς ἄλλους σέ μιά
σχέση διαντίδρασης.

Ἔτσι τά ζωντανά οἰκοσυστήματα τῶν τροπικῶν δασῶν, τῶν ὠκεανῶν, τῆς σαβάνας, τῶν
ὀρέων, τῶ πεδιάδων κ.λπ. σχηματίζουν τή βίωση, τό ζωντανό τμήμα τοῦ πλανήτη. Τά
οἰκοσυστήματα ρυθμίζουν τή τροφή, τό νερό, τίς ἀσθένειες, τό κλίμα. Ὅμως:

Τά 60% τῶν οἰκοσυστημάτων, λείει ἡ ἔκθεση τοῦ ΟΗΕ, πού ἐπιτρέπουν καί ρυθμίζουν τή
ζωή ἐπί τῆς γῆς, ἔχουν ἤδη ὑποβαθμισθεῖ. Τά τελευταῖα 50 χρόνια ἐπῆλθε μεγαλύτερη κα-
ταστροφή στά οἰκοσυστήματα ἀπ' ὅση σ' ὀλόκληρη τήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καί τά
ἐπόμενα 50 χρόνια προβλέπεται μεγαλύτερη. Ἐπί παραδείγματι ἀπό τό 1960 κι ἐντεῦθεν ἔχει
γίνει περισσότερη συγκέντρωση διοξειδίου τοῦ ἀνθρακος στήν ἀτμόσφαιρα ἀπ' ὅση ἀπό τό 1750
ὡς τό 1960.

Οἱ πιο φτωχοί λαοί θά εἶναι τά πρῶτα θύματα τῆς καταστροφῆς τῶν οἰκοσυστημάτων.
Διότι οἱ φτωχοί τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἐξαρτῶνται πολύ περισσότερο ἀπό τίς ὑπηρεσίες πού
προσφέρουν ἡ χλωρίδα καί ἡ πανίδα τῶν οἰκοσυστημάτων.

Πολλές καί σημαντικές οἱ «λεπτομέρειες» τῆς ἔκθεσης. Ὅπως παρακμή τοῦ ἀριθμοῦ τῶν
εἰδῶν, ἐπιστροφή τῶν μολυσματικῶν ἀσθενειῶν, τροπικά δάση μή ἀνανεώσιμα, ἐξαφάνιση πολ-
λῶν ἐντόμων καί πτηνῶν, καταστροφή ἀλιευμάτων, ἐλάττωση τῆς ἀναζωογόνησης τοῦ ἀέρα
κ.λπ.

Σχόλια ἐπί τῶν στοιχείων, τῶν ἐπικείμενων καταστροφῶν καί ἀπειλῶν γιά τήν καταστρο-
φή τῶν προϋποθέσεων τῆς ζωῆς: οὐδέν.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Οἱ βάσεις γιά τήν εἴσοδο στά ΑΕΙ-ΤΕΙ

Ὅταν πέρυσι δημοσιεύτηκαν τά ἀποτελέσματα τῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων γιά τήν εἴσοδο στά ΑΕΙ-ΤΕΙ, οἱ πάντες, κυβέρνηση, ἀντιπολίτευση, ἐκπαιδευτικοί, σωματεῖα ἐκπαιδευτικῶν ἀνησύχησαν (τό λιγότερο) μέ τό γεγονός ὅτι τό 41,81% τῶν ὑποψηφίων (37.272 ὑποψήφιοι στούς 89.039) εἶχαν βαθμούς κάτω ἀπό τή βάση.

Τώρα ἡ κα Γιαννάκου ἀναγγέλλει ὅτι οὐδείς θά εἰσέρχεται στά ΑΕΙ-ΤΕΙ ἂν δέν συγκεντρώνει μιᾶ ὀρισμένη βαθμολογική βάση. (Θά ἀνακοινωθεῖ ἐντός τῶν ἡμερῶν μέ ὑπουργική ἀπόφαση ποιά θά εἶναι αὐτή ἡ βάση). Στήν ἀπόφαση τοῦ ὑπουργείου ἀντέδρασαν ἀρνητικά ἀντιπολίτευση καί ἐκπαιδευτικά σωματεῖα, θεωρώντας ὅτι ἡ σχολική ἀποτυχία καί ἡ μαθησιακή ἀνεπάρκεια δέν θεραπεύονται μέ τήν καθιέρωση βάσης, πού ἀπλῶς θά ἀποκλείει πολλούς ὑποψηφίους ἀπό τήν Ἀνώτατη Ἐκπαίδευση. Εἶναι σωστή ἡ παρατήρηση. Ἡ σχολική ἀποτυχία καί ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ὑποψηφίων δέν θεραπεύεται μέ τή μέθοδο χέρι πονάει χέρι κόβει. Εἶναι θέμα πολύ σύνθετο καί ἐξαρτᾶται ἀπό τή συνολική ποιότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ, ἀλλά καί ἀπό τήν προσπάθεια πού καταβάλλει ὁ κάθε ὑποψήφιος. Βέβαια, ὁ ὑποψήφιος προσδιορίζεται καί ἀπό τήν ποιότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καί ἀπό τήν ὁσμωτική μόρφωση (οἰκογένεια κ.λπ.) καί τήν κοινωνική θέση τῶν οἰκογενειῶν. Πάρα ταῦτα ὑπάρχει καί ὁ δρῶν (ἤ μή δρῶν) ὑποψήφιος. Ἐπίσης ὁ βαθμός, πολλές φορές, δέν ἀνταποκρίνεται στήν ποιότητα τοῦ ὑποψηφίου. Ποιά ἡ διαφορά ἐκείνου πού «πιάνει» μέσο ὄρο 9 μέ ἐκεῖνον πού «πιάνει» τή βάση, π.χ. 10;

Ὅμως πανεπιστημιακό τμήμα, στό ὁποῖο πολλοί εἰσαχθέντες ἔχουν βαθμούς κάτω —συχνά καί πολύ κάτω— π.χ. ἀπό τό 10, ὑποδέχεται, ἂν μή τί ἄλλο, ἕνα πολύ ἀνώριμο ὑλικό. Οἱ φοιτητές αὐτοί δέν μποροῦν νά παρακολουθήσουν τά πανεπιστημιακά μαθήματα ἢ οἱ πανεπιστημιακοί δάσκαλοι ρίχνουν τό ἐπίπεδο. Ὁ κύκλος φαῦλος.

Ἡ «βάση» δέν θά βελτιώσει τό σύστημα, ὅμως εἶναι ἀπαραίτητη διότι θά μετατρέψει τίς Γενικές Ἐξετάσεις σέ Ἐξετάσεις κι ὄχι σέ Διαγωνισμό πού εἶναι σήμερα. Εἶναι μιᾶ ἐλάχιστη ρύθμιση «σκληρή», ἀλλά ἀναγκαῖα.

Ἀπό κεῖ καί πέρα ἡ σχολική ἀποτυχία καί ἡ ἀναβάθμιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ παραμένουν προβλήματα πού περιμένουν τή λύση τους. Ἡ παρούσα διοίκηση τοῦ Ἰπουργείου, ὅπως καί οἱ προηγούμενες, δέν φαίνεται νά ἔχει διάθεση νά «καταλάβει» αὐτά τά καίρια προβλήματα.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

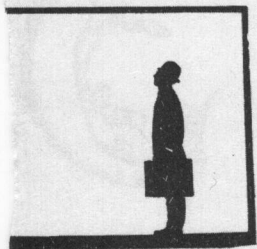

Ποδήλατο ἢ ἄλλα λόγια νά ἀγαπιόμαστε

Πρὶν μερικές δεκαετίες ἡ χρήση τοῦ ποδηλάτου σέ πόλεις, μέ επίπεδη διαμόρφωση, ἦταν κάτι τό συνηθισμένο. Μετά ἤρθε τό αὐτοκίνητο καί ὁ «σχεδιασμός» τῶν πόλεων προσαρμόστηκε στό αὐτοκίνητο καί ὄχι τό ἀντίθετο. Ἔτσι οἱ μὴ αὐτοκινητιστικές μορφές μετακίνησης (πεζοί, ποδήλατο) ἀντιμετωπίστηκαν ἐχθρικά. Ὅμως θά περίμενε κανείς, μετά ἀπό τήν ἀρνητική ἐμπειρία πού συσσωρεύτηκε ἀπό τή χρήση τοῦ αὐτοκινήτου στίς πόλεις, οἱ δημόσιοι φορεῖς ἴσως θά εἶχαν βγάλει κάποια συμπεράσματα καί θά εἶχαν ἀναπροσαρμόσει τούς συγκοινωνιακούς τούς σχεδιασμούς. Μιά εὐκαιρία γιά νά διαπιστώσουμε τί συμβαίνει, μᾶς τή δίνει ἡ ἐρώτηση τοῦ Α. Ἀλαβάνου (ἔγινε τήν 1/10/04) στόν Ὑπουργό Μεταφορῶν καί Ἐπικοινωνιῶν καί ἔθεσε τό θέμα: «Διευκόλυνση τῆς χρήσης τοῦ ποδηλάτου σέ Μαζικά Μέσα Μεταφορᾶς». Στήν ἐρώτηση ὑπάρχει καί τό ἐρώτημα γιά τά μέτρα πού πρέπει νά λάβει τό Ὑπουργεῖο «γιά βιώσιμες πόλεις, πού νά διευκολύνουν τή χρήση τοῦ ποδηλάτου...». Ἀξίζει νά σχολιάσουμε τίς ἀπαντήσεις τοῦ ὑπουργοῦ, κ. Λιάπη (δόθηκαν στίς 19/10/2004).

«Γράφεται ὅτι συντάχθηκαν μελέτες ἀπό τό Ε.Μ.Π. σέ 17 Δήμους γιά τήν ἔνταξη τοῦ ποδηλάτου στήν ἐλληνική πόλη. Ὅμως δέ λέγεται τίποτα γιά τό πότε καί πῶς θά ὑλοποιηθοῦν αὐτές οἱ μελέτες καί τί εἶχε γίνει μέχρι τότε. Ἐδῶ, λοιπόν, ὑπάρχει ἓνας μέγας κίνδυνος, δυστυχῶς ὄχι σπάνιος στήν ἐλληνική πραγματικότητα, νά μείνουν οἱ μελέτες ἀνεφάρμοστες. Ἄν κρίνουμε ἀπό τόν Δήμο τῆς Ἀθήνας, τουλάχιστον στό κέντρο δέν φαίνεται κάτι σχετικό. Ἡ ἄμεση ἐφαρμογή τους πρέπει νά ἀποτελέσει προτεραιότητα γιά τό Ὑπουργεῖο Μεταφορῶν καί Ἐπικοινωνιῶν ὥστε ἡ ἰδέα τῆς χρήσης τοῦ ποδηλάτου νά ἀρχίσει νά ἐδραϊώνεται. Παράλληλα πρέπει νά συγκεντρώνεται καί ἡ σχετική ἐμπειρία γιά τίς ἀπαραίτητες διορθωτικές κινήσεις στό μέλλον. Εἰδικά ὁ Δήμος Ἀθήνας πού διαθέτει ἓνα δίκτυο πεζοδρόμων στό κέντρο τῆς πόλης καί δρόμους μέ πολλές λωρίδες κυκλοφορίας μπορεῖ νά προχωρήσει ἄμεσα σ' ἓνα πρόγραμμα ἔνταξης τοῦ ποδηλάτου στά μέσα μεταφορᾶς. Αὐτό εἶναι στενά συνδεδεμένο καί μέ τή δυνατότητα χρησιμοποίησης τῶν Μαζικῶν Μέσων Μεταφορᾶς (ΜΜΜ) γιά τή μεταφορά τῶν ποδηλάτων. Γιά παράδειγμα νά ξεκινάει κάποιος μέ τό ποδήλατό του ἀπό τόν Πειραιά ἢ ἀπό τό Περιστέρι, νά φτάνει στό κέντρο μέ τόν ΗΣΑΠ ἢ τό

Μετρό καί νά συνεχίξει στούς ποδηλατόδρομους. "Αρα τά ΜΜΜ παίζουν τόν ρόλο τῆς γέφυρας μεταξύ τῶν «ἄκρων» τοῦ οἰκιστικοῦ ἴστοῦ τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀττικῆς».

"Ἄς δοῦμε ὅμως πῶς ἀπαντᾶνε σ' αὐτό τό ζήτημα τά Μέσα Μαζικῆς Μεταφορᾶς.

Ὁ ΟΣΕ ἀπαντᾶ θετικά καί ἐλπίζουμε ἡ ἀπάντησή του νά ἰσχύει καί γιά τόν προαστιακό σιδηρόδρομο καί τό INTERCITY. Ἀξίζει νά τονιστεῖ τό σημεῖο τῆς ἀπάντησης τοῦ ΟΣΕ ὅτι «ἡ μεταφορά τοῦ ποδηλάτου σέ διεθνή σιδηροδρομική διαδρομή εἶναι δυνατή, καθὼς οἱ εὐρωπαϊκοί σιδηρόδρομοι ἔχουν θεσπίσει εἰδικό κανονιστικό πλαίσιο, σχετικό τῆς συγκεκριμένης μεταφορᾶς».

Οἱ ἄλλοι δύο φορεῖς (ΜΕΤΡΟ καί ΗΣΑΠ) εἶναι ἀρνητικοί. Ἐφευρίσκουν ἀπλοϊκές δικαιολογίες πού δείχνουν μόνον τήν ἀδυναμία τους νά προωθήσουν τίς ἐνέργειες πού ἀπαιτοῦνται γιά τή δημιουργία μιᾶς βιώσιμης πόλης καί νά ἀντιληφθοῦν πῶς αὐτές ἐνοποιοῦνται σέ ἓνα συνολικό σχέδιο. Οἱ ἀπαντήσεις τους, ὅμως, δείχνουν καί ἄγνοια τοῦ ἀντικειμένου τους ἢ σκόπιμη ἀποσιώπηση. Γιατί, δέν μπορούμε νά πιστέψουμε ὅτι δέν γνωρίζουν τί γίνεται στά ἀντίστοιχα ΜΜΜ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν πόλεων καί νά ἀξιοποιήσουν τήν ἐμπειρία τους. "Ἄς τούς ποῦμε τότε ἐμεῖς ὅτι γιά τή μεταφορά τῶν ποδηλάτων στό ἐξωτερικό χρησιμοποιοῦνται τό πρῶτο καί τελευταῖο βαγόνι τοῦ συρμοῦ τά ὁποῖα ἔχουν εἰδική σήμανση καί εἶναι διαμορφωμένα κατάλληλα. Μή φανταστεῖτε τίποτα τρομερές ἀλλαγές. Ποδήλατα μπαίνουν ὄχι ἐλέφαντες! Διαθέτουν, λοιπόν, ἓνα χῶρο γιά ποδήλατα, ὅπως ἀκριβῶς οἱ νέοι συρμοί τοῦ ΜΕΤΡΟ πού πᾶνε στό ἀεροδρόμιο ἔχουν χῶρο γιά ἄτομα μέ κινητικά προβλήματα. Ὅμως οἱ ἰθύνοντες τοῦ ΜΕΤΡΟ κυριαρχοῦνται ἀπό τή λογική τῆς ἀποστείρωσης καί τοῦ «ἐκπολιτισμοῦ» τῆς «ἄξεστης» μάζας. Ἄντί νά ἀσχοληθοῦν μέ προβλήματα ὅπως ἡ μεταφορά τῶν ποδηλάτων ἢ ἀκόμα σοβαρότερα ὅπως ἡ κατασκευή ἀνεγκυστήρων σέ σταθμούς γιά τή διευκόλυνση τῶν ἀτόμων μέ κινητικά προβλήματα καί τῶν μητέρων μέ καρότσια, κυνηγᾶνε αὐτούς πού τρῶνε κουλούρια στούς χώρους τοῦ Μετρό καί ἐπιβάλουν στόν κόσμο νά ἀκούει ἀποκλειστικά κλασική μουσική...

Ἡ θεσμοθέτηση τῆς χρήσης τοῦ ποδηλάτου στίς πόλεις χρειάζεται νά τύχει τῆς προσοχῆς τῶν σχετικῶν φορέων, τῶν πολιτῶν, τῶν κομμάτων, τῶν Δήμων καί τῶν ἀρμόδιων ὑπηρεσιῶν. Ἄν θέλουμε νά ἀλλάξουμε τίς πόλεις μας κοντά στά ἄλλα αἰτήματα καί τό ποδήλατο πρέπει νά βρεῖ τή θέση του.

Ροῖκος Θανόπουλος

Ὁ Δῆμος Ἀθηναίων θά μοιράσει 40.000 γλάστρες μέ λουλούδια

Τρέξατε ὅλοι γιά νά προμηθευθεῖτε τόν βασιλικό σας καί τή γαρδενιά σας. Ἀλλά δέν θά προλάβετε, γιατί αὐτές τίς 40.000 γλάστρες μέ λουλούδια τά συνεργεῖα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων θά τίς μοιράσουν μόνον στόν Κολωνό, τά Πετράλωνα, τόν Βοτανικό καί τή Ριζούπολη, σέ ἡμερομηνίες καί ὥρες πού θά ἀνακοινώσει ἡ Διεύθυνση Κηποτεχνίας τοῦ Δήμου. Οἱ ἄλλες περιοχές ἄς περιμένουν τή συνέχεια τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος «πράσινα μπαλκόνια». Βέβαια 40.000 γλάστρες γιά νά πρασινίσουν τά μπαλκόνια τῆς Ἀθήνας εἶναι κάτι σάν τά πράσινα ἄλογα. Ἀλλά ἔστω· εἶναι μιά καλή ἀρχή πού ἂν μή τί ἄλλο ὑποδεικνύει τό πρόβλημα καί τό στόχο: νά πρασινίσουν, πραγματικά, τά μπαλκόνια, τῶν ὁποίων τό συνολικό μῆκος σέ ὅλο τό λεκανοπέδιο ἔχει ὑπολογισθεῖ σέ 24 ἑκατομμύρια τρεχούμενα μέτρα.

Αὐτός ὁ γιγαντιαῖος στόχος... ἀναδάσωσης τῶν μπαλκονιῶν —συνολικῆς ἐκτάσεως μερικῶν δεκάδων χιλιάδων στρεμμάτων— θά ἔφερνε μιά ἰσχυρότατη δόση καθαροῦ ἀέρα καί καθάρσεως τοῦ ἀποπνικτικοῦ ἀέρα τοῦ λεκανοπέδιου. Καί βέβαια ὁ δῆμος καί τό κράτος μποροῦν νά προσφέρουν πολλά, ἰδίως νά διευκολύνουν, οἰκονομικά καί τεχνικά, τούς ἐνοίκους πού θά ἐπιθυμοῦσαν νά πρασινίσουν τά μπαλκόνια τους. Ὅμως τό πραγματικό πρασίνισμα θά γίνει ἀπό τούς κατοίκους πού φλέγονται μέσα στήν τσιμεντοῦπολή τους. Θά γίνει ἀπό τό μεράκι, τήν καθημερινή φροντίδα, τήν ἀνάγκη γιά μιάν ἄλλη αἰσθητική τῶν ἰδίων τῶν ἐνοίκων. Δέν ἀρκεῖ νά πάρουμε μιά γλάστρα· εἶναι ζωντανό πράγμα (καί εὐπαθές) μιά γλάστρα, ἕνα φυτό. Πρέπει νά τῆς μιλάς, νά τήν κοιτᾶς στά μάτια, ἀλλιῶς ...κατεβάζει τά μούτρα.

Ἔτσι, ὅπως μέ μιάν σχεδόν ἀστραπιαία κίνηση, μετά τόν καύσωνα τοῦ 1986, μέ τούς χίλιους πεντακόσιους νεκρούς γερόντους καί γερόντισσες, οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ Πανέλληνες γέμισαν τόν τόπο μέ αἰρκοντίσιον (πάνω ἀπό 2 ἑκατ. στό Λεκανοπέδιο, πού ἀνέβασαν τή μέση θερμοκρασία κατά 2 ἕως 2,5 βαθμούς Κελσίου), θά μπορούσαν σιγά σιγά μέ μιάν ἀντίθετη κίνηση οἱ κάτοικοι νά πάρουν τόν ἀέρα τῆς πόλης στά χέρια τους: νά τοῦ πάρουν τόν ἀέρα, νά τόν ἀλλάξουν. Θά ἦταν μιά κίνηση ὑψηλῆς πολιτοφροσύνης. Γιατί τό πρόβλημα δέν εἶναι οἱ γλάστρες καί τά φυτά ἀλλά οἱ πολίτες πού ἀρνοῦνται νά ζήσουν ὡς γλάστρες.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ΠΕΡΙ ΜΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΝ:

Μήπως για μιά ακόμη φορά σκιαμαχούμε;

τοῦ Λόη Λαμπριανίδη

Πιστεύω ὅτι ἡ πανεπιστημιακή κοινότητα ὀφείλει καί μπορεῖ νά διαμορφώσει ἕνα Συλλογικό Σχέδιο γιά τό πανεπιστήμιο στόν 21ο αἰ. Μέχρι σήμερα ἔχουμε «ἀντι-παραθέσεις», ἀλλά ποτέ ἕναν τεκμηριωμένο δημόσιο διάλογο· ὑπάρχει ἔλλειψη στρατηγικῆς γιά τό τί πανεπιστήμιο θέλουμε.

Ἄναμφίβολα θά θέλαμε τό πανεπιστήμιο νά ἔχει τά χαρακτηριστικά τῆς Universitas, ὅπως ἀποκρυσταλλώθηκε στόν 20ό αἰ. Νά ἔχει, δηλαδή, λειτουργική, ἐρευνητική καί παιδευτική ἀυτονομία ἀπέναντι τόσο στά κερδῶα κριτήρια τῆς ἀγορᾶς ὅσο καί στήν κρατική κηδεμονία. Θά θέλαμε ἕνα πανεπιστήμιο πού νά ἀποτελεῖ πεδίο συσσωρευμένης καί ἀνανεούμενης γνώσης πού παράγεται μέ τρόπο σφαιρικό, μέ ἐλεύθερο διάλογο καί κριτική. Ἕνα πανεπιστήμιο στό ὁποῖο ὑπάρχει καθολική πρόσβαση στή γνώση.

Τί πανεπιστήμιο θέλουμε;

Στό πανεπιστήμιο τύπου Χοῦμπολτ θεωρεῖται ὅτι οἱ διανοητικές δραστηριότητες τῶν πανεπιστημιακῶν ἔχουν ἀξία καθαυτές, μᾶς καί στοχεύουν στά βασικά ιδεώδη τῆς κοινωνίας, ὅπως εἶναι ἡ αὐτοδιαπαιδαγώγηση. Τό ἰδεατό σχῆμα εἶναι αὐτό, ἐνός ἀκαδημαϊκοῦ πού δουλεύει σέ ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο, σέ μιά συγκεκριμένη ἐπιστημονική παράδοση, μέ μακροχρόνιο ὄριζοντα καί πού κατέχει σέ ἐξαιρετικό βαθμό τό ἀντικείμενό του.¹ Αὐτές οἱ ἀκαδημαϊκές ἐπιδιώξεις μπορεῖ νά ἔχουν ἐκμεταλλεύσιμα προϊόντα (spin-offs) γιά τήν κοινωνία, ἀλλά αὐτά δέν προκύπτουν ἀπό πρόθεση. Δέν ὑπάρχει καμία προσδοκία ἀπό τόν καθηγητή πανεπιστημίου –κατά τόν Χοῦμπολτ– νά παράγει γνώση, ἢ ὁποῖα νά ἔχει ἄμεση καί ὀρατή πρακτική ἀξία.

Σήμερα ἔχουμε τρεῖς ἐν πολλοῖς ἀντιμαχόμενες τάσεις. Ἡ πρώτη, ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νά προστατεύσουμε τό πανεπιστήμιο ἀπό τίς ἐξωθεν «ἐπιθέσεις», θεωρώντας –ἔμμεσα ἔστω– ὅτι ἕνα τέτοιο πανεπιστή-

μιο θά ἔχει τά χαρακτηριστικά τοῦ χουμπολτιανοῦ. Ξεχνᾷ, βέβαια, ὅτι ἀπέχουμε πολύ ἀπό μιά τέτοια «ἰδεατή» κατάσταση. Δυστυχῶς, πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι εἶναι ἀμφίβολο τό πόσο ἀκαδημαϊκό, δημοκρατικό ἢ δημόσιο εἶναι τό ἑλληνικό πανεπιστήμιο σήμερα.

Μιά δεύτερη τάση ὑποστηρίζει ὅτι τό πανεπιστήμιο θά πρέπει νά προσαρμοστεῖ στίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς. Ὅμως, τό νά προκρίνει κανεῖς τίς ἐπιχειρήσεις καί τόν ἀνταγωνισμό ὡς ιδεώδη ἀναφορά σημαίνει ὅτι ἐγκαθιστᾷ στήν καρδιά τοῦ ἀξιακοῦ συστήματος ἕνα μοντέ-

* Εἰσήγηση πού παρουσιάστηκε στήν κοινή ἐκδήλωση πού ὀργάνωσαν οἱ Σύλλογοι ΔΕΠ καί μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν τοῦ ΑΠΘ καί τοῦ Πανεπιστημίου Μακεδονίας στίς 7 Μαρτίου 2005.

1. Συχνά, βέβαια, τείνουμε νά ξεχνοῦμε ὅτι αὐτό προϋπέθετε μίαν ἐξαιρετικά ἐλιτίστικη ἀντίληψη τῆς κοινωνίας καί τῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἦταν δυνατή μόνο γιά ἕνα ἐλάχιστο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ.

λο πού ὑποτάσσει τὸ σύνολο τοῦ παιδαγωγικοῦ ἐγχειρήματος στὴ λογικὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ στὴν ἐπιλογή μέσω τέστ. Ἀντὶ νὰ προβάλλονται οἱ ἀξίες τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς μεγαλοψυχίας, κυριαρχεῖ ἡ λογικὴ τοῦ ἀγῶνα καθενὸς ἐναντίον ὄλων, τοῦ ἀηλεοῦς ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τὶς καλύτερες ἐπιδόσεις καί, ὡς ἐπακόλουθο, γιὰ τὶς σωστὲς ἐκπαιδευτικὲς ἐπιλογές, τὴν καλύτερη δυνατὴ σταδιοδρομία, τὴ σωστὴ «ἀνώτατη σχολή».

Τὸ πανεπιστήμιο ὀλισθαίνει ἀπὸ τὸν ρόλο του ὡς χώρου ἐρευνας καὶ μάθησης, καλλιέργειας τῆς κριτικῆς ἰκανότητας, τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης καὶ τοῦ στοχασμοῦ σὲ μιὰ παραγωγικὴ διαδικασία μὲ «ἐξαγόμενα» πτυχιούχους-φορεῖς μιᾶς συγκεκριμένης ποσότητας γνώσης, πού καθορίζεται μάλιστα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς. Ἐξάλλου, εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ πανεπιστήμιο μπορεῖ νὰ προσαρμόσει τοὺς πτυχιούχους του στὴ ζήτηση ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Ἀκόμη κι ἂν μποροῦσε νὰ τὸ κάνει, δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι κάτι τέτοιο θὰ ἦταν εὐκτέο. Αὐτὸ πού εἶναι ἀπαράδεκτο, ὅπως λέει ὁ Μπουρντιέ (Παναγιωτόπουλος, 2004: 196), εἶναι ὁ στόχος τῆς «κανονικοποίησης» πού βρῖσκεται πίσω ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προσαρμογὴ στὴν ἀγορὰ ἐργασίας. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες ὀρισμένα γνωστικὰ ἀντικείμενα, ὅπως ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ κλασικὲς σπουδές, περιθωριοποιοῦνται τελείως. Ἐχουμε φτάσει στὸ σημεῖο νὰ βλέπουμε τοὺς φοιτητὲς Καλῶν Τεχνῶν σάν ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἀντιπαραγωγικὰ άτομα. Κι αὐτὴ τὴν ἐντύπωση τὴν ἔχουν ὅλοι, ἀκόμη καὶ οἱ ἴδιοι οἱ φοιτητὲς γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους. Ἀκυρώνεται ἔτσι κάθε μορφή ἐλεύθερης ἐκπαίδευσης καὶ ἀναζήτησης ἐπιστημονικῆς ἢ καλλιτεχνικῆς.

Τέλος, μιὰ τρίτη τάση, τὴν ὁποία καὶ υἱοθετοῦμε, ὑποστηρίζει τὴν ἀναγκαιότητα γιὰ ἓνα πανεπιστήμιο πού θὰ προσιδιάζει *στά χαρακτηριστικὰ τοῦ μοντέλου Χοῦμπολτ καὶ πού ταυτόχρονα θὰ ἐπιδιώκει νὰ ἀπαντήσει καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας*. Ἀναμφίβολα μιὰ δύσκολη συνύπαρξη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντα. Ἐνα πανεπιστήμιο, δηλαδή, στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας καὶ αὐτὸ δέν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ἓνα *Δημόσιο Πανεπιστήμιο*. Μὲ δεδομένο ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι πλέον ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴ δημιουργία ἀνταγωνιστικοῦ πλεονεκτήματος καί, συνεπῶς, παίζει ὀλοένα καὶ περισσότερο ρόλο στὴν οἰκονομικὴ διαδικασία, θέλουμε ἓνα πανεπιστήμιο πού νὰ μπορεῖ νὰ συμβάλλει καὶ αὐτὸ μὲ τοὺς πτυχιούχους του καὶ μὲ τὴν ἐρευνητικὴ του δραστηριότητα στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος καὶ στὴ βελτίωσή του.

Γιατί ἐμφανίστηκε ἡ ἰδέα τῆς ἀξιολόγησης

Ἡ ἐμφάνιση τῆς ἰδέας τῆς ἀξιολόγησης τῶν πανεπιστημίων μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ λόγους, ὅπως ἡ ἐπέκταση καὶ στὸ πανεπιστήμιο τῆς λογικῆς τῶν ἀποκρατικοποιήσεων τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Μά-

λιστα, σήμερα, πυκνώνουν ὀλοένα καὶ περισσότερο οἱ φωνές πού ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ πανεπιστήμια θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦν ὡς ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις.

Ἐξάλλου, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀγορᾶς εἶχε ὡς συνέπεια, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὴν ἀνάγκη δημιουργίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Χώρου τῆς Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης, πού θὰ ἐπιτρέψει τὴ συγκρισιμότητα τῶν πτυχίων.

Δέν θὰ πρέπει, βέβαια, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὸ πανεπιστήμιο, πού κάποτε ἦταν προσιτὸ μόνο στοὺς ἐκλεκτοὺς, σήμερα μαζικοποιήθηκε. Ἔτσι, ἐνῶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. κάτω ἀπὸ 5% τῶν ἀτόμων σὲ ἡλικία γιὰ πανεπιστημιακὴ μόρφωση εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ σπουδάσουν, σήμερα τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ξεπερνᾷ τὸ 65% μὲ τὶς ἀνάλογες συνέπειες γιὰ τὸ κόστος λειτουργίας του.

Τέλος, ἡ ἰδέα τῆς ἀξιολόγησης μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ὡς ἀπόρροια μιᾶς εὐρύτερης κουλτούρας πού κυριαρχεῖ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '80, ἡ ὁποία ἀποκλήθηκε «κουλτούρα τῆς λογοδοσίας» («audit culture»), πού στοχεύει σὲ μεγαλύτερη διαφάνεια στοὺς κρατικὰ ἐπιχορηγούμενους ὀργανισμούς (νοσοκομεῖα, σχολεῖα κ.λπ.) καὶ πού συμπεριέλαβε καὶ τὰ πανεπιστήμια.

Ἡ διεθνὴς ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ἀξιολόγηση δείχνει ὅτι *τὰ κριτήριά της εἶναι ἀνεπαρκῆ καὶ τὰ ἀποτελέσματά της συχνὰ ἰδιαιτέρως προβληματικά*.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου, ἡ ἔμφαση βρῖσκεται κυρίως στὸν ἀριθμὸ τῶν δημοσιεύσεων (papers) καὶ στὸ πόσο σημαντικό εἶναι τὸ περιοδικὸ πού τὶς φιλοξενεῖ (impact factor) κ.λπ. Εὐκόλα μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει ὅτι ἐπιστήμονες πού ἀνοίξαν νέους δρόμους δέν θὰ ἀξιολογοῦνταν θετικά, ἐπειδὴ δέν εἶχαν μεγάλον ἀριθμὸ δημοσιεύσεων, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἓνας πανεπιστημιακὸς πού ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του στὴ συγγραφὴ ἑνὸς πραγματικὰ παιδαγωγικοῦ ἐγχειριδίου. Ὅσο γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ διδακτικοῦ ἔργου, αὐτὴ εἶναι πολὺ δύσκολη ὑπόθεση (π.χ. οἱ φοιτητὲς, ἐνῶ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀξιολογοῦν ἀντικειμενικά, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ ἀξιολογοῦν ἓνα διδάσκοντα μὲ πολὺ χαμηλὴ βαθμολογία, γιατί αὐτὸς ἀνέβασε τὸ ἐπίπεδο τοῦ μαθήματος καὶ δυσκολεύονται νὰ τὸ περάσουν).

Ἡ διεθνὴς ἐμπειρία δείχνει ὅτι *ἡ εἰσαγωγή τῆς ἀξιολόγησης εἶχε ἀναμφίβολα κάποια θετικὰ ἀποτελέσματα*, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι «ταρακούνησε» τὸ πανεπιστήμιο καὶ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ διαδικασία αὐτογνωσίας πού μπορεῖ νὰ ἀναδείξει συγκεκριμένα προβλήματα, ὅπως ἐπίσης καὶ ἐπιτυχημένα παραδείγματα τμημάτων καὶ πανεπιστημίων (π.χ. τοὺς λόγους τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης). Τέλος, προσφέρει σαφὴ κριτήρια μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ὑποψήφιοι φοιτητὲς μποροῦν νὰ ἐπιλέξουν σὲ ποῖο ἀπὸ τὰ τμήματα πού ὑπηρετοῦν τὸ ἴδιο ἀντικείμενο θὰ ἤθελαν νὰ σπουδάσουν. Σήμερα, ἡ ἐπιλογή γίνεται σχεδὸν ἀποκλειστικά μὲ γεωγραφικά κριτήρια («νά δηλώσω Θεσσαλονίκη πού εἶναι μεγάλη πόλη καὶ ἔχει καλὴ φοιτητικὴ ζωὴ», «νά δηλώσω Μυ-

τιλήνη για να μείνω στο σπίτι μου ώστε να μην επιβαρύνω τους γονείς μου»).

Όμως, η διεθνής έμπειρία δείχνει ότι η αξιολόγηση είχε και πολλά αρνητικά. Πρώτον, οδήγησε στην ιεράρχηση των πανεπιστημίων με βάση τις «επιδόσεις» τους. Η ιεράρχηση είναι κάτι εξαιρετικά ισχυρό και μπορεί από μόνη της να οδηγήσει σε όξυνση της πόλωσης μεταξύ «καλών» και «αδύναμων» πανεπιστημίων. Από μόνη της ενισχύει τα «καλά» και οδηγεί σε μεγαλύτερη υποβάθμιση τα «αδύναμα», γιατί αποτελεί βασικό κριτήριο από τους υποψήφιους για την επιλογή του πανεπιστημίου όπου θα φοιτήσουν. Έτσι, τα «αδύναμα» πανεπιστήμια παίρνουν κυρίως «αδύναμους» υποψήφιους και αντίστροφα. Η πόλωση έγινε ακόμη πιο έντονη, γιατί η ιεράρχηση των πανεπιστημίων χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο για τη χρηματοδότησή τους από την κυβέρνηση, ανάλογα με τις επιδόσεις τους.

Δεύτερον, τα πανεπιστήμια —πού κρίνονται και αυτά— στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν περισσότερους πόρους από την κυβέρνηση οδήγήθηκαν σε έναν ανταγωνισμό προς τα κάτω για την προσέλκυση ολοένα και περισσότερων φοιτητών μειώνοντας τις απαιτήσεις τους, τόσο γι' αυτούς που δέχονται όσο και γι' αυτούς που αποφοιτούν.

Τρίτον, τα προγράμματα σπουδών σχεδιάζονται ώστε να μεγιστοποιήσουν τον αριθμό των φοιτητών. Έτσι, αποκλείονται αυτά που είναι πιθανό να φανούν στους υποψήφιους φοιτητές ότι δεν θα τους βοηθήσουν να βρουν δουλειά, καθώς και αυτά που είναι «δύσκολα».

Τέταρον, η διδασκαλία θεωρείται πια δευτερεύουσας σημασίας. Η κυρίαρχη λογική των πανεπιστημίων σήμερα είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ότι η διδασκαλία είναι ένα χρήσιμο συμπλήρωμα στην έρευνα, παρόλο που σε αποσπάει από αυτήν.

Πέμπτον, οι πανεπιστημιακοί κάτω από την πίεση να παρουσιάσουν πολλές δημοσιεύσεις οδήγηθηκαν άφρονος στην «ανάγκυλωση» των άρθρων τους, άφετέρου στο να λειτουργούν κάτω από ένα συνεχές άγχος, ακόμη και με την απόλυση να επικρέμεται, γεγονός που είναι αντιπαραγωγικό για την εκπαιδευτική και την έρευνητική διαδικασία αλλά και για την ίδια την προσωπικότητά τους.

Έκτον, καταστρέφεται το κλίμα συνεργασίας και εμπιστοσύνης μεταξύ των πανεπιστημιακών. Υπάρχει μεγάλη πίεση στους ακαδημαϊκούς να ξεπεράσουν σε δημοσιεύσεις τους συναδέλφους τους, ώστε να ανταγωνιστούν με καλύτερους όρους για τις ολοένα και λιγότερες θέσεις και για τα έρευνητικά κονδύλια. Έτσι, δημιουργείται ένα κλίμα καχυποψίας, αντιπαλότητας και άρνησης συνεργασίας μεταξύ των ειδικών που είναι επιφορτισμένοι να ελέγχουν ο ένας τη δουλειά του άλλου κι αυτό οδηγεί σε αδυναμία λειτουργίας του συστήματος κριτών.

Έβδομον, μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ενός

«σώματος» αξιολογητών, που θα είναι «ειδικοί» στην αξιολόγηση των πανεπιστημίων, χωρίς μάλιστα να έχουν απαραίτητα ίδια γνώση «από τα μέσα» (δηλ. χωρίς οι ίδιοι να είναι ή να υπήρξαν πανεπιστημιακοί). Υποτίθεται ότι κάποιοι αξιολογητές με μία σύντομη επίσκεψη μπορούν να αντιληφθούν προβλήματα που η πανεπιστημιακή κοινότητα τά διώνει καθημερινά και δεν τά αντιλαμβάνεται.

Όγδοο, η αξιολόγηση μπορεί να καταλήξει στην *έπιβολή μιάς και μόνης επιστημονικής προσέγγισης*, να οδηγήσει την έρευνα προς μία αποκλειστική κατεύθυνση και να εξοβελίσει κάθε έννοια επιστημονικού πλουραλισμού και, βέβαια, διανοητικής επανάστασης (π.χ. μέσω της αναγνώρισης ως δημοσιεύσεων μόνο αυτών που φιλοξενούνται σε συγκεκριμένα περιοδικά).

Τέλος, η αξιολόγηση γίνεται συχνά με άπλοϊκό τρόπο, άφοϋ στηρίζεται στην πιο εύκολη αποτίμηση στη βάση ποσοτικοποιημένων παρά ποιοτικών δεδομένων. Μπορεί εύκολα να διολισθήσει σε *μιάν απλή διαδικασία «διασφάλισης ποιότητας»*, δηλαδή σε μία τυποποιημένη «είκόνα» για την εκπαιδευτική και έρευνητική διαδικασία και για τό «προϊόν» ανεξάρτητα από την ποιότητά του (π.χ. τό μάθημα «είναι καλό», όταν ο καθηγητής προβάλλει διαφάνειες).

Η διεθνής έμπειρία μᾶς δείχνει ότι η αξιολόγηση, όπως γίνεται σήμερα, υποχρεώνει τα πανεπιστήμια να προσαρμοσθούν στις «νόρμες» που θέτει. Όμως συχνά, ακόμη και εάν βελτιωθούν κάποια από αυτά τά ποσοτικά κριτήρια που τίθενται, αυτό δεν αποτελεί καμιά έγγηση για τή βελτίωση της ποιότητας του πανεπιστημίου. Χρειάζεται μὲν κάποια «ἀντικειμενικότητα» στα κριτήρια της αξιολόγησης από την άλλη όμως οποιαδήποτε «ἀντικειμενικά» κριτήρια μπορούν να προκαλέσουν παραμορφώσεις. Ίσως λοιπόν η αξιολόγηση, ως «διατύπωση γνώμης» από «ἀνθρώπους κύρους», να συνιστά τή καλύτερη λύση. Δέν θά έχουμε μὲν κάτι μετρήσιμο αλλά θά έχουμε σοβαρές προτάσεις τις οποίες θά πρέπει να λάβουμε υπόψη μας.

Δέν πρέπει να ξεχνᾶμε ότι η αξιολόγηση είναι σύμφυτη με τό πανεπιστήμιο. Τό πανεπιστημιακό σύστημα επί αἰῶνες αὐτοαξιολογείται. Η έρευνητική δραστηριότητα των διδασκόντων αξιολογείται από τή έρευνητική κοινότητα (έγχώρα και διεθνή) μέσω των δημοσιεύσεων, των συμμετοχών σε συνέδρια κ.λπ. Η εκπαιδευτική ικανότητα των διδασκόντων αξιολογείται άφρονος καθημερινά από τούς φοιτητές και άφετέρου από τό κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον στο όποιο δραστηριοποιούνται οι πτυχιούχοι του πανεπιστημίου.

Η *έξωτερική αξιολόγηση*, που αναμφίβολα αποτελεί άνατροπή αυτής της παράδοσης αἰώνων, είναι εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, και γι' αυτό θά πρέπει να *έδράζεται στην αὐτοαξιολόγηση του πανεπιστημίου*. Τό πανεπιστήμιο, δηλαδή, θά πρέπει να προχωρήσει σε μία διαδικασία αὐτοαξιολόγησης σε συνεργασία με *έξωτερικούς αξιολογητές* θέτοντας ουσιαστικά τά κριτή-

ρια στὰ ὁποῖα θὰ βασιστεῖ στὴ συνέχεια ἡ ἐξωτερικὴ ἀξιολόγηση.

Ἡ ἀξιολόγηση πρέπει νὰ γίνῃ κυρίως ἀπὸ μέσα, ἀλλιῶς μπορεῖς νὰ «κοροϊδέψεις» τὸ σύστημα.² Ἐξάλλου, οἱ ἐξωτερικοὶ ἀξιολογητὲς δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἐμπεριστατωμένη γνώση τῶν προβλημάτων καὶ κυρίως τῶν δυνατῶν λύσεων τέλος, ἡ ἀξιολόγηση μπορεῖ νὰ καταλήξῃ ἀπλῶς σὲ ἓναν φορμαλισμό. Ἀναμφίβολα, ὁ καθημερινὸς ἔλεγχος τῶν προσφερόμενων μαθημάτων ἀπὸ φοιτητὲς πού παρακολουθοῦν, διαβάζουν καὶ ἀπαιτοῦν ἐνημερωμένους δασκάλους εἶναι ἡ καλύτερη διασφάλιση γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ πανεπιστημίου.

Ἡ ἀξιολόγηση δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἐπισημάνει προβλήματα πού τόσο ἡ συντεταγμένη πανεπιστημιακὴ κοινότητα ὅσο καὶ ὁ καθένας μας τὰ γνωρίζει. Ἀσφαλῶς καὶ ὑπάρχει μιά μερίδα πανεπιστημιακῶν δασκάλων πού δὲν κάνουν καλὰ τὴ δουλειά τους, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν εἶναι συνεπεῖς στὰ διδακτικά τους καθήκοντα, ἔχουν κατὰ κύριο λόγο ἐξωπανεπιστημιακὲς ἀπασχολήσεις (ιατρεῖα, τεχνικά καὶ δικηγορικά γραφεῖα κ.λπ.) ἢ, τέλος, ἔχουν ἀνάρμοστη γιὰ πανεπιστημιακὸ δάσκαλο συμπεριφορά (καὶ ὅμως δὲν «τιμωροῦνται» ἀπὸ τὸ τμήμα τους λόγω μιᾶς κακῶς ἐννοούμενης «συναδελφικῆς ἀλληλεγγύης» ἢ μιᾶς αἰσθητικῆς συννενοῆς, ὅπου κάποιοι τοὺς «κλείνουν τὸ μάτι»). Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι οἱ φοιτητὲς καὶ ἡ κοινὴ νὰ ταυτίζονται τὸ σύνολο τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας μὲ αὐτούς: «Ὅλοι ἴδιοι εἶναι», λέγεται.

Ἐξάλλου, ἐξαντλούμαστε συχνὰ σὲ ἄγονες ἀντιπαράθεσεις μεταξὺ μας στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τμημάτων. Ὑπάρχουν τμήματα πού κυριολεκτικὰ «σπαράσσονται», σχεδὸν πάντοτε γύρω ἀπὸ δυὸ κεντρικά καὶ ἀλληλοσυνδεόμενα ζητήματα, πού σχετίζονται: α) μὲ τίς ἐξελίξεις μελῶν ΔΕΠ. Ἡ ἐξέλιξη κατέληξε αὐτοσκοπὸς πού προσδιορίζει τὴ στρατηγικὴ λειτουργία τοῦ καθένα μας (ἐρευνητικὴ στρατηγικὴ, ἐγκατάλειψη μαθημάτων καὶ φοιτητῶν πού δὲν «μετρᾶνε» στὴν ἐξέλιξη, στάση μέσα στὸ τμήμα καὶ στὸ πανεπιστήμιον πού νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐξέλιξη κ.λπ.) β) μὲ τὴ νομὴ τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἐκάστοτε ἐξουσία χρησιμοποιεῖ τίς ἐξελίξεις, κυρίως, γιὰ νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἐκλογικὴ τῆς πελατείας. Ἴσως μάλιστα εἶναι σκόπιμο νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ μιά μικροεξουσία, πού συχνὰ ἀδυνατοῦμε νὰ κατανοήσουμε ὅτι κανέναν ἄλλο δὲν ἐνδιαφέρει ἐκτός ἀπὸ τὰ μέλη ΔΕΠ τοῦ τμήματος.

Αὐτὸ πού θὰ φανεῖ ἀπὸ τὴν ἀξιολόγηση εἶναι ὅτι ἡ πολιτεία κάθε ἄλλο παρά στηρίζει τὸ πανεπιστήμιον, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονο λαϊκισμό: Ὑπῆρξε ἓνα «ἄνοιγμα» τοῦ πανεπιστημίου μὲ εἰσαγωγή ὀλοένα καὶ περισσότερων φοιτητῶν, χωρὶς νὰ συνοδευτεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάλογη αὐξηση τῶν διδασκόντων (π.χ. σήμερα 1 στὸς 4 διδάσκοντες εἶναι συμβασιούχος) καὶ ἀπὸ τὴν βελτίωση τῶν ὑποδομῶν. Τὸ πανεπιστήμιον στηρίζεται, κυριολεκτικὰ, στὸ γεγονός ὅτι οἱ φοιτητὲς δὲν θὰ παρακολουθοῦν. Ἐπιπλέον, ἡ πολιτεία «σκόρπισε» περιφερειακὰ πανεπι-

στήμια σὲ διάφορες κωμοπόλεις γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τίς τοπικὲς κοινωνίες ὑποχρεώνοντας τὸ πανεπιστήμιον νὰ λειτουργήσῃ σὲ ἐξαιρετικὰ ἀντίξοες συνθήκες. Τέλος, οἱ ἐκάστοτε ἡγεσίες τοῦ ΥΠΕΠΘ δὲν θέλουν νὰ ἀναλάβουν τὸ πολιτικὸ κόστος δύσκολων ἀποφάσεων (π.χ. ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τῶν πανεπιστημιακῶν, πού σημαίνει σύγκρουση μὲ τὸ καθηγητικὸ κατεστημένον τῶν γιατρῶν, δικηγόρων καὶ μηχανικῶν).

Ἐξάλλου, ἡ πολιτεία ὑποχρηματοδοτεῖ τὸ πανεπιστήμιον: Παρότι ἐγιναν μεγάλα ἄλματα σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν (βιβλιοθήκες, Η/Υ κ.λπ.), ὑπολείπονται ἀκόμη πάρα πολλά. Μάλιστα, οἱ δαπάνες ἀνά εἰσερχόμενον φοιτητὴν κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία μειώθηκαν κατὰ 25%.

Τὸ μεγάλο ζήτημα εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἀξιολόγηση θὰ ἐπισημάνει αὐτὰ πού πρέπει νὰ διορθωθοῦν, αὐτὴ ἡ «διόρθωση» –μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα– συχνὰ δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ. Σήμερα τὸ πανεπιστήμιον εἶναι δεμένο πισθάγκωνα. Γιὰ βασικά ζητήματα στρατηγικῆς του ἀποφασίζει τὸ ΥΠΕΠΘ (ὅπως: πόσοι φοιτητὲς καὶ μὲ ποιά προσόντα θὰ εἰσαχθοῦν σὲ κάθε τμήμα, ποῖο τμήμα θὰ ἰδρυθεῖ, ἂν καὶ πότε θὰ γίνῃ πρόσληψη κάποιου διδάσκοντα κ.λπ.).

Ἐπιπλέον, τὸ πανεπιστήμιον δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλῃ μὴ δημοφιλεῖς ἀποφάσεις. Ὑπάρχει μιά οὐσιαστικὴ ἀδυναμία διοίκησός του, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ πανεπιστημιακὸς δάσκαλος σήμερα εἶναι μόνιμος καὶ ἔχει τὸ περιθώριον νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ ἄλλες δουλειές: α) μέσα στὸ πανεπιστήμιον: μὲ καταρτίσεις, μεταπτυχιακὰ μὲ ἀμοιβή κ.λπ., β) ἔξω ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιον: μὲ ἰατρεῖα, τεχνικά/δικηγορικά γραφεῖα, πολιτικὲς θέσεις κ.λπ. Ἡ διοίκηση (Πρόεδρος τμήματος, Πρύτανης κ.λπ.), λόγω τοῦ τρόπου ἐκλογῆς τῆς, δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ ἐπιβάλῃ κυρώσεις. Κυρίως, ὅμως, πράγμα πού εἶναι καὶ τὸ μεγάλο ζητούμενον, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἀκαδημαϊκὴ δεοντολογία, ἡ ὁποία θὰ λειτουργοῦσε ἀποτρεπτικὰ γιὰ τέτοιες συμπεριφορές.

Κλείνοντας, θέλω νὰ τονίσω ὅτι στὸ «φιλοσοφικὸ» ἐρώτημα ἂν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ «καλὴ» ἀξιολόγηση, ἡ ἀπάντηση εἶναι «Ναί». Ἡ ἀξιολόγηση τῶν πανεπιστημίων θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται αὐτονόητη, γιατί ἀφενὸς ἡ πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση στηρίζεται σὲ πόρους τῆς κοινωνίας καὶ μάλιστα σημαντικούς, πού κανεὶς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ σπαταλᾷ. Θὰ πρέπει νὰ γνωρίζουμε τί μᾶς «ἀποδίδουν» αὐτὰ πού δαπανοῦμε. Καὶ ἀφετέρου, γιατί τὸ πανεπιστήμιον ἀποτελεῖ μίαν ἰδιαί-

2. π.χ. φίλος στὸ Τμήμα Γεωγραφίας τῆς Ὁξφόρδης, ἐξαιρετὸς δάσκαλος καὶ ἐρευνητὴς, τὴν ἡμέρα τῆς ἀξιολόγησης τοῦ μαθήματός του χρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορὰ διαφάνειες στὸ μάθημα (ἦταν ἔτοιμος νὰ φτάσῃ καὶ μέχρι τὸ power point ἀλλὰ συγκρατήθηκε). Προηγουμένως, εἶχε ζητήσει ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς του νὰ μὴ γελᾶσουν ὅταν θὰ τίς χρησιμοποιοῦσε γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιά τῶν ἀξιολογητῶν.

τερα σημαντική συνιστώσα για την ανάπτυξη της κοινωνίας. Θά πρέπει, λοιπόν, να διασφαλίσουμε ως κοινωνία, αλλά κυρίως ως πανεπιστημιακή κοινότητα, ότι θά παίξει σωστά τόν ρόλο του.

Όμως, απαραίτητη προϋπόθεση οποιασδήποτε αξιολόγησης είναι να υπάρχουν σαφείς στόχοι. Η αξιολόγηση πού προτείνει τό ΥΠΕΠΘ μέχρι σήμερα είναι απόλυτως άσπης (δυσ μόλις σελίδες με σημεία!). Θά πρέπει να συζητήσουμε για τό τί ακριβώς έννοούμε μέ την αξιολόγηση, ποιά είναι τά κριτήριά της, ποιές οι διαδικασίες πού θά διασφαλίσουν την αντικειμενικότητα της και, τέλος, ποιό είναι οι στόχοι της: Είναι ή βελτίωση της έρευνας και της διδασκαλίας (πού μās βρίσκει σύμφωνος) ή μήπως ή μείωση του κόστους και ή «προσαρμογή» του πανεπιστημίου στις απαιτήσεις της αγοράς; (πού μās βρίσκει ενάντιους). Οι ήγεσίες του ΥΠΕΠΘ τά τελευταία 20 και πλέον χρόνια χρησιμοποίησαν τή δημιουργία των περιφερειακών ΑΕΙ για καθαρά ψηφοθηρικούς λόγους. Τώρα έρχονται να αξιολογήσουν και τά περιφερειακά πανεπιστήμια. Πώς άραγε θά γίνει αυτό με αντικειμενικό τρόπο; Δέν φαντάζομαι να έννοούν ότι θά πρέπει να αξιολογηθούν με κριτήριο τό πόσο συνέβαλαν στην ανάπτυξη της περιφέρειας!

Πιστεύω ότι δέν θά πρέπει να επιτρέψουμε, έστω και την ύστατη στιγμή, ή εισαγωγή του συστήματος αξιολόγησης να πραγματοποιηθεί έρμηγν της πανεπιστημιακής κοινότητας. Οι συζητήσεις κράτησαν 4 χρόνια περίπου, στίς όποιες «λάμψαμε δια της απουσίας μας». Και τώρα, σε λίγους μήνες (μέχρι τόν Μάιο) άναμένεται να έχει ψηφιστεί τό σχετικό νομοσχέδιο και να συσταθεί ό φορέας αξιολόγησης. Τό κοινοβούλιο θά βρεθεί μπροστά σε ένα «έκδιαστικό» δίλημμα: ή εισάγουμε τόν θεσμό της αξιολόγησης ή τά πτυχία μας δέν θά άναγνωρίζονται από τίς χώρες πού συμμετέχουν στή «διαδικασία της Μπολόνια».

Βλέπε:

Baert P. and Shipman A. (2005), «University under siege?» *European Societies*, vol. 7(1), pp. 157-185.

Παναγιωτόπουλος Ν. (έπ.) (2004), *Γιά τήν εκπαίδευση του μέλλοντος: Οι προτάσεις του Πιέρ Μπουρντιέ*, Νήσος, Αθήνα.

Σταμάτης Κ. (2001), «Τό ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο πού θέλουμε», *Άντί*, τχ. 740, 15 Ιουνίου, σσ. 22-25.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

ISBN 960-7909-53-4 • ΣΕΛ. 192 • ΤΙΜΗ: 13€

ISBN 960-7909-62-3 • ΣΕΛ. 736 • ΤΙΜΗ: 38€

Ασκληπιού 10, 106 79 Αθήνα • Τηλ. 210 36 16 528, Fax: 210 36 16 529 • e-mail: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

«ΔΙΑΘΕΤΕΙ Η ΟΥΚΡΑΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ;» ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

τῆς Ἄντας Διάλλα

«Διαθέτει ἡ Οὐκρανία ἱστορία;», διερωτᾶται προκλητικά ὁ διαπρεπὴς ἱστορικός Mark Von Hagen.¹ Ἐάν ἡ Οὐκρανία ἔχει μέλλον τότε θά ἔχει καί ἱστορία, ἀπαντᾷ. Πράγματι τὸ ἐπιστημολογικὸ ἐρώτημα διαπλέκεται κατὰ τὸν ἀμεσώτερο τρόπο μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ μάλιστα μὲ τὴ διεθνή πολιτικὴ. Πρόσφατα οἱ προεδρικές ἐκλογές στό νέο αὐτὸ κράτος τοῦ μετασοβιετικοῦ χώρου ἔστρεψαν πάνω του τὰ βλέμματα τῆς διεθνούς κοινῆς γνώμης καὶ τῆς διεθνούς πολιτικῆς, ἡ ὁποία δέν ταιγκουνεύτηκε σέ ρητορεία περί φιλελεύθερων ἀξιών, δημοκρατίας καὶ διαφανῶν διαδικασιῶν περί προστασίας τῶν φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων καὶ τῆς κυριαρχίας τῆς χώρας ἀπό τίς ἐπιβουλές τῆς Ρωσικῆς Ἄρκτου. Πράγματα διόλου ἀθῶα πολιτικά.

Εἶναι κοινός τόπος ὅτι τὸ παρελθόν εἶναι πρόσφορος τόπος γιά ἀναχρονιστικές πολιτικές χρήσεις στό ἐκάστοτε παρόν. Οἱ ἐθνικές ἱστορίες τῶν νέων κρατῶν πού οἰκοδομήθηκαν στά ἐρείπια τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἐνωσης συναγωνίζονται μεταξύ τους γιά τὸ ποιοῦ ἐθνός θά καταλάβει τὴν ὑψηλότερη θέση στήν κλίμακα τῆς ρωσικῆς καὶ σοβιετικῆς καταπίεσης. Τά νεοπαγῆ κράτη διεκδικοῦν τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία, συνεπῶς καὶ τὴν ἱστορικὴ νομιμοποίησή της. Γιά τοὺς μὴ ρωσικούς λαούς –ἐν μέρει καὶ γιά τὸν ρωσικό– ἡ ρωσικὴ καὶ σοβιετικὴ κληρονομιά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἀνελέητης ἀναθεώρησης. Εἰδικότερα, οἱ ἐθνικές ἱστορίες «παράβλεπον» τὸ κοινὸ αὐτοκρατορικὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖο εἰνοοῦσε καὶ διαμόρφωνε ταυτότητες, λόγους καὶ πολιτικές πρακτικές πολὺ πιὸ σύνθετες ἀπὸ τίς ὁμογενοποιημένες πού ἐννοεῖ καὶ ἐπιβάλλει ἡ λογικὴ τοῦ μοντέρνου ἐθνικισμοῦ, ὅπως τὸν γνωρίσαμε στόν 20ῦ

αἰώνα. Συχνά οἱ θερμές συζητήσεις μὲ ἀφορμὴ τὸ ἐθνικό παρελθόν ἀποτελοῦν μέρος τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς διεθνούς τάξης καὶ τῶν μετασοβιετικῶν κοινωνικῶν δομῶν στόν εὐρύτατο καὶ στρατηγικὰ ἐπίκαιρο καὶ σημαντικό γεωπολιτικὸ αὐτοῦ χώρου.

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὁμῶς στό ἀρχικὸ μας ἐρώτημα. Εἶναι προφανές ὅτι γιά τοὺς σύγχρονους Οὐκρανοὺς ἐθνικούς ἱστορικούς τὸ ἐρώτημα ἔχει ἀναμφίβολα θετικὴ ἀπάντηση. Ἀπὸ τὴ μεριά τους οἱ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ ἀποτείνονται στή λαϊκὴ μνήμη, ἐνῶ παραλλήλως ἐπιχειροῦν νά τὴ διαμορφώσουν, προκειμένου νά νομιμοποιήσουν τὴ νέα κρατικὴ μηχανή. Ἀλλὰ ποιά ἱστορία θά κατασκευαστεῖ; Εἶναι ἐμφανὴς ἡ τάση, ἡ ὁποία προέρχεται κυρίως ἀπὸ τοὺς Οὐκρανοὺς τῆς διασπορᾶς, νά διαμορφωθεῖ ἕνα ἀφήγημα τὸ ὁποῖο θά περιγράφει τὴν προϊστορία τοῦ σημερινοῦ ἀνεξάρτητου οὐκρανικοῦ κράτους ὡς τὸν τελεολογικὸ θρίαμβο τοῦ οὐκρανικοῦ ἔθνους, οἱ ρίζες τοῦ ὁποίου ἀπλώνονται στό βάθος τοῦ χρόνου.²

Αἷτια καὶ συνάμα ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας προσέγγισης εἶναι ἡ φυσικοποίηση τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς κατηγορίας ἔθνος, ὡσάν δηλαδή αὐτὸ νά ὑφίσταται αἰώνια καὶ νά διαθέτει μιά οὐσία πού μεταλλάσσεται ἐξωτερικά παραμένοντας αἰώνως ἀπαράλλαχτη ἐσωτερικά. Ὡστόσο, μιά τέτοια ἐκδοχὴ δέν εἶναι καθόλου ἀπλή ὑπόθεση καθὼς προσκρούει στίς ἱστορι-

1. Mark Von Hagen, «Does Ukraine Have a History», *Slavic Review*, 54 (3), 1995, 658-673.

2. Mark Von Hagen, *op.cit.*

κές ταυτότητες, αλλά και στίς σύγχρονες μεταβατικές ταυτότητες τῶν κατοίκων τῆς σημερινῆς Οὐκρανίας.

Δέν εἶναι στίς προθέσεις τοῦ παρόντος κεμένου νά προβεῖ σέ μιᾶ ἀνάλυση τῆς διεθνούς καί ἐσωτερικῆς συγχρονίας στήν Οὐκρανία. Ἀντιθέτως, θέλει νά στρέψει τήν προσοχή του στόν ρωσικό ἐθνικισμό, τόν «ἀντίπαλο» πρὸς τόν οὐκρανικό καί μάλιστα στό παρελθόν, στόν μακρὺ 19ο αἰώνα. Τήν ἀφορμὴ προσφέρει τό βιβλίον *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century* (2003) τοῦ διακεκριμένου ρώσου ιστορικοῦ Ἀλεξέι Μίλερ (Alexei Miller), καθηγητῆ στοῦ Central European University (Βουδαπέστη), καί ἐρευνητῆ τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν. Τό βιβλίον ἐπιχειρεῖ νά ἀναδείξει ὄψεις τῶν στενῶν ἀλλά καί περιπλεγμένων ρωσοουκρανικῶν σχέσεων ὄψεις «παραμελημένες» ἀπό τίς σύγχρονες ἐθνικές ιστορίες, τῆς ρωσικῆς μὴ ἐξαιρουμένης. Τό θέμα τοῦ βιβλίου, ὅπως ρητὰ ὑποδηλώνει ὁ ὑπότιτλος, ἐντάσσεται στήν εὐρύτερη προβληματικὴ τῆς σχέσης μεταξύ ἐθνους καί Αὐτοκρατορίας.

Τό 1674, εἴκοσι χρόνια ἀφότου τὰ ἐδάφη τῆς Οὐκρανίας περιῆλθαν στή δικαιοδοσία τοῦ τσάρου τῆς Μοσχοβίας, ἐκδίδεται στό Κίεβο ἕνα βιβλίον –πρόγραμμα τοῦ Innokentii Gisel, ἀρχιμανδρίτη τῆς Κιεδικῆς Μονῆς τῶν Σπληαίων– μέ τόν τίτλο *Σύνοψις*. Μέ τό ἔργο του ὁ ἐντόπιος κληρικός τεκμηριώνει τήν ἀποψή του ὑπὲρ τοῦ ἀδιαίρετου τῆς Μεγάλης καί Μικρῆς Ρωσίας (Οὐκρανίας). Τά ιστορικά τεκμήρια πού συνηγοροῦν σέ αὐτήν τή θέση εἶναι κατὰ τόν ἀρχιμανδρίτη ἡ ἐνιαία κρατικὴ παράδοση τῆς Κιεδικῆς Ρωσίας, ἡ κοινὴ δυναστεία τῶν Ρούρικ, καθὼς καί ὁ ἐνιαῖος ρωσο-ορθόδοξος λαός.

Ἡ *Σύνοψις* ἕως τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα θά γνωρίσει τριάντα ἐκδόσεις. Ἐάν καί προϊόντος τοῦ χρόνου τό κείμενο θά δεχθεῖ διάφορες κριτικές, συμβάλλει παρὰ ταῦτα στό νά διαμορφωθεῖ ἡ ἀντίληψη μεταξύ τῶν ρώσων διανοουμένων τοῦ 19ου αἰώνα ἀλλά καί πολλῶν Οὐκρανῶν, ὅτι ὑφίσταται ἕνα πανρωσικό ἔθνος (*an all-Russian nation*) πού περιλαμβάνει τοὺς μικρορωσικούς (τοὺς οὐκρανικούς), λευκορωσικούς καί μεγαλωρωσικούς πληθυσμούς. Σύμφωνα μέ αὐτήν τή λογική, ἡ οὐκρανικὴ γλῶσσα θεωρεῖται ἕνα παρακλάδι, μιὰ διάλεκτος τῆς ρωσικῆς.

Κατὰ τόν πρῶμο 19ο αἰώνα μέρος τῆς οὐκρανικῆς διανοήσεως ἀμφισβητεῖ αὐτήν τήν ἀποψη. Τήν περίοδο τῶν Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων (1861) καί τῆς φιλελεύθερης διακυβέρνησεως τοῦ Ἀλεξάνδρου Β΄ (1855-1881), τό οὐκρανικὸ κίνημα τῶν διανοητικῶν ἐλίτ εἰσέρχεται στήν πολιτικὴ καί πολιτισμικὴ ἀρένα. Τὰ αἰτήματα τοῦ κινήματος ἀρθρώνονται γύρω ἀπὸ τήν πολιτισμικὴ σφαῖρα, κυρίως τήν καλλιέργεια τῆς οὐκρανικῆς γλώσσας ὡς φιλολογικῆς καί ἐθνικῆς. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς πολωνικῆς ἐξέγερσεως τοῦ 1863 καί τῆς ἐντατικοποιήσεως τῶν πολιτικῶν ἐκρωσισμοῦ. Τό ρωσι-

κό κράτος ἀντιλήφθηκε τὰ οὐκρανικὰ αἰτήματα ὡς ἀπειλὴ γιὰ τήν ἐνότητα τῆς Αὐτοκρατορίας καί ἀντέδρασε: ἐξέδωσε δύο ἐγκυκλίους (1863, 1876) μέ τίς ὁποῖες εἰσῆχθησαν ἀπαγορεύσεις στήν ἐκδοση καί τήν διακίνηση βιβλίων καί ἄλλων ἐντύπων στήν οὐκρανικὴ γλῶσσα. Ἡ ἀφήγησις τοῦ Ἀλεξέι Μίλερ ὑφαίνεται γύρω ἀπὸ τίς δύο αὐτές ἐγκυκλίους. Ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ μέρα μέ τὴν μέρα τὴ διαδικασία λήψεως ἀποφάσεων γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ οὐκρανικοῦ ζητήματος. Ἐξετάζει ἀναλυτικὰ τοὺς προβληματισμούς, τίς ἀντιπαλότητες, τοὺς συγκερασμούς καί τίς πρακτικὲς στό κυβερνητικὸ περιβάλλον. Παραλλήλως παρακολουθεῖ τίς συζητήσεις τῆς ρωσικῆς μορφωμένης κοινωνίας (ἐν πολλοῖς πολυεθνικῆς στή σύστασή της), ὅπως αὐτές ἀποτυπώνονται στὰ συντηρητικὰ, φιλελεύθερα καί ριζοσπαστικὰ κεντρικὰ ἀλλά καί τοπικὰ ἔντυπα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα τῆς μελέτης εἶναι ἡ «ἐθνικοποίηση» τοῦ λόγου καί τῶν πρακτικῶν τῆς δυναστείας. Κατὰ τήν ἀποψή του, ἡ ἐθνικοποίηση τῶν δυναστειῶν ἦταν μιὰ διαδικασία πού ἀναπτύχθηκε στήν Εὐρώπη σταδιακὰ, μέ ἀργούς ρυθμούς καί αὐτὸ διότι οἱ δυναστεῖες ἦταν καχύποπτες ἀπέναντι στόν ἐθνικισμό πού προερχόταν ἀπὸ τὰ κάτω στὴ ρωσικὴ περίπτωσις ἡ διαδικασία αὐτὴ διήρκεσε ὅλον τόν 19ο αἰώνα.

Ὅρισμένοι κρατικοὶ ὑπάλληλοι, τόσο στό κέντρο ὅσο καί στήν περιφέρεια, ἦταν ἄνθρωποι πού ἀντιλαμβάνονταν τό κοινωνικὸ σύμπαν μέ ἐθνικούς ὅρους, ἐνῶ ἄλλοι ἀντιμετώπιζαν τὰ πράγματα μέ ὄρους δυναστικούς καί μέσα ἀπὸ τό πρῖσμα τοῦ κρατικοῦ πατριωτισμοῦ. Οἱ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις καί προσεγγίσεις στοὺς κόλπους τῆς κυβέρνησεως καί τῆς ὑψηλῆς ὑπαλληλίας παράγουν μιὰ πολυμορφία ἀπόψεων γιὰ τίς ἐνδεδειγμένες πρακτικὲς ἀντιμετώπισεις τοῦ οὐκρανικοῦ ζητήματος ἀλλά καί γενικότερα γιὰ τόν ἀναδυόμενο ἐθνικισμό στίς περιφέρειες. Παρὰ ταῦτα υἱοθετήθηκαν ἀπαγορευτικὲς πολιτικὲς, οἱ ὁποῖες ὑποστηρίχθηκαν καί ἀπὸ Οὐκρανοὺς, νομιμοποιώντας ἔτσι τίς κρατικὲς ἐπιλογές.

Τό δεύτερο κεντρικὸ θέμα τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀντίδρασις τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης στήν ἀνάπτυξη τοῦ οὐκρανικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Ὁ Μίλερ ἀντιλαμβάνεται τόν ρωσικό σχηματισμό ὡς αὐτοκρατορικό, δηλαδή, ἐθνοτικὰ ποικιλόμορφο. Συνεπῶς, κατὰ τήν ἀποψή του, ἡ ιστορία τῆς Αὐτοκρατορίας δέν εἶναι ἕνα μηχανιστικὸ σύνολο ιστοριῶν διαφορετικῶν ομάδων, ἀλλὰ ομάδων οἱ ὁποῖες ἀλληλεπιδροῦν ἢ μιὰ στήν ἄλλη. Μελετᾶ λοιπόν τὴ διεθνοτικὴ ἀλληλόδραση, τὴν ἀντιπαλότητα διαφορῶν ἐθνικῶν σχεδίων καί τὴν πολιτικὴ τῆς ἐξουσίας.

Τό ιστορικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐναλλακτικῶν ἐθνικῶν σχεδίων προκύπτει ἀναπόδραστα ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ὑφίστανται γιὰ τὴν ἴδια γεωγραφικὴ περιοχὴ καί τοὺς ἴδιους πληθυσμούς διαφορετικὰ σχέδια ἐθνικῆς οἰκοδόμησεως. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσις, ἡ συγκρότησις τῶν ταυτοτήτων στό ἔδαφος τῆς σημερινῆς Οὐκρανίας ἔλα-

δε χώρα κατά τόν μακραίωνα ανταγωνισμό μεταξύ τής Πολωνικής Κοινοπολιτείας, τής Μοσκοβίας και τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας και αργότερα, στόν 19ο αιώνα, μεταξύ τής Αυτοκρατορίας τών Ρομανόφ και τής πολωνικής αριστοκρατίας. Στην ουκρανική περίπτωση ή οικοδόμηση τής εθνικής ταυτότητας δέν στηριζόταν στή διχοτομία Ρώσων και Ουκρανών, αλλά σέ μιά τριχοτομία: Ουκρανοί, Ρώσοι, Πολωνοί. Η συνθήκη αυτή καθιστά τήν ουκρανική περίπτωση συγκρίσιμη μέ τή βουλγαρική: Βούλγαροι, Έλληνες, Όθωμανοί.³ Αντιστοίχως οι κρατικές πολιτικές μπορούσαν νά χρησιμοποιήσουν τήν ουκρανοπολωνική διαφορά πρὸς ὄφελός τους και κυρίως πρὸς τήν κατεύθυνση νά αποκρούσουν τόν πολωνικό κίνδυνο.

Στό δεύτερο ἡμισιο τοῦ 19ου αἰώνα ὁ συγγραφέας διακρίνει δύο ἐναλλακτικά σχέδια οἰκοδόμησης ταυτοτήτων στήν περιοχή: τό ἕνα, τό ουκρανικό, πού στόχευε στήν οἰκοδόμηση μιᾶς διακριτῆς ουκρανικῆς εθνικῆς ταυτότητας. Τό σχέδιο δηλαδή πού τελικῶς συντελέσθηκε ιστορικά και ὁδήγησε στίς μέρες μας στήν ἀνεξάρτητη Ουκρανία. Τό ἐναλλακτικό ἦταν τό ρωσικό, τό ἀποτυχημένο, τό ὁποῖο προωθοῦσε μεγάλο μέρος τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης κατά τόν 19ο αἰώνα και ἀποτελοῦσε συνείδηση γιά μέρος τῆς ὑψηλῆς ὑπαλληλίας. Τό σχέδιο αὐτό διαμορφωνόταν γύρω ἀπό τήν εἰκόνα ἑνός –πανρωσικοῦ– ἔθνους πού περικλείει ὅλους τούς Ἀνατολικούς Σλάβους τῆς Αυτοκρατορίας. Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι γιά τόν 19ο αἰώνα δέν ὑπῆρχε τίποτε ἀφύσικο στό νά ἐπικρατήσει εἴτε ἡ μιά εἴτε ἡ ἄλλη διαδικασία: εἴτε τῆς εθνικῆς ἰδιαιτερότητας, εἴτε τῆς ἀφομοίωσης.⁴ Ὅπως ἐξάλλου κατά τόν ρωσικό 19ο αἰώνα ἡ δημιουργία ἑνός διακριτοῦ ἔθνους στή Σιβηρία ἢ στό «Νηοί τῆς Κριμαίας» ἦταν πολύ πιθανά σενάρια ἐξέλιξης στίς μεθόριες αὐτές περιοχές.

Ἀπό τήν πλευρά τών Ρώσων τό ἐρώτημα πῶς προσδιορίζεται ἡ ρωσικότητα (στήν ἐθνοτική τῆς ἐκδοχή) και ποιά εἶναι τά πληθυσμιακά και γεωγραφικά σύνορα τοῦ ρωσικοῦ ἔθνους ἦταν ἀνοικτά ἐρωτήματα: Ρώσοι ἦταν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Αυτοκρατορίας; Τά μέλη τών προνομιούχων τάξεων (σύμφωνα μέ τήν προμοντέρνα ἀντίληψη τῆς πατρίδος); Οἱ Ρώσοι ὀρθόδοξοι (δηλαδή οἱ Μεγαλορῶσοι, ἀποκλείοντας ὅμως σέ αὐτήν τήν ἐκδοχή τούς παλαιόπιστους); Ἡ ὅλοι οἱ Ἀνατολικοί Σλάβοι στήν παραδοσιακή ἀντίληψη τῆς Rus', δηλαδή τό πανρωσικό ἔθνος;⁵

Ἀντιστοίχως στό ουκρανικό περιβάλλον δέν ὑπῆρχε ὁμοφωνία γύρω ἀπό τίς ἀποσχιστικές τάσεις μέρους τῆς ουκρανικῆς διανόησης. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι ὀρισμένοι συντάχθηκαν μέ τίς κυβερνητικές ἀπαγορευτικές πολιτικές. Πολλοί, μέ ἐμβληματικές μορφές τούς Ν.Ι. Κостоμάροφ (Ν.Ι. Kostomarov) και Μ.Π. Ντραγκομάνοφ (Μ.Ρ. Dragomanov) ὑποστήριξαν φεντεραλιστικές προτάσεις. Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τή μερίδα αὐτή τῆς διανόησης πού μοιραζόταν τήν ἰδέα γιά τή συνύπαρξη μιᾶς πανρωσικῆς και μιᾶς ουκρανικῆς ταυτότητας. Τέλος κατά τή δεκαετία τοῦ 1870, ὅταν φου-

νώνει τό κίνημα τών Ναρόντικων, πολλά μέλη τῆς ουκρανικῆς διανόησης ἐντάχθηκαν σέ αὐτό, ὑποβαθμίζοντας ἔτσι τόν ἐθνικό παράγοντα στά προγράμματά τους.

Ἀπό τήν ὀπτική τών ἐθνικῶν ιστοριῶν, πού ἐννοοῦν ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους εἶναι ἡ ἀναπόδραστη ιστορική ἐξέλιξη, οἱ ἐναλλακτικές αὐτές προτάσεις θυσιάζονται στήν ἀποδεικτική διαδικασία τῆς τελεολογίας τοῦ ἔθνους. Ἀπό τή μεριά τῆς ἡ σύγχρονη ρωσική εθνική ιστορία ἀντιλαμβάνεται τό ιστορικά συντελεσμένο γεγονός ὡς ἕνα σύνολο ἀτυχῶν και ἐξωτερικῶν ἐπιβουλῶν (τοῦ Βατικανοῦ, τῆς Πολωνίας, τῆς Γερμανίας και τῆς Αὐστρίας) οἱ ὁποῖες ἀκρωτηρίασαν τό σῶμα τοῦ πανρωσικοῦ ἔθνους.

Τόσο ἡ ουκρανική ὅσο και ἡ ρωσική ἐθνικιστική ἐρμηνεία τῆς ιστορίας ἐρμηνεύουν τά ἴδια γεγονότα ἀπό ἀντίθετες θέσεις, δομοῦνται ὡστόσο πάνω σέ μιά κοινή ἐρμηνεία τῆς ἐννοίας τοῦ ἔθνους: ὅτι δηλαδή τά ἔθνη ἀποτελοῦν ἐνιαία και ἀδιαίρετη ὄντοτητα. Ὁ Μίλερ δέν ἀποδέχεται αὐτή τή μεθοδολογική ἐπιλογή και ἀντιμετωπίζει –γιά τήν ἐποχή πού ἐξετάζει– τόσο τό ουκρανικό ὅσο και τό πανρωσικό ἔθνος ὡς σχέδια γιά τήν οἰκοδόμηση μιᾶς εθνικῆς κοινότητας, και ὄχι ὡς ὄντοτητες: ἐθνικά σχέδια πού μπορεῖ νά ἀντιπαρατίθενται μέ ἄλλα σχέδια τόσο στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητας ὅσο και στό ἐξωτερικό τῆς.

Τό τελευταῖο ἐρώτημα τοῦ συγγραφέα εἶναι γιὰ τί τελικῶς τό σχέδιο οἰκοδόμησης ἑνός πανρωσικοῦ ἔθνους ἀπέτυχε; Ἡ ἀπάντηση, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα θά πρέπει νά ἀνιχνευθεῖ στίς πολιτικές τοῦ κράτους, οἱ ὁποῖες δέν στόχευαν, τουλάχιστον ὡς ὀργανωμένα και συνεπῆς πολιτική, στή συνένωση ἑνός πανρωσικοῦ ἔθνους. Οἱ καταπιεστικές πολιτικές πού ἀποσκοποῦσαν στή διατήρηση τῆς Αυτοκρατορίας δέν θά πρέπει νά συγχέονται μέ τόν ἐθνικισμό. Ἀκόμη, δομικές ἀδυναμίες τοῦ ἐκσυγχρονιζόμενου ρωσικοῦ σχηματισμοῦ δέν ἐπέτρεπαν τήν ἀποτελεσματικότητα τών πολιτικῶν ἀφομοίωσης, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονταν ἀπό ἀσυνέχειες και ποικιλομορφία. Τέλος, κράτος και μορφωμένη κοινωνία δέν συντόνισαν τίς ἐνέργειές τους ἔτσι ὥστε νά ἐπωφεληθοῦν τά μέγιστα ἀπό τούς ἐθνοτικά ουκρανικῆς προέλευσης ὑποστηρικτές τοῦ σχεδίου γιά ἕνα πανρωσικό ἔθνος.

3. Maria Todorova, «Self-Image and Ethnic Stereotypes in Bulgaria», *Modern Greek Studies Yearbook*, 8 (1992), 139-164.

4. Alexei Miller, *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century* (Βουδαπέστη-Νέα Ὑόρκη: Central University Press, 2003), 35.

5. Miller, op. cit., 23. Βεβαίως ἡ ἀφομοίωση σέ ἕνα πανρωσικό ἔθνος ὄλων τών ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς σημερινῆς Ουκρανίας δέν σήμαινε ὅποσοδήποτε τήν ἀποδιάρθρωση ἢ τήν ὀλοκληρωτική ἀπώλεια τῆς ουκρανικῆς ταυτότητας και τῆς πολιτισμικῆς ἰδιαιτερότητας.

Εἶναι φανερό, νομίζω, ὅτι ὁ συγγραφέας χειρίζεται τὴν ἱστορία τοῦ 19ου αἰώνα ὡς μιὰ ἀνοιχτὴ διαδικασία. Ὁ Μίλερ ὑποστηρίζει ὅτι προκειμένου ὁ ἱστορικός νὰ «ἀνακαλύψει» τὶς ἐναλλακτικὲς ἐκδοχὲς ἐξέλιξης τῶν πραγμάτων, θὰ πρέπει νὰ «χειραφετηθεῖ» ἀπὸ τὴ γνώση του γιὰ τὶς μετέπειτα ἐξελίξεις καὶ τὰ συντελεσμένα γεγονότα.

Ὁ συγγραφέας συνδιαλέγεται καὶ ἐνσωματώνει μὲ μεγάλη ἐπιτυχία ἓνα εὐρὺ σῶμα θεωρητικῶν ἐργασιῶν πάνω στὸ ζήτημα τοῦ ἐθνικισμοῦ, καθὼς καὶ ἓνα εὐρύτατο συγκριτικὸ πλαίσιο· γονιμοποιεῖ ἔτσι τὴν ἔως πρόσφατα ἀπομονωμένη ρωσικὴ ἐπιστῆμη μὲ τὶς παγκόσμιες ἐπιστημονικὲς συζητήσεις. Ὁ Ἀλεξέι Μίλερ, μὲ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, ὑποστηρίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ θεωρητικὸ στοχασμὸ καὶ ἀναστοχασμὸ, προκειμένου νὰ μελετήσῃ τὸ φαινόμενο τοῦ ρωσικοῦ καὶ ἐν μέρει τοῦ οὐκρανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Τὸ ὑπὸ τὰς γραμμὰς ἐπιχείρημά του εἶναι ὅτι οἱ ἱστορικοὶ πρέπει νὰ προσεγγίσουν τὸ ἀντικείμενό τους ὄχι μὲ τὶς ἀναλυτικὲς κατηγορίες τῶν δρώντων ὑποκειμένων, ἐν προκειμένῳ τῶν ἐθνικιστῶν τῆς ἐποχῆς, διότι κινδυνεύουν νὰ χάθουν στὰ δικά τους μονοπλάτια καὶ νὰ ἀναπαραγάγουν τὸ δικό τους μέλημα καὶ ὄχι νὰ ἐρμηνεύσουν καὶ νὰ ἐξηγήσουν τὸ φαινόμενο.

Τὸ βιβλίον εἶναι μιὰ ἱστορικὴ μελέτη, ἀλλὰ στὸν βαθμὸ πού ἀγγίζει τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν καὶ τὴ νοερὴ γεωγραφία τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, εἶναι χρήσιμο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν σημερινῶν προβλημάτων, διότι πολλὲς ἰδέες καὶ εἰκόνες τοῦ 19ου αἰώνα ἔχουν ἐπιβιώσει σὲ μιὰ μετασχηματισμένη μορφή ἔως σήμερα στὴ ρωσικὴ, τὴν οὐκρανικὴ, τὴ λευκορωσικὴ καὶ πολωνικὴ σκέψη. Στὴν κατακλείδα τοῦ βιβλίου του ἀναφέρεται στὶς πολιτικὲς χρήσεις τοῦ παρελθόντος. Γράφει λοιπὸν ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ πανρωσικοῦ σχεδίου οἰκοδόμησις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ ἡ ἀποτυχία του εἶναι συντελεσμένα πράγματα. Ὡστόσο, ὁ ἀπόηχος τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στὶς νέες συνθήκες εἶναι συνεχῶς παρών.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀνοίγει νέους δρόμους ἀνάγνωσις τῆς ρωσικῆς ἱστορίας, ἄγνωστους στὴν πλειονότητα τοῦ ἑλληνικοῦ εὐρύτερου ἀλλὰ καὶ ἐιδικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ἐπιπλέον, τὸ βιβλίον προσφέρεται γιὰ γόνιμες συγκρίσεις μὲ τὰ καθ' ἡμᾶς καὶ τὸ ὀθωμανικὸ μας παρελθόν. Εἶναι ἀκόμη χρήσιμο γιὰ τὸν θεωρητικὸ του στοχασμὸ πάνω στὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικισμοῦ. Τὸν τελευταῖο καιρὸ μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες ἐγκριτῆς κυριακάτικης ἐφημερίδας διεξάγεται ἓνας ὁμολογουμένως θερμὸς διάλογος γύρω ἀπὸ τὶς ἐννοιες ἔθνος καὶ ἐθνικισμός. Ἕνας διάλογος μᾶλλον καθυστερημένος σὲ σχέση μὲ τὴν διεθνή κοινότητα. Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι τὰ μεγάλα θεωρητικὰ σχήματα δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν καθολικὴ ἐφαρμογή. Δέκα περίπου χρόνια πρὶν ὁ John Hall στὸ ἄρθρο του «Nationalisms: Classified and Explained» μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο ἐθνικισμὸ στὸν πληθυντικὸ ὑποδηλώνει τὸ κεντρικὸ ἐπιχείρημά του: «Καμιὰ μοναδικὴ γενικὴ θεωρία τοῦ ἐθνικισμοῦ

δὲν εἶναι δυνατὴ. Οἱ ἱστορικὲς ἐμπειρίες εἶναι πολλαπλὲς ἔτσι θὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ ἀντιλήψεις μας γι' αὐτές».⁶ Στηρίζει, ὡστόσο τὸ ἐπιχείρημά του στὰ σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τῶν θεωρητικῶν στοχασμῶν τῶν τελευταίων δεκαετιῶν.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑφίσταται ἓνα πεδίο συναίνεσης πού προκύπτει ὄχι τόσο ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν θέσεων ἀλλὰ ἀπὸ τὴ διαφοροτικότητά τους σὲ θέματα ὅπως οἱ παράγοντες πού εὐνόησαν τὴν ἀνάδυση τοῦ ἐθνικισμοῦ πού καθέλκυσε τὴ διαδικασία τῆς δημιουργίας τοῦ ἔθνους. Ὁ Γκέλνερ δίνει ἔμφαση στὴν ἐκδιомηχάνιση καὶ τὴν ἐκπαίδευση. Ὁ Deutsch στὰ συστήματα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Ὁ Ἄντερσον στὴ σημασία τοῦ ἔντυπου καπιταλισμοῦ, τῶν γλωσσικῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν νέων τρόπους ἀντίληψης τοῦ κόσμου. Ὁ Tilly ἀναδεικνύει τὸν ρόλο τοῦ κράτους καὶ τῶν πολέμων. Ὁ Hroch καὶ ὁ Χόμπσμπωμ τὸν ρόλο τῶν διανοητικῶν ἐλίτ. Ὁ Σμίτ τὴ σημασία τοῦ ἐθνοτικοῦ παράγοντα ὡς βάση γιὰ τὴ δημιουργία τῶν σύγχρονων ἐθνῶν. Αὐτὴ ἡ πολλαπλότητα τῶν προσεγγίσεων μᾶς δείχνει μιὰ συνεχῆ ποικιλία συνδυασμῶν στὴν ἱστορία. Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἐιδικοῦ καὶ τοῦ συγκεκριμένου δὲν ἀναιρεῖ τὸν ἐξίσου ἀναγκαῖο θεωρητικὸ στοχασμὸ καὶ τὶς συγκριτικὲς προσεγγίσεις τοῦ φαινομένου τοῦ ἐθνικισμοῦ.

Τὸ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον τῶν σπουδῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ ἔχει μετακινηθεῖ πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὸ μοναδικὸ ἐρώτημα ἐάν τὸ ἔθνος παρήγαγε τὸν ἐθνικισμὸ ἢ ὁ ἐθνικισμὸς τὸ ἔθνος, πρὸς μιὰ «διαδικασιακὴ» ἀντίληψη τοῦ ἔθνους. Τὰ ἐρωτήματα πού τίθενται σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο σχετίζονται μὲ τὸ πῶς τὸ ἔθνος χρησιμοποιοῦται ὡς πρακτικὴ κατηγορία, ὡς σχῆμα ταξινόμησης καὶ ὡς γνωστικὸ πλαίσιο. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐννοια τὸ ἔθνος εἶναι μιὰ θεμελιώδης κοινωνικὴ κατηγορία τῆς νεωτερικότητος πού δημιουργεῖ καὶ τὸ πολιτικὸ πεδίο πού τὸ συνδέει μὲ τὸν ἐθνικισμὸ.⁷

Ἡ ἀναγωγή ἐνός ἐθνικισμοῦ καὶ ἀκόμη χειρότερα ἐνός ἔθνους σὲ μοναδικὸ καὶ σχεδόν αὐτιστικὸ παράδειγμα ἐνέχει τὸν κίνδυνο τόσο τοῦ αὐτοθαυμασμοῦ ὅσο καὶ τοῦ στιγματισμοῦ (καὶ αὐτοστιγματισμοῦ), πράγματα ἐπιστημονικὰ ὀλισθηρὰ ἀλλὰ καὶ πολιτικὰ ἐπικίνδυνα.

Δυστυχῶς τὸ βιβλίον δὲν εἶναι προσβάσιμο στὸν ἑλληνα ἀναγνώστη καθὼς ἡ μεταφραστικὴ δραστηριότητα στὴν Ἑλλάδα γύρω ἀπὸ συναφῆ θέματα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας εἶναι ἰσχνή. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ βιβλίου θὰ ἦταν πολλαπλῶς ὠφέλιμη γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν.

6. John Hall, «Nationalisms: Classified and Explained», *Daedalus*, (καλοκαίρι 1993), 1.

7. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), Εἰσαγωγή καὶ κεφάλαιο πρῶτο.

Τό μικρό δοκίμιο τοῦ Νίκου Σβορώνου, *Τό ἑλληνικό ἔθνος: γένεση καί διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* (ἐκδ. Πόλις), παρόλο πού εἶχε γραφτεῖ τό 1965 καί δημοσιεύτηκε μόλις πρὶν μερικούς μήνες, ὅπως ἀποδείχθηκε ἦταν μιά σημαντική ἐκδοτική ἐπιτυχία: μήνες τώρα ἐρχεται πρῶτο στά εὐπώλητα. Εὐχάριστη καί καλοδεχούμενη ἡ ἐκπληξη διότι δείχνει ὅτι τό θέμα «ἔθνος» ἐνδιαφέρει, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀποψη τοῦ Σβορώνου. Ταυτόχρονα, τό δοκίμιο αὐτό προκάλεσε ἐντονες συζητήσεις καί ἀντιπαράθεσεις. Οἱ ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* γνωρίζουν τή βιβλιοπαρουσίαση τοῦ Ἁγ. Ἐλεφάντη (Νοέμ. 2004, τχ. 127). Ἐξάλλου στίς «Νέες Ἐποχές» τοῦ *Βήματος* δημοσιεύτηκαν οἱ ἀντικρουόμενες γιά τό βιβλίον τοῦ Σβορώνου ἀπόψεις τοῦ Ἀντώνη Λιάκου καί τοῦ Νάσου Βαγενᾶ (*Τό Βῆμα*, 23/1, 6/2, 20/2, 6/3, 13/3/2005) στίς ὁποῖες ἀπάντησε ὁ Χρήστος Χατζηιωσήφ σέ δύο συνέχειες τῶν «Ἐνθεμάτων» τῆς *Αὐγῆς* (13 καί 20/3) καί ἀνταπάντησε ὁ Νάσος Βαγενᾶς. Ἐδῶ ἀναδημοσιεύουμε τά κείμενα τοῦ Χρήστου Χατζηιωσήφ καί τοῦ Νάσου Βαγενᾶ καί φυσικά θά φιλοξενηθεῖ στό περιοδικό ὅποιαδήποτε συνεισφορά στό διάλογο γιά τό σημαντικό αὐτό ζήτημα.

ΣΥΓΧΥΣΗ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ Χρήστου Χατζηιωσήφ

Ὁ Νίκος Σβορώνος εἶχε ἀναγνωρίσει ὡς ἓνα ἀπό τά κύρια προβλήματα μέ τά ὁποῖα θρῖσκειται ἀντιμέτωπος ὁ μελετητής τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τά «συγκεχυμένα περιγράμματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί τήν ἀπουσία συγκροτημένων ἰδεολογιῶν». Σήμερα, τριάντα χρόνια μετά τή διατύπωση αὐτῆς τῆς παρατήρησης στά «προλεγόμενα» στήν ἑλληνική ἐκδοση τῆς *Ἐπισκόπησης τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, ἡ σύγχυση περιγραμμάτων καί περιεχομένων στήν πνευματική ζωή ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει. Ἀπό τίς τελευταῖες τῆς ἐκδηλώσεως ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ φιλολόγου Νάσου Βαγενᾶ καί τοῦ ἱστορικοῦ Ἀντώνη Λιάκου μέ ἀφορμή τή μεταθανάτια ἐκδοση ἐνός ἀδημοσιεύτου κειμένου τοῦ Σβορώνου, ἡ συγγραφή τοῦ ὁποῖου τοποθετεῖται στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τήν ἀφορμή καί τό θῦμα τῆς ἀντιπαράθεσης, γιὰτί οἱ ἀπόψεις τῶν δύο σχολιαστῶν συσκοτίζουν μᾶλλον παρά διαφωτίζουν τό περιεχόμενό του. Ὁρμώμενοι ἀπό διαφορετικά σημεία ἐκκίνησης καί ἀποβλέποντας σέ διαφορετικούς στόχους, οἱ δύο συνομιλητές ἀποσιωποῦν τή βασική θέση τοῦ Σβορώνου καί παραβλέπουν τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Θά πρέπει ἐδῶ

νά διευκρινίσω ὅτι στό ἴδιο τό κείμενο τοῦ Σβορώνου ἡ θεωρητική του ἀφετηρία καί ἡ ἐπιχειρηματολογία, εἶναι σαφῶς διατυπωμένες, ἐνῶ ὁ ἀναγνώστης τοῦ μικροῦ σέ ἐκταση πονήματος διαθέτει ἐπιπλέον τά ἐξαιρετικά διεισδυτικά «προλεγόμενα» τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, ὥστε ἡ παρανόηση τῶν θέσεων καί τῆς ἀνάλυσης τοῦ Σβορώνου νά εἶναι δύσκολη καί πάντως δυσεξήγητη.

Οἱ δύο συζητητές μᾶλλον δέν ἔλαβαν ὑπόψη τους τά προλεγόμενα τοῦ Σ. Ἀσδραχᾶ. Ὁ Α. Λιάκος στήν παρέμβασή του τά ἀγνοεῖ παντελῶς, ὅπως καί τό ἄρθρο τοῦ Σ. Ἀσδραχᾶ πού δημοσιεύεται στό ἴδιο φύλλο τῆς ἐφημ. *Τό Βῆμα* (23.1.05) μέ τό ἄρθρο τοῦ Ν. Βαγενᾶ στό ὁποῖο ἀπαντᾷ. Ὁ Ν. Βαγενᾶς υἱοθετεῖ βασικές διαπιστώσεις τοῦ Σ. Ἀσδραχᾶ μόνο στό μέτρο πού μπορεῖ νά τίς χρησιμοποιήσει, ὅπως καί τήν ἴδια τήν ἐργασία τοῦ Σβορώνου, ὡς ὄπλο στήν κριτική πού ἀσκεῖ στίς ἀπόψεις τῶν συγχρόνων θεωρητικῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ. Οἱ ἀνάγκες αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα τόν ὀδηγοῦν ὁμως νά παραβλέψει ἄλλες βασικές θέσεις τοῦ Ἀσδραχᾶ καί τοῦ Σβορώνου, ἀκόμα καί νά παρανοήσει τίς θέσεις τῶν ἀντιπάλων του. Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ θά προσπαθίσω νά δείξω πού ἐγκτεται ἡ ἀποσιώπηση,

Άγιασμός στο σχολείο. Σπ. Μελετζής: «Θεσπρωτία».

σέ τί συνίσταται ή παρανόηση καί παράλληλα νά τίς έρμηνεύσω.

Σβορώνος: τό έθνος μιά ιστορική κατηγορία

Άς μοῦ έπιτραπεῖ νά αρχίσω μέ τή συνοπτική παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου. Άφετηρία τῆς ἀνάλυσής του εἶναι ή θέση ὅτι «τό έθνος εἶναι καί αὐτό μιά ιστορική κατηγορία», τῆς ὁποίας τό περιεχόμενο παρουσιάζεται περισσότερο ἢ λιγότερο ὀλοκληρωμένο καί γενικευμένο» ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα». Ὁ Σβορώνος ἀντιδιαστέλλει ρητά τό έθνος ἀπό τίς κατηγορίες τοῦ λαοῦ ἢ τῆς ἐθνότητας πού ἔχουν μεγαλύτερο ιστορικό βάθος καί σημειώνει, προφανῶς διαφωνώντας μέ αὐτήν τήν πρακτική, ὅτι συχνά οἱ δύο έννοιες ταυτίζονται στή χρήση. Άν καί ἀρνεῖται τήν ἐφαρμογή μᾶς γενικῆς θεωρίας περί συγκρότησης τῶν ἐθνῶν καί προκρίνει τή διερεύνηση τῶν συγκεκριμένων παραγόντων πού συνετέλεσαν στή διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ έθνους, ὁ ὀρισμός πού δίνει στήν έννοια αὐτή σέ συνδυασμό μέ τήν τοποθέτηση τοῦ φαινομένου σέ μιά συγκεκριμένη ιστορική περίοδο δείχνει ὅτι δέν κινεῖται στό ἐπίπεδο τοῦ ἀπλοϊκοῦ ἐμπειρισμοῦ, ἀλλά ὅτι βασίζεται σέ μιά προηγούμενη θεωρητική ἐπεξεργασία τῶν πραγματολογικῶν δεδομέ-

νων πού εἶχε ἀποδόσει ή συγκριτική μελέτη τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐθνῶν. Τό «συντελεσμένο» έθνος, πού ἐμφανίζεται κατά τό Σβορώνο ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα καί μετά, εἶναι

«μιά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ἀνθρώπων μέ συνείδηση ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἐνιαῖο καί ἀλληλέγγυο σύνολο μέ δική του πολιτισμική φυσιογνωμία καί ψυχοσύνθεση, μέ κοινά ὑλικά καί πνευματικά συμφέροντα καί μέ σταθερά ἐκφρασμένη βούληση ἢ τάση πολιτισμικῆς ἢ πολιτικῆς ἀυτονομίας πού μπορεῖ νά φθάσει ὡς τήν ἀπαίτηση κρατικῆς ἀνεξαρτησίας» [...] «Βασικό χαρακτηριστικό τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας εἶναι ή κοινή βούληση τῶν ἀτόμων πού τό ἀπαρτίζουν», ή διαμόρφωση τῆς ὁποίας ὑπακούει σέ κάποια ιστορική νομοτέλεια καί βρίσκεται σέ στενή ἐξάρτηση μέ τούς κοινωνικούς παράγοντες πού κινοῦν τήν ιστορία».

Ὁ Σ. Άσδραχᾶς ἔχει ἐπισημάνει στά «προλεγόμενα» τοῦ βιβλίου τή σχέση τοῦ ὀρισμοῦ αὐτοῦ μέ τή μαρξιστική μέθοδο ιστορικῆς ἀνάλυσης, καί συγκεκριμένα μέ τήν ἐρμηνεία πού ἔδωσε στό ἐθνικό φαινόμενο ὁ Στάλιν στό δοκίμιό του Ὁ μαρξισμός καί τό ἐθνικό ζήτημα (1913).

Τό ἀντικείμενο τῆς πραγμάτευσης τοῦ Σβορώνου στό δοκίμιό του εἶναι ὁ ἐντοπισμός καί ή ἀνάλυση τῶν παραγόντων πού ἐπέτρεψαν τήν ἐμφάνιση τῆς

Ὁ ταχυδρόμος στή βρύση τοῦ χωριοῦ. Σπ. Μελετζής: «Θεσπρωτία».

ὀλοκληρωμένης μορφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους στό γύρισμα τοῦ 18ου πρὸς τόν 19ο αἰώνα σέ συντονισμό μέ τή γενικότερη πορεία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Στήν ἀρχή τῆς πορείας θρῑσκειται ἡ ἐμφάνιση σέ ἓνα ὀρισμένο χῶρο κατά τήν κλασική ἀρχαιότητα ἑνός συγκροτημένου «λαοῦ» ἢ «ἐθνότητας» μέ ιδιαίτερη πολιτιστική φυσιογνωμία (πίστη στήν κοινή καταγωγή, πολιτισμική ἐνότητα, χρήση συγγενῶν διαλέκτων). Ἀπό αὐτόν τόν λαό ἔλειπε ἀκόμα «τό βαθύ αἶσθημα μιᾶς ἀδιάρρηκτης κοινότητας συμφερόντων (πνευματικῶν καί ὑλικῶν), ἡ συνείδηση ἑνός ἀλληλέγγυου συνόλου». Ὁ Σβορώνος παρουσιάζει τήν ὁδὸ πού πορεύθηκε αὐτός ὁ λαός ὡσπου νά συγκροτηθεῖ σέ ἔθνος μέ τή «νεότερη σημασία τοῦ ὄρου» ὡς μιὰ διαδικασία ἀσυνεχῆ, μέ ἀλλαγές κατευθύνσεως πού κάθε σημεῖο τῆς ἔθετε τὰ μέλη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου μπροστά σέ ἓνα φάσμα ἐπιλογῶν.

Στήν ἑλληνιστική περίοδο ὁ λαός αὐτός ἀποκτᾶ τήν κοινή ὀμιλουμένη γλώσσα, τό βασικότερο στοιχεῖο τῆς ἱστορικής του συνέχειας. Ἡ ὑποταγή του στή ρωμαϊκή, ἀργότερα στήν ἀνατολική ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, προσθέτει στή συνείδηση τοῦ κοινῶν πολιτισμοῦ, τή διάσταση τοῦ ἐνιαίου οικονομικοῦ καί πολιτικοῦ χώρου. Ἀντίρροπα λειτούργησε ἡ ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ μετά τόν 4ο αἰώνα μ.Χ. πού σέ συνδυασμό μέ τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορική

ἰδεολογία ἀποτελέσαν τοὺς κύριους συνεκτικούς ἰδεολογικούς παράγοντες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπομακρύνεται μέ τόν τρόπο αὐτόν ἀπό τήν ἑλληνική παράδοση. «Οἱ διαφορές αὐτές»... συνιστοῦν κατά τόν Σβορώνο, «ποιοτική διαφοροποίηση τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τόν ἀρχαῖο» (τό ἐπίθετο μεσαιωνικός δέν ἐκφράζει ἐδῶ μόνο μιὰ χρονολογική, ἀλλά καί κάποια ποιοτική διαφορά). Εἶναι ἡ κρίση τῆς αὐτοκρατορίας μετά τόν 11ο αἰώνα, ἡ ἀπώλεια τῆς οἰκουμενικότητας, πού στρέφει τοὺς διανοητές τοῦ Βυζαντίου πρὸς τήν ἑλληνική παιδεία ὡς δική τους κληρονομιά. Αὐτό πού διαφοροποιεῖ τή στροφή αὐτή ἀπὸ προηγούμενες ἀναγεννήσεις τῶν κλασικῶν σπουδῶν εἶναι ἡ ἀπαρχή κάποιας ἀνεξάρτητης ἀπὸ τή θεολογία φιλοσοφικῆς διάθεσης καί ἡ ἐπανασύνδεση τῶν διανοουμένων μέ τίς λαϊκές ρίζες τοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ ἰδεολογικές αὐτές κατευθύνσεις θά ξεκαθαρίσουν περισσότερο ὡς τό τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας καί θά ἀναπτυχθεῖ ἓνα ἰσχυρό πατριωτικό συναίσθημα στό πλαίσιο τῶν ἀγῶνων κατά τῆς φραγκικῆς κατάκτησης καί τῶν μοναρχιῶν τῶν ἄλλοτε ὑποτελῶν στήν αὐτοκρατορία βαλκανικῶν λαῶν. Τό γεγονός ὅτι τὰ διάδοχα κράτη τῆς Αὐτοκρατορίας στηρίζονται μετά τό 1204 σέ ἐγχώριες κοινωνικές δυνάμεις, ὅτι ἡ γαιοκτητική ἀριστοκρατία χάνει σέ ἐπιρροή πρὸς ὄφελος τῶν ἀστικῶν στοιχείων ἔχει

ως αποτέλεσμα κατά τόν Σβορώνο τά πολιτειακά αυτά μορφώματα νά παίρνουν όλο και περισσότερο τόν χαρακτήρα ελληνικών εθνικών κρατών.

Οι Όθωμανοί κατακτητές τών εδαφών τής Αυτοκρατορίας βρίσκουν λοιπόν σέ όλόκληρη τή Βαλκανική λαούς πού έχουν

«ό καθένας σέ διαφορετικό βαθμό ανεπτυγμένη τήν εθνική συνείδηση και γιά αυτό τό λόγο αντίστέκονται στήν κατάκτηση. Η εθνική συνείδηση τού ελληνισμού κατά τήν όθωμανική κυριαρχία δέν είναι απαλλαγμένη από αντιφάσεις πού όφείλονται σέ μεγάλο βαθμό στήν άνομοιγένεια και τή διπλή λειτουργία τής ήγετικής τάξης (κλήρου, φαναριωτών, προκρίτων) ως αντιπροσωπευτικών όργάνων τού λαού από τή μία και ως προεκτάσεις τής τουρκικής διοίκησης από τήν άλλη. Η άποσαφήνιση τής εθνικής συνείδησης συνδέεται σέ ένα πρόωρο στάδιο μέ δυνάμεις πού δρούν εκτός τού πλαισίου τής όθωμανικής νομιμότητας ή στο περιθώριο αυτής (κλέφτες, άρματωλοί, διανοούμενοι στή Δύση). Τελικά όμως είναι ή ανάπτυξη τής άστικής τάξης, ή αντίθεση τών υλικών και ήθικων συμφερόντων τής όποίας μέ τίς συνθήκες τής τουρκικής κατάκτησης πού άποκλείει κάθε δυνατότητα συμβιβασμού, ή όποία συντελεί “στή μεγαλύτερη άποσαφήνιση τής εθνικής συνείδησης” μέσω τής συγκρότησης μιās επαναστατικής εθνικής ιδεολογίας. «Η άστική τάξη εμφανίζεται από τά μέσα τού 18ου αιώνα ως ό κύριος παράγοντας τής εθνικής άφύπνισης και ό φορέας τής νέας αυτής εθνικής ιδεολογίας».

Η επικράτηση τού επαναστατικού προγράμματος πού στόχευε στή «δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους» πραγματοποιήθηκε μέσα από συγκρούσεις μέ τίς παλαιές ήγετικές τάξεις. Ο Σβορώνος τονίζει ότι ή εθνική ιδεολογία πού επέτρεψε στήν άστική τάξη νά όργανώσει τίς διάχυτες επαναστατικές δυνάμεις τού έθνους (τήν άγροτιά μέ τά ένοπλα σώματα τών κλεφτών, τά μικροαστικά στοιχεία τών ναυτικών, τών εμπόρων και τών βιοτεχνών) δέν στηριζόταν μόνο στήν ανασύνδεση μέ τό παρελθόν τής κλασικής αρχαιότητας, αλλά και «στό ρεϋμα τού ένιαίου δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού» μέσω τής υιοθέτησης τών βασικών προταγμάτων τού ευρωπαϊκού διαφωτισμού.

Μόνο μέ τή σύμπηξη αυτού τού διαταξικού μετώπου «τό ελληνικό έθνος είναι πλέον συντελεσμένο». Τό έθνος αυτό, άν και έχει διαγράψει μιá μακρά πορεία από τήν εμφάνιση τών πρώτων σημείων τής εθνικής του συνείδησης, δέν παύει κατά τό Σβορώνο νά είναι «νέο». Τό «νέο ελληνικό έθνος», προϊόν τής εποχής του άναζητά τίς ρίζες του στήν αρχαία Ελλάδα και τούς άχαιούς τίτλους

τής ενγένειάς του, όπως κάνουν «όλα τά νεοσύστατα έθνη», γιατί ήταν οι μόνοι τίτλοι «πού μπορούσε νά προσέξει ή κλασικίζουσα και ελληνοτραφής δυτική σκέψη τού 18ου αιώνα».

Η παρανάγνωση τού Σβορώνου από τόν Ν. Βαγενά

Έλπίζω αυτή ή σύντομη παρουσίαση νά δείχνει πώς ή αρχική θεωρητική έξαγγελία τού Ν. Σβορώνου τηρείται στήν ανάλυση και τήν έρμηνεία τών πηγών του. Οι κοινωνικοί παράγοντες πού συντελούν στήν εμφάνιση τού νέου έθνους δέν παραμένουν άόριστες άναφορές σέ ιστορικές περιόδους, αλλά ξεδιδικεύονται σέ συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και αντιθέσεις τόσο στίς άπαρχές του κατά τήν ύστεροβυζαντινή περίοδο όσο και κατά τήν τελική διαμόρφωσή του πριν τό 1821. Σέ αυτού τού τύπου τήν ανάλυση ό κοινωνικός μηχανισμός τού ιστορικού γίγνεσθαι είναι σημαντικότερος από τά καθέκαστα συμβάντα. Μέ κανένα τρόπο, λοιπόν, τό «νεοσύστατο» ελληνικό έθνος τού Σβορώνου μπορεί νά ταυτισθεί μέ τήν τελευταία μορφή οίουδήποτε τρισχημου ή πεντάσχημου παπαρηγοπούλειου ελληνισμού. Αν και ή δομή τής επιχειρηματολογίας τού Σβορώνου στηρίζεται σέ μιá σαφή θεωρητική άποψη πού τήν ακολουθεί μέ συνέπεια, στό κείμενο υπάρχουν μεμονωμένες εκφράσεις πού θά όδηγοϋσε ένδεχομένως κάποιον βιαστικό άναγνώστη νά τό κατατάξει στίς «ρομαντικές» αντιλήψεις γιά τό έθνος. Περισσότερο από ότι στήν άναφορά σέ «λανθάνοντα στοιχεία τής συνέχειας στή συνείδηση τού λαού», ό κίνδυνος αυτός έλλοχεύει στήν έκφραση «εθνική άφύπνιση» πού χρησιμοποιείται άπαξ.

Ο Ν. Βαγενάς αναγνωρίζει στο Σβορώνο τή μαρξιστική θεώρηση, ή άναγνώριση όμως αυτή μένει χωρίς συνέπειες στήν εκτίμηση τού έργου του. Ο μαρξισμός τού Σβορώνου ανάγεται στήν αντίθεσή του μέ τίς ρομαντικές υπερβατικές ή μεταφυσικές αντιλήψεις περί έθνους πού γιά νά διαφανήσει κανένας μαζί τους δέν χρειάζεται νά είναι μαρξιστής, αλλά απλώς όρθολογιστής. Αντίθετα, δέν γίνεται καμιά άναφορά στή συγκεκριμένη μαρξιστική θεωρία τού Σβορώνου, όπως προκύπτει από τήν αρχική του θέση και τόν όρισμό τού έθνους. Από τά «προλεγόμενα» τού Σ. Άσδραχά ό Ν. Βαγενάς άπομονώνει τό άπόσπασμα

«στό Σβορώνο ή θεωρία ύπόκειται ως ιστορικό σκεπτικό, δέν αναδύεται και πολύ περισσότερο δέν εκτοπίζει τήν όντολογία τής ιστορίας. Είναι βέβαιο ότι άν τό κείμενο αυτό γραφόταν σέ κοντινότερους μας καιρούς, θά είχε τήν ίδια “φιλοσοφία τής σύνθεσης”; παρά τήν άνθηση τών έρευνών και τών συνθετι-

κῶν δοκιμῶν γύρω ἀπό τήν ἔννοια καί τήν πραγματικότητα τοῦ ἔθνους».

Κατά τή γνώμη μου τή φράση αὐτή ὁ Ν. Βαγενᾶς τήν ὑπερερμηνεύει. Ὅπως ὅποτε ἀφιερώνει πολύ λίγη προσοχή στό συγκεκριμένο τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Σβορώνος συνδέει στή μακρά διάρκεια τόν κοινωνικοοικονομικό παράγοντα μέ τόν πολιτισμικό. Ἐστιάζει στόν πολιτισμικό παράγοντα καί ιδιαίτερα στή γλώσσα καί δέν κάνει καμία μνεία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων οἱ ὁποῖες κατά τό Σβορώνο ἐπέτρεψαν στήν πολιτισμική κοινότητα νά ἀναχθεῖ σέ ἔθνος. Στό ζήτημα αὐτό ὁ Ν. Βαγενᾶς ἐγκαταλείπει τή μελέτη περί γένεσης καί διαμόρφωσης τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στήν ὁποία γίνονται ἐπανειλημμένες ἀναφορές στό ρόλο τῶν ἀστικῶν στρωμάτων καί τῆς ἀστικῆς τάξης καί καταφεύγει στή συνέντευξη τοῦ Σβορώνου στό περ. *Σύγχρονα Θέματα* τό 1988, ὅπου θεωρεῖ ὅτι βρῖσκεται ἡ ἀπόδειξη ὅτι ὁ Σβορώνος ἀποσυνδέει τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη. Ἄν ἡ ἀνάγνωσή του ἦταν ὀρθή τότε θά ἔπρεπε νά παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ Σβορώνος ἀνάμεσα στό 1965 καί τό 1988 ἄλλαξε ἀποψη καί νά προσπαθήσουμε νά βροῦμε τούς λόγους, ἀντί νά ἀποσιωποῦμε τίς πρῶτες του ἀπόψεις. Θά ἔπρεπε νά δοῦμε, ἄν πράγματι ἀπῆρξε ἕνας «ῥομος Γάλλος» καί ἕνας «ῥομος Ἕλληνας» Σβορώνος. Κατά τή γνώμη μου, τέτοια μεταβολή ἀπόψεων δέν ὑπάρχει καί ὅποιες ἀποκλίσεις ὀφείλονται στή διαφορετική φύση τῶν δύο ἀναφορῶν—ἐκτεταμένο γραπτό κείμενο ἀπό τή μιά καί προφορική συνέντευξη ἀπό τήν ἄλλη— καί δέν ἀντανανκλῶν διαφοροποίηση ἐπὶ τῆς οὐσίας.

Πιεζόμενος στή συνέντευξή του νά πεῖ ἄν ἀποδέχεται «τήν παπαρηγοπούλεια ἀποψη γιά τήν ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς ιστορίας» ὁ Σβορώνος ἄρχισε τήν ἀπάντησή του μέ προφανή δυσφορία: «ἀκοῦστε. Μή μέ βάζετε νά ἐπαναλάβω αὐτά πού ἔχω ἤδη γράψει», γιά νά κλείσει μέ τήν ἐξῆς ἀποστροφή: «Δέν μπορῶ νά πῶ τίποτε παραπάνω, γιατί θά τό προδώσω. Ἐν πάση περιπτώσει, τά ἔχω γράψει καλύτερα. Σᾶς ὑπόσχομαι πάντως πολύ σύντομα νά βγῆ ἕνα βιβλιαράκι γιά τίς περιπέτειες τῆς ἑθνικῆς συνείδησης», ὑπονοώντας τό βιβλίο πού μόλις τώρα ἐκδόθηκε καί τό συζητοῦμε καί τό ὁποῖο θεωροῦσε πιό αὐθεντική ἔκφραση τῆς σκέψης του. Στή συνέχεια τῆς συνέντευξης οἱ ἐρωτῶντες τόν ἀναγκάζουν νά ἐπανέλθει στό θέμα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ καί ἀπό αὐτές τίς ἀπαντήσεις προέρχονται τά ἀποσπάσματα πού ὁ Ν. Βαγενᾶς θεωρεῖ ὅτι στηρίζουν τή δική του ἀποψη πῶς τό ἔθνος εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀστική τάξη τῆς ὁποίας προϋπάρχει. Ἐνδιαμέσως ὁ Σβορώνος εἶχε προλάβει νά ἀπαντήσει τά ἐξῆς:

«... ὁ 18ος αἰώνας διαμορφώνει τίς προϋποθέσεις τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνεξάρτητου κρά-

τους, τῆς ἑθνικῆς ιδέας ὡς ἐθνικοῦ προτάγματος. Ἡ προσφορά τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι γιά μένα ἡ σύλληψη τῆς ἐπαναστατικῆς λύσης γιά τό ἑθνικό ζήτημα· δέν τήν ἐξετέλεσε μόνη της, ὅμως τή συνέλαβε. Δέν ἀνεξαρτητοποιῶ τήν ἑθνική ιδέα καί τό ἑθνικό πρόβλημα ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις, ἀλλά ὀρισμένες ιδέες, ὅπως ἡ ἑθνική ιδέα, ἡ γένεση τῆς ιδέας τῆς ἐθνότητας, ἀνεξαρτητοποιοῦνται ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις».

Οἱ ἀπαντήσεις αὐτές δέν μποροῦν κατά τή γνώμη μου νά στηρίξουν τήν ἀποψη ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Σβορώνου γιά τό ἔθνος εἶχαν μεταβληθεῖ ἀνάμεσα στά 1965 καί τό 1988 καί ὅτι δέν ἐπέμενε πλέον στή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐθνότητα καί τό ἔθνος, στοῦ ὁποῖου τήν ὀλοκληρωμένη ἐμφάνιση συνέβαλε ἡ ἀστική τάξη. Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη πού ἐμφανίζεται νά κάνει σέ ἐπόμενες ἀπαντήσεις του μπορεῖ νά ὀφείλεται στή ρύμη τοῦ λόγου του πού τόν παρασέρνει νά χρησιμοποιήσει τόν ὄρο ἔθνος ἀντί ἐθνότητα, ὅπως εἶχε κάνει στίς πρῶτες ἀποκρίσεις του. Ἄν αὐτό ἰσχύει, θά πρέπει ἐπίσης νά δεχθοῦμε ὅτι γιά τόν ιστορικό πού ἀπέριπτε τίς ἔτοιμες θεωρητικές γενικεύσεις καί ἔδινε ιδιαίτερο βάρος στήν πραγματολογική ἐρευνα μέ βάση τά πορίσματα τῆς ὁποίας ἔκρινε τή ἐγκυρότητα τῶν θεωρητικῶν σχημάτων σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στήν ἐθνότητα καί τό ἔθνος καί ἡ ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τῆς ἀστικῆς τάξης στή συγκρότηση τοῦ τελευταίου δέν ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς μηχανιστικῆς ἐφαρμογῆς μιᾶς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἀλλά καρπός τῆς προσωπικῆς του ἐρευνητικῆς ἐργασίας πάνω στήν ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τούς κοινωνικούς καί οικονομικούς παράγοντες τῆς συντέλεσης τοῦ ἔθνους στίς παραμονές τοῦ 1821 τούς εἶχε μελετήσει μέ ἀφορμή τήν ἐρευνά του γιά τό ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης κατά τό 18ο αἰώνα. Τό τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ὁμώνυμου βιβλίου πού κυκλοφόρησε στή Γαλλία τό 1956 παρουσιάζει ἀναλυτικά τά στοιχεῖα πάνω στά ὁποῖα βασίστηκε τό συνοπτικότερο κείμενο τῆς μεταγενέστερης μελέτης γιά τό ἔθνος.

Ἡ ὑποτίμηση τῆς θεωρίας τοῦ Σβορώνου ἀπό τόν Ἀντώνη Λιάχο

Ἄν ὑποτιμήσουμε τίς συνέπειες τῶν θεωρητικῶν καί μεθοδολογικῶν ἐπιλογῶν τοῦ Σβορώνου, ἡ διαφοροποίησή του ἀπό τήν παπαρηγοπούλεια συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ φαίνεται νά εἶναι μόνο φραστική, ἀφοῦ ἐπικρατεῖ τό βάρος τῆς «ἀντικειμενικότητας» τῶν πηγῶν. Αὐτός εἶναι ὁ κίνδυνος τοῦ τρόπου ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου πού ἐπιλέγει ὁ

Στελέχη ταξιαρχίας ιππικού του ΕΛΑΣ, ΑΣΚΙ.

Ν. Βαγενάς. Καί παραδόξως ό τρόπος αυτός έχει πολλά κοινά μέ τόν τρόπο ανάγνωσης του Α. Λιάκου πού καί αυτός παραβλέπει τή θεωρία του Σβορώνου για να έπιμείνει στα πραγματολογικά στοιχεία. Η διαφωνία των δύο έγκειται, κατά τή γνώμη μου, στην αξιολόγηση αυτού πού διαβάζουν. Οι όμοιότητες μέ τό σχήμα του Παπαρηγόπουλου πού διαπιστώνει ό Α. Λιάκος στον Σβορώνο δέν αποδίδονται πλέον στό βάρος της αντικειμενικότητας των πηγών, αλλά στό κατ' αυτόν γενικότερο πρόβλημα της διάβρωσης της μαρξιστικής προσέγγισης από τό παραδοσιακό σχήμα. Για να χαρακτηρίσει τό σχήμα της διαδοχής των τριών έλληνισμών στό Σβορώνο ό Α. Λιάκος χρησιμοποιεί τήν ανθρωπολογικής - άντερσονικής (ή μήπως φιλοσοφικής-μαρξιστικής;) έμπνευσης παρομοίωση μέ τό «*θεολογικό σχήμα του τριπρόσωπου της Άγίας Τριάδας*», παρομοίωση προκλητική όσο καί άστοχη, άν αναλογισθεί κανένας τό ρόλο πού αποδίδει ό Σβορώνος στην χριστιανική θρησκεία στην ρήξη άκριβώς της συνέχειας του έλληνισμού από τήν άρχαιότητα στό μεσαίωνα καθώς καί στην διαμόρφωση του ποιοτικά διαφορετικού σύγχρονου έθνους μέ τήν ύποχώρηση της θρησκευτικής σκέψης μπροστά στην έκκοσμίκευση της εθνικής ιδεολογίας. Όπωσδήποτε αυτή είναι ή μόνη άναφορά του Α. Λιάκου στην μέθοδο καί θεωρία του Σβορώνου. Άλλά καί αυτή ή

άναφορά επαναλαμβάνεται από πρό δεκαπενταετίας έργασία του. Προφανώς κρίνει ότι ή παραπομπή στην παλαιότερη έργασία του άρκει, γιατί θεωρεί ότι τό νέο βιβλίο του Σβορώνου δέν προσθέτει τίποτα στό σχήμα του για τήν ιστορία του Νέου Έλληνισμού τό όποιο ήταν γνωστό από τό λόγο πού είχε έκφωνήσει κατά τήν άναγόρευσή του σέ επίτιμο διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Άθήνας τό 1976.

Ό ουσιαστικός όμως λόγος για τόν όποιο ό Α. Λιάκος δέν συζητά τό νέο βιβλίο είναι γιατί πιστεύει ότι τό σχήμα του Σβορώνου είναι ξεπερασμένο από τήν πρόοδο της επιστήμης.

«Διαβάζουμε τό Σβορώνο, όπως άλλωστε διαβάζουμε τόν Παπαρηγόπουλο καί τόν Κοραή για να μάθουμε πώς στον καιρό τους σκέπτονταν τήν έννοια του έθνους».

Παρόλο πού τό άρθρο εικονογραφείται από μία φωτογραφία του 1982 πού δείχνει τόν Α. Λιάκο δίπλα στον Σβορώνο στον ίδιο χώρο καί χρόνο, ό Α. Λιάκος θεωρεί ότι τό χάσμα από τό παλαιότερό του έγώ είναι άνάλογο μέ αυτό πού τόν χωρίζει από τή σκιά του Παπαρηγόπουλου καί του Κοραή. Είναι φυσικό, στα ένδεκα χρόνια πού μεσολάθησαν από τή συμβολή του στό συνέδριο για τόν Κ.Θ. Δημαρά ή άποστασιοποίηση του Α. Λιάκου από τό Σβορώνο καί τόν παλαιό του έαυτό να μεγάλωσε τόσο. Όστε ενώ στό κείμενο του 1994 μι-

Ἄλβανικό Μέτωπο.

λοῦσε ἀπλῶς γιά «μεταφυσικά θεμελιωμένη» ιστοριογραφία, προσθέτει τώρα παρομοίωση μέ τό τρισυπόστατο τῆς Ἁγίας Τριάδας πού θά μπορούσε κάλλιστα νά θεωρηθεῖ σκωπτική. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ Ν. Βαγενᾶ στό δεύτερο ἄρθρο του (ἐφημ. *Τό Βῆμα*, 20.2.05) ὅτι ὁ Α. Λιάκος στό ἐν λόγῳ δημοσίευσμά του εἶχε παραναγνώσει τό Σβορώνο παραλείποντας ἕνα ἐρωτηματικό μέ συνέπεια νά ἀντιστραφεῖ πλήρως τό νόημα τοῦ παραθέματος πάνω στό ὁποῖο στήριξε τήν ἐπιχειρηματολογία του εἶναι εὐστοχη. Ὁ Α. Λιάκος ἀστοχεῖ ὅμως καί στό πραγματολογικό ἐπιχείρημα πού χρησιμοποιεῖ γιά νά δείξει ὅτι οἱ δεβαιότητες πού διατύπωσε ὁ Σβορώνος ἔχουν στό μεταξύ ἀνατραπεῖ. Ἀντίθετα μέ ὅ,τι ἰσχυρίζεται ἡ ἀποψη τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ γιά τό ρόλο τῶν νεομαρτύρων στό «Πάθος Μαρτυρίου» (περ. *Τά Ἱστορικά*, τχ. 23/1995) δέν διαψεύδει, ἀλλά στηρίζει τήν ἐκτίμηση τοῦ Σβορώνου μέ μιά ἀξιοπρόσεκτη θεωρητική καί μεθοδολογική ταυτότητα προσέγγισης. Ὁ Φ. Ἡλιοῦ διακρίνει τούς λόγους πού ὤθησαν τούς νεομάρτυρες νά ἐπιζητήσουν τό θάνατο ἀπό τήν πρόσληψη τῆς ἐνέργειάς τους ἀπό τούς συγχρόνους τους, τίς «ἱστορικές πραγματικότητες» ἀπό τίς ἄλλες ἐπάλλληλες πραγματικότητες πού ὀρίζονται ἀπό «τή δίωξη καί κυρίως ἀπό τήν πρόσληψη τοῦ νεομαρτυρικοῦ φαινομένου στό ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου καί τίς ἀντίστοιχες συμπεριφορές» (σελ. 283) κατὰ τόν Φ.

Ἡλιοῦ τά κείμενα τῆς ἐποχῆς, «μαρτύρια» καί λειτουργίες, μπορεῖ νά ἐξιδανικεύουν τά γεγονότα «εἰκονογραφούν ὅμως μέ ἐνάργεια, τίς συμβολικές διαστάσεις πού μπορούσαν νά ἔχουν οἱ νεομαρτυρικές ἀθλήσεις στή συλλογική συνείδηση: ἰδίως ὅταν, πράγμα πού συμβαίνει συχνά... ἐκδηλώνεται ἡ ἰσχυρή, ἀμφίδρομη σχέση τοῦ νεομάρτυρα μέ τό χριστιανικό λαό ὁ ὁποῖος τόν περιβάλλει καί τοῦ συμπαρίσταται νοερά κατὰ τόν χρόνο τῆς τελικῆς δοκιμασίας του» (σελ. 272). Ἐχομε ἐδῶ ταυτότητα ιστοριογραφικοῦ τρόπου μέ ἐκεῖνο τοῦ Σβορώνου, ὅπως τόν περιγράφει ὁ Σ. Ἀσδραχᾶς: «πρῶτα τό ἀντικειμενικό, δηλαδή πῶς ἐγιναν τά πράγματα· δεύτερο ἡ συγχρονική συνείδηση τῶν πραγμάτων· τρίτο οἱ μεταγενέστερες ἐννοιοδοτήσεις». Κατά τή γνώμη μου ὑπάρχει μιά πρόσθετη συνέπεια τῆς παράλειψης τοῦ Α. Λιάκου νά ἀσχοληθεῖ μέ τή θεωρητική προσέγγιση τοῦ Σβορώνου καί νά τήν ἀντικρούσει. Μέ τόν τρόπο αὐτό οἱ ἀπόψεις του ἐμφανίζονται ὡς θέσεις καθ' ἑαυτές καί ὄχι ὡς ἀντιρροήσεις στή μαρξιστική προσέγγιση.

Ἄμαλγαμοποίηση ἀνόμοιων θεωριῶν

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν ἀφαίρεση ἀπό τή θεωρία καί τή μέθοδο τοῦ Σβορώνου καί στήν ἐστίαση ἀντ' αὐτῶν στά συχνά μεμονωμένα πραγματολογικά στοιχεῖα οἱ Ν. Βαγενᾶς καί Α. Λιάκος συγκλίνουν

καί σέ ένα άλλο σημείο. Καί οι δύο συμφύρον τίσ ποικίλες θεωρίες περί ἔθνος καί ἔθνικισμοῦ τῶν τελευταίων σαράντα χρόνων, παρά τίσ διαφορές πού αὐτές παρουσιάζουν μεταξύ τους. Ὁ Ν. Βαγενᾶς ἀναφέρεται βέβαια «σέ ποικίλες προσεγγίσεις – ἀρχεγονικές, παλαικές, μοντερνιστικές, ἔθνοσυμβολικές, μεταμοντερνιστικές», καί θεωρεῖ ὅτι ὁ Σβορώνος «προοικονομεῖ τίσ ἔθνοσυμβολικές», ἀλλά τό σημαντικό γιά αὐτόν εἶναι ἡ ἐπαρκής ἢ ὄχι γνώση τῶν πραγματολογικῶν δεδομένων πού δείχνουν κατά τήν ἀποψη του ὅτι τό ἑλληνικό ἔθνος ὑφίσταται πρίν τόν ἔθνικισμό χωρίς νά διευκρινίζεται ἀπό πότε τελικά ὑπάρχει τό «ἔθνος». Ὁ Α. Λιάκος, ἀλλά καί ὁ Νίκος Δεμερτζής πού παρενέθη στή συζήτηση, ἀντιμετωπίζουν ὀρθῶς τήν κριτική τοῦ Ν. Βαγενᾶ ὡς συνολική ἀμφισβήτηση τῶν συγχρόνων θεωριῶν παρασέρνοντας ὅμως ἀπό αὐτό καί τίσ ὑπερασπίζονται ἀδιαφοροποίητα: «*Προηγουμένως καταδίκασε καί τά πρότυπα (E. Gellner, E. Kedourie, E. Hobsbawm, B. Anderson), διότι στηρίζονται σέ ἑλλιπή γνώση τῆς θεωρίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ*» (Α. Λιάκος 6.2.05). Ἡ ἀναφορά τοῦ Ν. Δεμερτζή εἶναι στούς Ἄντερσον, Χόμπσμπομ κ.ἄ.)

Κατά τή γνώμη μου, ἡ συζήτηση θά ἦταν πιο γόνιμη, ἂν ἀναδεικνύονταν οι διαφορές καί ὁμοιότητες σέ ἐπίπεδο θεωρίας καί ποιότητας πραγματολογικῆς τεκμηρίωσης πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στούς διάφορους συγγραφεῖς συμπεριλαμβανόμενου τοῦ Σβορώνου. Δέν ὑπάρχουν, γιά παράδειγμα, κοινά στοιχεία στήν προσέγγιση τοῦ Κεντούρι καί τοῦ Χόμπσμπομ ἐκτός τοῦ ὅτι ἀσχολήθηκαν καί οι δύο μέ τόν ἔθνικισμό. Δέν ἀποτελεῖ σύμπτωση τό ὅτι ὁ δεύτερος δέν περιλαμβάνει τόν πρῶτο στό μικρό κατάλογο τῶν συγγραφέων μέ τούς ὁποίους θεωρεῖ ὅτι ἔχει συνάψεις, ἀλλά οὔτε τόν ἀναφέρει σέ κάποιο ἄλλο σημείο τῆς μελέτης του. Ἡ ἐργασία τοῦ Κεντούρι ἀποτελεῖ μιά ἱστορία τῶν ἰδεῶν πού θρηνεῖ γιά τίσ βλαβερές συνέπειες τοῦ διαφωτισμοῦ καί ἰδιαιτέρα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κάντ περί τῆς αὐτοδιάθεσης τοῦ ἀτόμου. Ἀπό τή στιγμή πού μέ τόν Ρουσώ καί τόν Φίχτε ἡ αὐτοδιάθεση τοῦ ἀτόμου συμπεριέλαβε καί τήν ἐθνική αὐτοδιάθεση καί ἡ ἀτομική ἐλευθερία ἀπέκτησε κατά τόν Κεντούρι νόημα μόνο μέσα στό πλαίσιο τοῦ συλλογικοῦ εἶναι καί αὐτοαναιρέθηκε. Ὁ ἔθνικισμός καί ὁ σοσιαλισμός ἦταν οι δύο παράλληλες ἰδεοληψίες πού ὑποσχέθηκαν νά ξεπεράσουν τήν ἀλλοτρίωση τῶν ἀνθρώπων ἀπό τήν ἐξουσία καί νά τούς καταστήσουν εὐτυχεῖς καί ἀποδείχθηκαν φενάκη. Ἡ θεωρία τοῦ Κεντούρι ἔχει τίσ ἴδιες ἰδεολογικές καταβολές καί κινεῖται παράλληλα μέ τή θεωρία τοῦ Τάλμον γιά τή φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ καί τή Γαλλική Ἐπανάσταση ὡς τίσ ρίζες τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων πού ἐμφανίστηκαν ἔκτοτε στόν κόσμο. Ἄν ὁ στόχος τοῦ Τάλμον ἦταν κυρίως ὁ σοσιαλισμός

καί ὁ κομμουνισμός στήν Εὐρώπη, ὁ Κεντούρι συμπεριέλαβε στήν κριτική του τά ἔθνικιστικά καί σοσιαλίζοντα καθεστώτα πού ἐμφανίστηκαν στήν Ἀσία καί τήν Ἀφρική κατά τήν περίοδο τῆς ἀποικιοποίησης μέ ἰδιαιτέρα ἀναφορά στόν ἀραβικό ἔθνικισμό τοῦ Ἄμντ - ἔλ - Γκαμάλ Νασέρ. Μόνο ὁ φιλελευθερισμός ἐγγυᾶται τήν πολιτική, ἐννοώντας καί τήν οικονομική, καί τή θρησκευτική ἐλευθερία. Τά φιλελεύθερα κράτη εἶναι τά τελειότερα, γιάτι περιλαμβάνουν πολλές χωριστές ἔθνικότητες. Τέτοιο κράτος ὑπῆρξε ἡ Αὐστροουγγαρία τό 19ο αἰῶνα, ἴσως καί ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία, τέτοιο ἀποτελοῦν σήμερα (1960) ἡ Ἀγγλία καί οι ΗΠΑ τά μόνα κράτη πού κατ' αὐτόν δέν γνώρισαν τόν ἔθνικισμό.

Πρόκειται γιά μιά ἐμφανῶς διαφορετική θεώρηση τοῦ ἔθνικισμοῦ ἀπό ἐκείνη τοῦ Χόμπσμπομ πού στό πλαίσιο μιάς προσέγγισης ὀλικῆς ἱστορίας τονίζει τή συμβιωτική σχέση φιλελευθερισμοῦ καί ἔθνικισμοῦ καί κατά τόν ὁποῖο ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας, ἡ ὕλική καί κοινωνική πρόοδος, πραγματοποιήθηκαν μέσα στό πλαίσιο «ἐθνικῶν οικονομῶν». Οὔτε πάλι ὁ Γκέλνερ (Gellner) θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινωνία τῆς συνεχοῦς ἀνάπτυξης καί τῆς γενίκευσης τῆς ὑψηλῆς κουλτούρας ἰσοδυναμεῖ μέ διάψευση τῶν ἐλπίδων τῶν μελῶν της. Μέ ἄλλα λόγια σέ κανένα ἀπό τούς θεωρητικούς τοῦ ἔθνικισμοῦ πού παρουσιάζονται στή συζήτηση σάν μιά ἀδιαφοροποίητη ὁμάδα δέν συναντοῦμε τόν πεσισμό τοῦ Κεντούρι χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν βλέπουν τίσ συγκρούσεις πού προκαλεῖ ὁ ἔθνικισμός καί τίσ ἀντιφάσεις τῶν κοινωνιῶν πού συνδιαμορφώνει. ἀλλά καί ἀνάμεσα στούς ὑπόλοιπους, τό θεωρητικό καί μεθοδολογικό χάσμα ἀπό τήν κοινωνιολογική προσέγγιση τοῦ Γκέλνερ ἢ τήν ἱστορική τοῦ Χόμπσμπομ ὡς τό θεωρητικό καί μεθοδολογικό ἐκλεκτικισμό τοῦ Μπένεντικτ Ἄντερσον (Benedict Anderson) εἶναι ἀδυσσαλέο.

Οἱ δύο τάσεις τῆς ἀριστερῆς διανόησης στήν Ἑλλάδα

Κατά τή γνώμη μου ὁ κοινός τρόπος μέ τόν ὁποῖο οι δύο διαφωνοῦντες συνομιλητές ἀντιμετωπίζουν τή θεωρία τοῦ Σβορώνου καί τῶν νεότερων μελετητῶν τοῦ ἔθνικισμοῦ δέν ἀποτελεῖ ἀπλή σύμπτωση ἀντανάκλᾳ τίσ σταθερές τῶν ἀποκλινοῦσῶν ἐπιλογῶν πού ἔκαναν οι δύο κύριες παρατάξεις στίς ὁποῖες διασπάσθηκε μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 ἡ μεταπολεμική ἀριστερή διανόηση καί ἀκαδημαϊκή κοινότητα στήν Ἑλλάδα. Ὡς τότε, στό χῶρο αὐτόν ἡ κυρίαρχη προσέγγιση στίς κοινωνικές ἐπιστήμες στηριζόταν σέ κάποιες βασικές παραδοχές τοῦ μαρξισμοῦ πού εἶτε ἀντλοῦνταν ἀπό τήν ἄμεση γνώση

της θεωρίας του Μάρξ και των επιγόνων του είτε, όπως ήταν συνηθέστερο, αποτελούσαν την έμμεση υιοθέτηση επιλεκτικών στοιχείων μιας μαρξιστικής *vulgata* σέ συνδυασμό μέ έννοιες και μεθόδους θεωριών και σχολών πού ήταν οι κρατούσες στίς κοινωνικές επιστήμες στή Δυτική Εύρώπη και τίς ΗΠΑ, όπως για παράδειγμα ο κεινσιανισμός στήν πολιτική οικονομία και ή μπρωντελιανή έκδοχή των *Annales* στήν ιστορία. Η έγκατάλειψη του μαρξισμού από τούς κοινωνικούς επιστήμονες πού σημειώθηκε στήν Ελλάδα την ίδια εποχή και για τούς ίδιους λόγους οι όποιοι οδήγησαν στήν άπονομιμοποίησή του και στίς αντίληψεις πολλών ακαδημαϊκών και διανοουμένων στή Δυτική Εύρώπη, άκολούθησε δυο τάσεις. Η πρώτη προσανατολίσθηκε πρós την έγκατάλειψη οιοδήποτε θεωρητικού πλαισίου και πρós την έμφαση στά πραγματολογικά στοιχεία ως έχέγγυα όρθολογικής προσέγγισης. Έδω ή έλλειψη θεωρίας για τό γίνεσθαι δυσχέρανε την ένταξη των πραγματολογικών στοιχείων σέ χωρικά ευρύτερες εξέλιξεις και την περιοδολόγησή τους. Αναγκαστικά, όσοι άκολουθούν την τάση αυτήν στήν ιστοριογραφία κλίνουν νά υιοθετήσουν τά χωρικά και χρονικά όρια των παλαιότερων ιστοριστικών προσεγγίσεων μέ τίς όποιες έχουν κοινές γνωσιοθεωρητικές έπιλογές, παρόλο πού διαφωνούν ιδεολογικά μαζί τους.

Η στάση αυτή υιοθετήθηκε συχνά ως κριτική και αντίθεση στή δεύτερη τάση πού άκολούθησε ή έγκατάλειψη του προηγούμενου θεωρητικού και μεθοδολογικού πλαισίου αναφορās. Σέ αυτήν, ή έγκατάλειψη των προηγούμενων θεωρητικών προκειμένων δέν οδήγησε στήν έγκατάλειψη κάθε θεωρίας, αλλά στήν υιοθέτηση αλληλοδιαδόχως ή και συγχρόνως περισσότερων θεωριών μέ βασικό έπιχείρημα ότι είναι σύγχρονες. Κατ' άρχάς ή ισχυρότερη ένδειξη συγχρονικότητας ήταν ή ένασχόληση μέ τίς θεωρίες, άφου στή Δυτική Εύρώπη και τίς ΗΠΑ ή άπόρριψη του προηγούμενου θεωρητικού πλαισίου αναφορās δέν στηρίχθηκε στήν έπιστροφή ενός θετικιστικού έμπειρισμού, αλλά στήν πρόταση έναλλακτικών θεωριών. Συνέβη οι σύγχρονες θεωρίες νά έχουν μεταθέσει την έμφαση από την έρευνα των πραγμάτων στο λόγο περί αυτών και τή συνειδητοποίησή τους. Συνέβη οι θεωρίες αυτές νά προκρίνουν τό άτομικό από τό συλλογικό πεδίο παρατήρησης. Συνέβη οι θεωρίες αυτές νά χωρίζουν την ανθρώπινη ιστορία σέ δύο κύριες περιόδους—στήν εποχή της παράδοσης και την εποχή της νεωτερικότητας—στή βάση πολλαπλών, μή ιεραρχημένων και συχνά άσαφών κριτηρίων. Συνέβη οι θεωρίες αυτές νά προϋποθέτουν γνωσιοθεωρητικές έπιλογές πού άμφισβητούν τή δυνατότητα του ιστοριογραφικού λόγου νά είναι αναφορικός σέ μιá έξωκειμενική πραγματικότητα

και έν τέλει έπιστημονικός. Δέν ήταν όμως αυτοί οι λόγοι της υιοθέτησής τους, αλλά τό ότι ήταν σύγχρονες, προϊόντα της πιο πρόσφατης εποχής και οι κρατούσες σέ αυτήν. Η νεότητά τους συνέβαλε στήν έλκτική τους ισχύ περισσότερο από τό βαθμό της πραγματικής νεωτερικότητάς τους.

Στή συζήτηση για τό έθνος οι Ν. Βαγενās - Α. Λιάκος φαίνεται νά εκπροσωπούν τίς δυο τάσεις πού περιέγραψα πιο πάνω. Ο πρώτος εστιάζοντας στά πραγματολογικά στοιχεία και προσκολλημένος στήν ελληνική περίπτωση άποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης τάσης άμυντικής προσαρμογής στο νέο ιδεολογικό περιβάλλον. Ακόμα και όταν έντοπίζει πραγματικά προβλήματα, όπως κάνει στήν κριτική του διβλίου του Μ. Άντερσον (*Τό Βήμα*, 6.3.05), ο Ν. Βαγενās δέν άνάγεται από τό επίπεδο της φορμαλιστικής λογικής σέ γενικότερα θεωρητικά, αλλά και πολιτικά συμπεράσματα πού δέν θά ήταν άπλως ή επιπολαιότητα και ή έλλειψη έπιστημονικής έντιμότητας των κατ' αυτών θεωριοκρατούμενων, «μεταμοντέρνων» ιστορικών. Ο Α. Λιάκος αντίθετα πέρασε γρήγορα από τό όλισθηρό για αυτόν έδαφος των πραγματολογικών έπιχειρημάτων στήν παρουσίαση της δικής του άνάγνωσης των νεώτερων θεωριών ύπερακοντίζοντας τις μάλιστα πρós την κατεύθυνση της δεύτερης τάσης πού περιγράψαμε. Τό έθνος δέν όφείλεται κατά τον Α. Λιάκο σέ πολιτισμικές διεργασίες ούτε βέβαια σέ άλλους κοινωνικούς ή οικονομικούς παράγοντες, αλλά άποτελεί, άν τον πιστέψουμε, ψυχοπαθολογικό φαινόμενο:

«Είναι ή κοινωνία της εποχής της νεωτερικότητας πού διακατέχεται από τή μανία της ταξινόμησης. Αυτή ή ταξινόμητική άρχή μάς έπιτρέπει νά διακρίνουμε διαφορετικά χαρακτηριστικά σέ διαφορετικά επίπεδα και έπομένως νά αυτοπροσδιορίζομεθα αναλόγως. Αυτή ή άρχή της ταξινόμησης έγινε νοοτροπία του ταξινομείν και στή συνέχεια πολιτική άρχή διαχωρισμού, συνόρων διαδατηρίων. Αυτή ή άρχή έσωτερικεύθηκε και πάνω σ' αυτή βασίζονται και οι αυτοπροσδιορισμοί μας» (*Τό Βήμα*, 6.2.05)

Μόνο στή συνέχεια του άρθρου του και στο άρθρο της 6.3.05 ο Α. Λιάκος επανέρχεται στήν πεπατημένη των συγχρόνων θεωριών περί έθνους όχι όμως χωρίς αντιφάσεις. Έτσι στίς 6.2.05 τό έθνος δέν είναι μιá άρχέγονη ουσία, αλλά μιá πρακτική. Η πρακτική προφανώς υιοθετείται, αντικαθιστά κάποια προηγούμενη «έθνικοποιείται» κατά τή διατύπωσή του. Στίς 6.3.05 τό έθνος του Α. Λιάκου προοδευτικά, μέ διαδοχικές έννοιολογικές μεταπτώσεις άποκτá ουσία. Στήν άρχή άναγορεύεται σέ «τρόπο κοινωνικής όργάνωσης» πού «συγκροτείται». Πάντως και έδω ή έμφαση δέν είναι στίς πραγματικές καταστάσεις, αλλά στίς διαδικασίες

της μεταβολής τους πού αποδίδονται γενικώς και άορίστως στη νεωτερικότητα: «*Η άφετηριακή υπόθεση είναι ότι οι διαδικασίες [συγκρότησης του έθνους] πυροδοτούνται μέσα από τις αλλαγές πού προκαλεί στην κοινωνία ό,τι ονομάστηκε νεωτερικότητα*». Τελικά οι διαδικασίες αυτές «δημιούργησαν μία κοινότητα», αλλά αυτό πού τόν ενδιαφέρει δέν είναι οι άνθρωποι πού συγκροτούν την κοινότητα, αλλά τό «πολιτισμικό ύλικό [πού] άνασημασιοδοτήθηκε», ό λόγος περί του έθνους, ή ελληνική έθνική ιστορία, ως περίπτωση του ευρωπαϊκού ιστορικού άφηγήματος.

Τά ιδεολογικά συμφραζόμενα τών ελληνικών αντίληψεων για τό έθνος

Τό προσόν του άρθρου του Α. Λιάκου της 6.3.05 είναι ότι επιχειρεί νά ιστορικοποιήσει την εμφάνιση τών πρόσφατων θεωριών περί έθνους και την ύποδοχή τους στην Ελλάδα καθώς και νά θίξει τις πολιτικές συνεπαγωγές τών θεωρητικών επιλογών στό ζήτημα αυτό. Διευκρινίζω ότι δέν θεωρώ ότι οι διαφορετικές γνωσιοθεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές στό πεδίο τών κοινωνικών επιστημών αντιστοιχούν άναγκαστικά μέ την υιοθέτηση διαφορετικών, ολοκληρωμένων και συνεκτικών ιδεολογιών, παρόλο πού αυτό συχνά συμβαίνει. Είναι προφανές ότι οι εμφύλιοι και άλλοι πόλεμοι πού συνόδευσαν την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και τή διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας στη δεκαετία του 1990 άναζωπύρωσαν διεθνώς τό ενδιαφέρον για τά ζητήματα της έθνικής συγκρότησης και του ρόλου του έθνισμού. Τό πρόβλημα έγκειται στό γεγονός ότι τά έργα τών συγγραφέων στους οποίους αναφέρονται οι συνομιλητές στην έφημ. Τό Βήμα δημοσιεύθηκαν, εκτός του βιβλίου του Κεντούρι πού είναι προγενέστερο, μέσα στη δεκαετία του 1980, πριν από τά κοσμοϊστορικά γεγονότα της επόμενης δεκαετίας. Άφετηρία τών βιβλίων του 1980 ήταν ή διαπίστωση ότι στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες της Δύσης ό έθνικισμός ήταν σέ ύφεση και τά έθνη-κράτη έχαναν μέρος της κυριαρχίας τους προς όφελος υπερεθνικών σχηματισμών. Η ύφεση του έθνικισμού αποδιδόταν στη μείωση τών άνισοτήτων και την επακόλουθη άμβλυνση τών ταξικών αντιθέσεων στις προηγμένες κοινωνίες πού μείωναν τή σημασία της έθνικιστικής ιδεολογίας για τή διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Τό ερώτημα πού έθεταν οι συγγραφείς ήταν ως ποιο σημείο θά προχωρούσε αυτή ή τάση και άν θά μεταδίδετο στά έθνη του Τρίτου Κόσμου, άν δηλαδή τά έθνη και ό έθνικισμός είχαν μέλλον. Η άπάντηση στό ερώτημα αυτό ποίκιλε μέ τόν Χόμπομπομ νά υποστηρίζει ότι οι ιστορικοί μελε-

τούσαν ένα φαινόμενο υπό έξαφάνιση, ενώ οι Άντερσον, Γκέλνερ και Σμίτ θεωρούσαν πιθανότερη την επιβίωση του έθνικού φαινομένου και του έθνικισμού.

Η εισαγωγή αυτών τών θεωριών στην ελληνική ιστοριογραφία και στον προβληματισμό τών κοινωνικών επιστημόνων γενικώς πραγματοποιήθηκε μέσα στις τελείως διαφορετικές συνθήκες της άναζωπύρωσης τών έθνικιστικών διενέξεων στη δεκαετία του 1990, στις όποιες ένεπλάκη και ή Ελλάδα κυρίως μέ την υπόθεση του όνόματος της δημοκρατίας της Μακεδονίας. Η σταθερότητα τών επιχειρημάτων πού χρησιμοποιήσαν οι αντίπαλοι σέ αυτές τις διενέξεις, οι εκδηλώσεις μισαλλοδοξίας, ξενοφοβίας και ρατσισμού, ή μαζική παραβίαση τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι ύλικές καταστροφές και οι χιλιάδες ανθρωπίνων θυμάτων έκαναν τόν έθνικισμό νά φαντάζει στά μάτια πολλών παρατηρητών σάν μία άρνητική συνέπεια του διαφωτισμού, όπως τόν θεωρούσε ό Κεντούρι. Ό έθνικισμός και τά έθνη ήταν για αυτούς ταυτόχρονα προϊόντα, αλλά και άρνηση της νεωτερικότητας, στην όποία κατά κανόνα διδόταν θετικό περιεχόμενο. Η νεωτερικότητα αντικατέστησε τόν καπιταλισμό τών μαρξιστουσών προσεγγίσεων, όντας ταυτόχρονα διαδικασία και κατάσταση, τό περιεχόμενο της όποίας θεωρήθηκε πολύ πιό ευρύ από αυτό του όρου καπιταλισμός και τόσο σύνθετο, πολύμορφο και άνισο, ώστε νά μήν ένδείκνυται νά αναλυθεί ούτε καν νά χρονολογηθεί μέ κάποια προσέγγιση. Καλυπτόμενοι πίσω από την άγλύ της νεωτερικότητας, κατηγορίας της όποίας ή άρχική εξάπλωση είναι σύγχρονη μέ την εμφάνιση τών νεότερων θεωριών για τόν έθνικισμό, οι έλληνες κοινωνικοί επιστήμονες προσέγγισαν εκλεκτικιστικά τις θεωρίες αυτές υιοθετώντας όρισμένα στοιχεία τους και παραβλέποντας την ανάλυσή τους για τους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες πού συνέβαλαν στη συγκρότηση της έθνικιστικής ιδεολογίας και τών έθνών.

Τό ζήτημα πού θέτει τό βιβλίο του Μπ. Άντερσον δέν είναι κατα τή γνώμη μου οι όποιες άδυναμίες του θεωρητικού του σχήματος, ή ανεπάρκεια της διεπιστημονικής του προσέγγισης και της συγκριτικής μεθόδου, καθώς και τά κενά του πραγματολογικού του ύλικού πού ό κατάλογος όσων ό ίδιος παραδέχεται μακραίνει στον πρόλογο κάθε νέας έκδοσης του βιβλίου. Τό ζήτημα είναι, γιατί τό σχήμα του Μπ. Άντερσον, παρόλο πού είναι τό πιό άδύνατο θεωρητικά και μεθοδολογικά από τις σχετικές μελέτες της δεκαετίας του 1980, έγινε τό πιό δημοφιλές τουλάχιστον στην Ελλάδα. Ισχυρίζομαι ότι αυτό οφείλεται σέ μία σειρά από στοιχεία πού τό τοποθετούν ασφαλώς σέ ό,τι θεωρείται νεωτερικότητα στον τομέα της ιστοριογραφίας. Πρώτα απ' όλα ή ανθρωπολογική προσέγγιση μέ την έμφα-

ση στίς ασύνειδες δομές τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος σέ σχέση μέ τή θρησκεία, τό χῶρο καί τό χρόνο μέσα στίς ὁποῖες γεννᾶται τό ἐθνικό συναίσθημα. Ἐπειτα ἡ ἔμφαση στόν γλωσσικό παράγοντα καί ἡ χρήση φιλολογικῶν τεκμηρίων. Ἐπίσης, ἡ ἀναφορά σέ μιά κοινωνικά καί οἰκονομικά ἀπροοδiorιστη πολιτισμική νεωτερικότητα. Ἡ μόνη σχετικά συγκεκριμένη πραγματικότητα τῆς νεωτερικότητας εἶναι ὁ «τυπογραφικός - καπιταλισμός», ἡ μόνη μορφή καπιταλισμοῦ πού γνωρίζει τό σχῆμα τοῦ Μπ. Ἄντερσον καί ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ περισσότερο ἕνα συνδυασμό τεχνολογίας καί λογοτεχνίας παρά μιά σχέση παραγωγῆς. Τέλος, ἀλλά ὄχι λιγότερο σημαντικό εἶναι τό γεγονός τό ὅτι τό βιβλίο ἔχει ὡς ἀφετηρία τή διαπίστωση τῆς ἀποτυχίας τοῦ μαρξισμοῦ ὡς ἰδεολογίας μέ ἀπόδειξη τούς πολέμους καί τίς ἐνοπλες συρράξεις ἀνάμεσα σέ Βιετνάμ, Κίνα καί Καμπότζη στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, ἐξέλιξη πού κατ' αὐτόν τήν προδίδεκε ἡ θεωρητική ἀποτυχία τοῦ Μάρξ νά ξεπεράσει τά ἐθνικά πλαίσια ἀνάλυσης καί δράσης ἤδη ἀπό τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Ὁ μαρξισμός ἦταν ἀπό τή σύλληψη του ἀνεπαρκῶς διεθνιστικός καί, ὑπονοεῖται, γιά αὐτό τό λόγο ἀνεπαρκῶς ἐπαναστατικός. Αὐτό τό εἶδος κριτικῆς διαφοροποιεῖ τόν Μπ. Ἄντερσον ἀπό τούς συντηρητικούς ἐπικριτές τοῦ μαρξισμοῦ καί κάνει τήν κριτική του ἐλκυστική σάν ἀριστερή. Ἡ συνεχῆς μετακίνηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἀπό τήν Εὐρώπη στίς Φιλιππίνες καί ἀπό ἐκεῖ στήν Ταϊλάνδη μέσω Λατινικῆς Ἀμερικῆς καί ἡ ἐπιστροφή στήν Εὐρώπη μετά ἀπό ἕνα πέρασμα ἀπό τήν Ἰαπωνία μπορεῖ νά εἶναι μεθοδολογικά χασομική, ἐνισχύει ὅμως αὐτήν τήν ἐντύπωση μιᾶς ριζοσπαστικῆς διεθνιστικῆς προσέγγισης ἑνός κόσμου πού δέν συνδέεται ἀπό κανένα πραγματικό δεσμό. Μέ αὐτές τίς συνδηλώσεις ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ρήματος θεωρῶ στόν Seton - Watson ἀπό τό ρῆμα φαντάζομαι στόν Μπ. Ἄντερσον μετατρέπει τόν ὀρισμό τῆς φαντασιακῆς κοινότητας σέ ἀναλυτικό ἐργαλεῖο ἀπό ρηχὴ κοινοτοπία πού ἐκφράζει προβλήματα ἀντιπροσωπευτικότητας καί νομιμοποίησης τῆς ἐξουσίας στά σύγχρονα μεγάλα κράτη καί τά ὁποῖα εἶχαν διαπιστώσει ἤδη οἱ πολιτικοὶ διανοητές τοῦ διαφωτισμοῦ.

Γιά τήν τάση τῆς ἐλληνικῆς διάνοησης πού ἀπογαλακτίσθηκε ἀπό τό μαρξισμό ἢ πού λόγω ἡλικίας δέν ἔζησε ποτέ τό προηγούμενο ἰδεολογικό καί θεωρητικό πλαίσιο ἀναφορᾶς, ἀλλά ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό της ὡς προοδευτική ἢ ἀριστερή, ἡ κριτική τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο τῆς συγκρότησης τῆς ἰδεολογικῆς τῆς φυσιογνωμίας καί ἡ προσέγγιση τοῦ Μπ. Ἄντερσον συνταιριάζει μέ τήν κοσμοεικόνα της. Ὁ «διεθνισμός εἶναι τό ὄνομα τῆς ψυχῆς τῆς ἀριστερᾶς» λέει ὁ τίτλος μιᾶς πρόσφατης βιβλιοκριτικῆς στό ἐνθετο «Βιβλιοθήκη»

τῆς ἐφημ. *Ἐλευθεροτυπία* (21.1.2005). Μόνο στήν ἐποχὴ τῆς ὑστερης νεωτερικότητας αὐτή ἢ ἀριστερά ἔχει χάσει τό σῶμα της. Ὁ διεθνισμός εἶναι τό μόνο ἐναπομείναν ἀριστερό χαρακτηριστικό της καί ἰδιαίτερα ἀνέξοδο, ἀφοῦ οἱ φορεῖς τοῦ οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ συστήματος τήν συναγωνίζονται σέ διεθνισμό. Ἡ σελιδοποίηση τοῦ ἐνθέτου «Νέες Ἐποχές» στήν ἐφημ. *Τό Βῆμα* ὅπου δημοσιεύθηκαν τά ἀντιμαχόμενα ἄρθρα ἀποτελεῖ ἴσως μιά ἔνδειξη γιά τίς προτιμήσεις τῶν κατεστημένων. Ἄς ἐρθοῦμε στό ἐρώτημα γιά τό πολιτικό διακύβευμα τῶν θεωρητικῶν ἐπιλογῶν στή μελέτη τοῦ ἐθνικισμοῦ μέ τό ὅποιο κλείνει τό ἄρθρο τοῦ στίς 6.3.05 ὁ Α. Λιάκος. Τό ζήτημα δέν εἶναι ἡ ἐθνική ταυτότητα καί ἡ «ἀνακαίνισή» της, ἡ πολιτισμική διαφοροποίηση καί ἀλληλεγγύη, ὅπως νομίζει. Τό ζήτημα εἶναι οἱ συνθήκες τῆς ἐργασίας καί τῆς ζωῆς, οἱ οἰκονομικές διαφοροποιήσεις καί ἡ κοινωνική ἀλληλεγγύη. Εἶναι αὐτοὶ οἱ παράγοντες πού διαμορφώνουν τή νέα κοινωνική συνείδηση περισσότερο πάντως ἀπό ὅ,τι ἡ «ἐθνική ταυτότητα» τούς ὀρους τῆς ὑπαρξῆς μας. Τό ἐρώτημα «τί εἶναι προοδευτικό;» τό ὁποῖο ἡ εἰρωνία τῆς τύχης καί ἡ λογική τοῦ «δημοσιογραφικοῦ - καπιταλισμοῦ» ἔφερε σέ ἄλλο ἄρθρο τοῦ ἴδιου ἀφιερῶματος δέν μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ μέ κριτήριο τήν ἀποψη περὶ ἔθνος.

Τό ἀδημοσίευτο ἔργο τοῦ Ν. Σβορώνου

Ἀκολουθώντας τούς σχολιαστές τοῦ βιβλίου τό παρόν κείμενο ἀπομακρύνθηκε τελικά ἀπό αὐτό. Ἡ ἔκδοση κειμένων σημαντικῶν διανοητῶν εἶναι πάντοτε ἐπιθυμητή, ἰδιαίτερα ἂν εἶναι ποιοτικά τόσο ἄρτια, ὅπως ἡ παρούσα ἔκδοση τοῦ «Ἔθνος» τοῦ Νίκου Σβορώνου. Ὑπάρχει ὅμως ἕνα πρόβλημα πού μᾶς τό ὑπενθυμίζουν ἄθελά τους οἱ πρόχειρες παρατηρήσεις τοῦ Γ. Βελουδῆ (*Τό Βῆμα*, 6.3.05). Εἶναι ὁ κίνδυνος νά παγιωθεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Σβορώνος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας μελετῶν ὑψηλῆς ἐκλαϊκευσης γιά τή νεοελληνική ἱστορία μέ μόνη «ἐπιστημονική» ἐργασία *Τό ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης*. Συμβαίνει ὅμως ὁ «Γάλλος» Σβορώνος τῆς ωριμότητας νά σταδιοδρόμησε ὡς ἱστορικός τοῦ Βυζαντίου. Αὐτή του ἡ ἐνασχόληση συνέβαλε καί στή σύνταξη τῆς ἐργασίας γιά τό ἔθνος. Οἱ σημαντικὲς του ἐργασίες γιά τό Βυζάντιο παραμένουν ἀμετάφραστες στά ἑλληνικά καί γνωρίζω ὅτι ἀνάμεσα στα κατάλοιπά του ὑπῆρχαν σημαντικά ἀδημοσίευτα κείμενα σχετικά μέ τήν ἱστορία τῶν θεσμῶν καί τῆς κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου. Θά ἦταν σημαντικό ὄχι μόνο γιά τήν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ιστοριογραφίας, ἀλλά γενικότερα γιά τήν ἱστορική ἐρευνα τά κατάλοιπα αὐτά νά ἐκδοθοῦν συστηματικά ἀπὸ ἐπιτροπὴ εἰδικῶν καί νά μεταφραστοῦν στά ἑλληνικά δημοσιευμένες, ἀλλά δυσεύρετες ἐργασίες.

Ο ΣΒΟΡΩΝΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

του Νάσου Βαγενά

Μέ τό δημοσιευμένο στήν *Αύγή* κείμενό του μέ τίτλο «Σύγχυση περιγραμμάτων και περιεχομένων» (13 καί 20/3/2005) ὁ Χρήστος Χατζηιωσήφ παρενέβη στή συζήτηση (καλύτερα, στή διαμάχη) πού διεξήχθη ἀπό τίς σελίδες τῶν «Νέων Ἐποχῶν» τοῦ *Βήματος* ἀνάμεσα σ' ἐμένα καί τόν Ἀντώνη Λιάκο γιά τό πρόσφατα ἐκδομένο βιβλίο τοῦ Νίκου Σβορώνου *Τό ἑλληνικό ἔθνος: γένεση καί διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ* (*Τό Βῆμα*, 23/1, 6/2, 20/2, 6/3, 13/3/2005). Ἡ παρέμβασή του εἶναι χρήσιμη, ὄχι τόσο γιά τόν διαφοριστικό σχολιασμό τῆς ὀρισμένων σημείων τῆς διαμάχης, ὅσο γιά τά λάθη τῆς, ἡ ἐπισήμανση τῶν ὁποίων θά μπορούσε νά βοηθήσει στήν καλύτερη κατανόηση τοῦ θέματος τῆς διαμάχης, πού ἦταν ἡ ἐγκυρότητα ἢ μή ἐγκυρότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Σβορώνου γιά τή διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους.

Ὁ Χ.Χ. ἐπικρίνει τούς δύο συνομιλητές, γιατί πιστεύει ὅτι οἱ ἀπόψεις τους «συσκοτίζουν μᾶλλον παρά διαφωτίζουν τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου». «Ὁρμώμενοι ἀπό διαφορετικά σημεία ἐκκίνησης», γράφει, «καί ἀποβλέποντας σέ διαφορετικούς στόχους, ἀποσιωποῦν τή βασική θέση τοῦ Σβορώνου καί παραβλέπουν τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἐπιχειρηματολογίας του». Εἰδικότερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή δική μου προσέγγιση, ὁ Χ.Χ. πιστεύει ὅτι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο πραγματεύομαι τίς ἀπόψεις τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου ἀντανακλᾷ τή μία ἀπό τίς δύο «ἀποκλίνουσες ἐπιλογές πού ἔκαναν οἱ δύο κύριες παρατάξεις στίς ὁποῖες διασπάστηκε μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 ἡ μεταπολεμική ἀριστερή διάνοηση καί ἀκαδημαϊκή κοινότητα στήν Ἑλλάδα» ἐπιλογές ἢ «τάσεις» οἱ ὁποῖες, κατά τόν Χ.Χ., ἀποτελοῦν «ἐγκατάλειψη τῶν βασικῶν παραδοχῶν τοῦ μαρξισμοῦ». «Ἡ πρώτη τάση», ἐξηγεῖ ὁ Χ.Χ., τῆς ὁποίας μέ θεωρεῖ «ἐκπρόσωπο» (ἐκπρόσωπο τῆς δεύτερης χαρακτηρίζει τόν Α. Λιάκο),

«προσανατολίσθηκε πρὸς τήν ἐγκατάλειψη οἰουδήποτε ρητοῦ θεωρητικοῦ πλαισίου καί πρὸς τήν ἔμφαση στά πραγματολογικά στοι-

χεῖα ὡς ἐχέγγυα ὀρθολογικῆς προσέγγισης. Ἐδῶ ἡ ἔλλειψη θεωρίας γιά τό γίγνεσθαι δυσχέρανε τήν ἐνταξή τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων σέ χωρικά εὐρύτερες ἐξελίξεις καί τήν περιοδολόγησή τους [...]. Ἀκόμα καί ὅταν [ἐπεξηγεῖ ὁ Χ.Χ.] ὁ Νάσος Βαγενάς ἐντοπίζει πραγματικά προβλήματα, ὅπως κάνει στήν κριτική τοῦ βιβλίου τοῦ Μπένεντικτ Ἄντερσον (*Τό Βῆμα*, 6/3/2005), δέν ἀνάγεται ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς φορμαλιστικῆς λογικῆς σέ γενικότερα θεωρητικά, ἀλλά καί πολιτικά συμπεράσματα, τά ὁποῖα δέν θά ἦταν ἀπλῶς, [ὅπως πιστεύει ὁ Ν. Βαγενάς], ἡ ἐπιπολαιότητα καί ἡ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητας τῶν κατ' αὐτῶν θεωριοκρατούμενων, "μεταμοντέρνων" ιστορικῶν. [...] Ὅσοι ἀκολουθοῦν [διαπιστώνει ὁ Χ.Χ.] τήν τάση αὐτή στήν ιστοριογραφία, ἀναγκαστικά κλίνουν νά υἱοθετήσουν τά χωρικά καί χρονικά ὄρια τῶν παλαιότερων ιστοριστικῶν προσεγγίσεων, μέ τίς ὁποῖες ἔχουν κοινές γνωσιοθεωρητικές ἐπιλογές, παρόλο πού διαφωνοῦν ἰδεολογικά μαζί τους». Ἡ στάση αὐτή, καταλήγει ὁ Χ.Χ., «υἱοθετήθηκε συχνά ὡς κριτική καί ἀντίθετη στή δεύτερη τάση, τήν ὁποία ἀκολούθησε ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ προηγούμενου θεωρητικοῦ καί μεθοδολογικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς. Σέ αὐτήν, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν προηγούμενων θεωρητικῶν προκειμένων δέν ὀδήγησε στήν ἐγκατάλειψη κάθε θεωρίας, ἀλλά στήν υἱοθέτηση ἀλληλοδιαδόχως ἢ καί συγχρόνως περισσοτέρων θεωριῶν μέ βασικό ἐπιχείρημα ὅτι εἶναι σύγχρονες».

Παρέθεσα ἐκτεταμένα χωρία ἀπό τό κείμενο τοῦ Χ.Χ. στήν προσπάθειά μου νά ἀποδώσω μέ τή μεγαλύτερη δυνατή ἀκρίβεια τίς ἀπόψεις του γιά μένα. Κάτι ἀνάλογο δέν συνέβη μέ τόν Χ.Χ., πού ἀποδίδει τίς ἀπόψεις μου γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον παραφραστικά, διυλισμένες μέσα ἀπό τό φίλτρο τῆς προσωπικῆς του πρόσληψης, πού, ὅπως θά δεῖξω, εἶναι προκατειλημμένη ἀπό τήν ἰδεολογική του τοποθέτηση, ἡ ὁποία –συ-

νάγω— παραμένει στό πεδίο τῶν θέσεων τῆς πρὶν ἀπό τό 1980 «μεταπολεμικῆς ἀριστερῆς διανόησης». Μέ τό ἴδιο φίλτρο ὁ Χ.Χ. προσλαμβάνει καί τήν ἀποψη τοῦ Σβορώνου γιά τή διαμόρφωση τοῦ ἑλληνισμοῦ, περιγράφοντας περιφραστικά ἀκόμη καί ὀρισμένα ἀπό τά πλέον σημαντικά σημεῖα τῆς (τήν ἀποψη τοῦ Λιάκου τήν περιγράφει σωστά, προφανῶς γιατί αἰσθάνεται ὅτι οἱ θέσεις τῆς δέν ἀποτελοῦν —ὅπως οἱ δικές μου— κίνδυνο γιά τήν ἀξιοπιστία ἐκείνου πού πιστεύει ὅτι ἀποτελεῖ τήν ἀποψη τοῦ Σβορώνου).

Δέν εἶναι ἡ δική μου ἀποψη γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου «ἀμυντική», ὅπως τή χαρακτηρίζει ὁ Χ.Χ., ἀλλά ἡ δική του. Καί καθὼς τό κύριο χαρακτηριστικό τῶν ἀμυντικῶν ἀναγνώσεων εἶναι ἡ παρανάγνωση τῶν ἀπόψεων τίς ὁποῖες θεωροῦν ἐπικίνδυνες, δέν εἶναι καθόλου περίεργο ὅτι ὁ Χ.Χ. ἔχει παρανοήσει ὄχι μόνο τή θέση μου στόν χῶρο τῆς μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 ἀριστερῆς διανόησης, οὔτε μόνο τήν ἀποψη μου γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἀποψη τοῦ Σβορώνου. Ὁ Χ.Χ., μάλιστα, παρανοεῖ ἀκόμη καί σημεῖα τῆς ἀποψῆς μου πού δέν εἶναι ἐπικίνδυνα γιά τήν ἐρμηγεία του τῶν θέσεων τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου, ἀφοῦ μέ παρουσιάζει νά μὴν ἔχω ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ λόγοι γιά τούς ὁποίους ἡ παράταξη Λιάκου ἀπέκλινε ἀπό τίς (σωστές) ἀριστερές θέσεις, ἀκολουθώντας διάφορες μὴ ἀριστερές (ἢ μὴ σωστές ἀριστερές) θεωρίες, δέν ἦταν «ἀπλῶς ἡ ἐπιπολαιότητα καί ἡ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητας» τῶν μελῶν τῆς, ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη ἱκανοποίησης τῆς νεωτεριστικῆς ἐπιθυμίας, τήν ὁποία δηλώνει ἡ ἀνακάλυψη τῆς νεωτερικότητας ἀπό τήν παράταξη αὐτή — ἡ αἴσθηση ὅτι οἱ θεωρίες αὐτές «εἶναι σύγχρονες».

Ἐσφαλμένη κατάταξη

Θά σταθῶ δι' ὀλίγων σέ αὐτή τήν ἐκ πρώτης ὄψεως μὴ κεντρική λεπτομέρεια γιά νά δείξω ὅτι ὁ Χ.Χ. μέ κατατάσσει στήν «ἀντιθεωρητική» πρῶν (ἢ λανθασμένη) ἀριστερή παράταξη ἔχοντας διαβάσει —καί ὄχι προσεκτικά— προφανῶς μόνο τά κείμενά μου τά ἀναφερόμενα στίς ἐλλείψεις τῆς μοντερνιστικῆς καί μεταμοντερνιστικῆς περὶ διαμορφώσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ιστοριογραφίας μας. Ὅχι μόνο σέ αὐτά ἀλλά καί σέ ἓνα πλῆθος κειμένων μου λογοτεχνικῆς θεωρίας καί κριτικῆς, κατά τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, ἐπαναλαμβάνω —θά ἔλεγα, κατά κόρον— ὅτι ὁ κύριος λόγος τῆς θεωρητικῆς στροφῆς καί ἔξαρσης τῶν τελευταίων δεκαετιῶν εἶναι αὐτός ἀκριβῶς τόν ὁποῖο ἔχει ἀνακαλύψει τώρα ὁ Χ.Χ. Ἀκόμη καί στό κείμενό μου τῆς 6ης Μαρτίου τοῦ Βήματος, τό ὁποῖο σχολιάζει ὁ Χ.Χ. στό κεί-

μένο του τῆς Αὐγῆς τῆς 13ης Μαρτίου, ὑπόγραμμιζω (ὁ Χ.Χ. δέν τό πρόσεξε αὐτό) ὅτι ὁ ὅρος φαντασιακός τοῦ Ἄντερσον «ἔγινε —καί εἶναι ἀκόμη γιά πολλούς— τό δελτίο εισόδου καί παραμονῆς στόν παράδεισο τῆς θεωρητικῆς πρωτοπορίας».

Ἀκριβῶς ἐπειδή δέν γνωρίζει ἐπαρκῶς τήν ὄλη τοποθέτησή μου ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς πρόσφατης «θεωριοκρατίας» («θεωριολαγνείας»), ὅπως τήν ὀνομάζω, ὁ Χ.Χ. πιστεύει ὅτι ἐγκατέλειψα «ὁποιοδήποτε ρητό θεωρητικό πλαίσιο» δίνοντας τώρα ἐμφαση στά πραγματολογικά στοιχεῖα «ὡς ἐχέγγυα ὀρθολογικῆς προσέγγισης» (δέν θά ἦταν ἀντιφατικό ἓνας καθηγητής τῆς «θεωρίας καί κριτικῆς τῆς λογοτεχνίας» νά ἔχει ἀπαρνηθεῖ τή θεωρία; — γιά ὅσους θά ἤθελαν νά γνωρίσουν τίς μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 θεωρητικῆς θέσεις μου παραπέμπω στό βιβλίο μου *Μεταμοντερνισμός καί λογοτεχνία*, 2001). Ἐκεῖνο τό ὁποῖο ἀμφισβήτησα καί ἀμφισβητῶ δέν εἶναι τό κάθε θεωρητικό πλαίσιο, ἀλλά τά μεταμοντέρνα θεωρητικά καί τά «ὀρθόδοξα» ἀριστερά (γιά τήν ἀκριβεία, δογματικά καί ψευδαισθησιακῶς αὐτοπροσδιοριζόμενα ὡς ὀρθά μαρξιστικά) σχήματα. Ἡ ἀμφισβήτησή μου ἀπορρέει ἀπό τή διαπίστωσή μου ὅτι οἱ θιασῶτες τῶν σχημάτων αὐτῶν, ἐπαναπαυόμενοι στίς θεωρητικῆς τους μακαριότητες, ἔχουν φτάσει στό σημεῖο νά ἀγνοοῦν τά πραγματολογικά στοιχεῖα ἀντιμετωπίζοντας κάθε τρόπο μελέτης τους ὡς παρωχημένο καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀφόρητο θετικισμό. Προσοχή: ὄχι νά παρερμηνεύουν αὐτά τά στοιχεῖα (ἢ παρερμηνεῖα προϋποθέτει γνώση τους), ἀλλά νά μὴν κάνουν τόν κόπο νά τά γνωρίσουν. Ἡ, ὅταν συγκατανεύσουν νά γνωρίσουν κάποια ἀπό αὐτά, νά τά προσεγγίζουν μέ ιδέες τόσο θεωρητικά προκατειλημμένες καί νά τά παρερμηνεύουν τόσο πολύ, ὥστε νά εἶναι σάν νά μὴν τά γνώριζαν.

Στήν κατηγορία τῶν ἀριστερῶν δογματικῶν κειμένων πιστεύω ὅτι ἀνήκει καί τό κείμενο τοῦ Χ.Χ., παρότι ἡ ἀποψη του γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου (ἢ, μᾶλλον, ἀκριβῶς γιατί) θρῖσκειται στούς ἀντίποδες τῆς ἀποψῆς τοῦ Λιάκου. Διότι διαπιστώνει κανεῖς στό κείμενο αὐτό μιά θεωρητική ἀκαμψία πού ἔχει ἀμβλύνει τήν ὄραση τοῦ Χ.Χ.: ὄχι βέβαια στόν βαθμό τῆς ἀμβλυπίας τοῦ Λιάκου (πού παρουσιάζει τόν Σβορῶνο ὡς ἱστορικό μᾶς μεταφυσικά ἐκπορευόμενης ἀναλλοίωτης ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ), ἀλλά τόσο ὥστε νά παρανοεῖ, ὅπως θά δείξω, τό κρισιμότερο σημεῖο τῆς ἀποψῆς τοῦ Σβορώνου γιά τήν πορεία τῆς διαμόρφωσης τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους.

Τό σημεῖο αὐτό εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ Σβορώνου ὡς πρὸς τό ζήτημα τῆς συνέχειας ἢ ἀσυνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ Λιάκος, διαπρῦστος ἐκφραστής τῆς «ἐκσυγχρονιστικῆς» ἑλληνικῆς ιστοριογραφίας, προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι ὁ Σβορῶνος εἶναι πα-

Προετοιμασίες για τόν χειμώνα. Σπ. Μελετζής: «Θεσπρωτία».

ρωχημένος ιστορικός, επειδή –όπως πιστεύει– έχει ενστερνιστεί τό παπαρηγοπούλειο σχήμα τής αδιάσπαστης συνέχειας. Ό Χ.Χ., από τήν άλλη, ένθερμα πιστός στίς θέσεις τής μή αποκλίνουσας από τόν όρθό δρόμο μετά τή δεκαετία του 1980 άριστερής διανόησης, επιχειρεί νά δείξει ότι ή περιγραφή μου του Σβορώνου ως υποστηρικτή μιās «λανθάνουσας πολιτισμικής συνέχειας του έλληνισμού» είναι λανθασμένη, προφανώς γιατί πιστεύει ότι μιιά τέτοια άποψη φέρνει τόν Σβορώνο κοντά στην έθνικιστική άποψη επί του θέματος. Παραθέτω τό κεντρικό σημείο τής άποψής μου για τό βιβλίο του Σβορώνου (*Τό Βήμα*, 23/1/2005), μέ τό όποιο διαφωνεί ό Χ.Χ.:

«Ό Σβορώνος διαφοροποιείται από τήν έθνικιστική θεβαιότητα τής αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας του έλληνισμού, ώστόσο άνιχνεύει τήν ύπαρξη λανθάνουσας “πολιτιστικής και ως ένα σημείο έθνολογικής συνέχειας” (*Τό έλληνικό έθνος*, σ. 64), ή όποία από τόν 6ο ως τόν 11ο αιώνα συντηρεί ύποσυνειδησιακά τήν έλληνικότητα, για νά ανακτήσει ό έλληνισμός σταδιακά τή συνειδητότητά του από τό τέλος του 11ου και τίς άρχές του 12ου αιώνα, σέ μιιά νέα ιστορική πορεία πού θά διαρκέσει ως τίς άρχές του 19ου αιώνα και θά διαμορφώσει “σέ συντελεσμένο έθνος” (σ. 22) τόν νέο έλληνισμό. Ό όρατότερος και άποφασιστικότε-

ρος συντηρητής τής πολιτισμικής συνέχειας ήταν ή εξέλισσόμενη ανά τούς αιώνας χωρίς διακοπή έλληνική γλώσσα, ή όποία μέ τή “συνδετική και άφομοιωτική λειτουργία τής” (σ. 47) επέτρεψε τήν ανάκτηση αυτής τής συνειδητότητας».

Τό χρονικό βάθος του έθνους

Τά κύρια σημεία τής διαφωνίας του Χ.Χ. μέ τήν ανάγνωσή μου του Σβορώνου είναι, εκτός από εκείνο τής λανθάνουσας πολιτισμικής συνέχειας, τά αναφερόμενα στίς άπόψεις του Σβορώνου για τήν πορεία τής νεοελληνικής εθνότητας προς τό νεοελληνικό έθνος και για τίς σχέσεις του νεοελληνικού έθνους μέ τό νεοελληνικό κράτος. Ό Χ.Χ. σωστά παρατηρεί ότι «ό Σβορώνος αντιδιαστέλλει ρητά τό έθνος από τίς κατηγορίες του λαού και τής εθνότητας, πού έχουν μεγαλύτερο ιστορικό βάθος». Όμως λανθασμένα πιστεύει ότι ό Σβορώνος υποστηρίζει πώς ό έλληνισμός παρέμεινε στο επίπεδο τής εθνότητας ως τό τέλος του 19ου αιώνα, για νά μεταβληθεί σέ έθνος μέ τήν Έπανάσταση και τήν ίδρυση του έλληνικού κράτους. Διότι ό Σβορώνος στο Έλληνικό έθνος (άλλά και στην Έπισκόπηση και στα Άνάλεκτα) επαναλαμβάνει ρητά ότι ή νεοελληνική εθνότητα έχει άρχισει νά διαμορφώνεται

Κατασκευή δρόμου. Σπ. Μελετιῆς: «Θεσπρωτία».

σέ ἔθνος ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ 11ου αἰώνα γιά νά ἀποκτήσει ὀρατά χαρακτηριστικά ἔθνος μετά τό 1204 καί ἀκόμη πιά εὐδιάκριτα μετά τό 1453, σέ μιά ἀῦξουσα πορεία διαμόρφωσης, στήν ὁποία ἡ μορφή τοῦ ἔθνος στό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα νά παρέχει τήν τελική του συντέλεση (ἐκτός ἀπό τόν ὄρο «συντελεσμένο ἔθνος», γιά τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Σβορώνος χρησιμοποιεῖ καί τόν ὄρο «σηματισμένο ἔθνος»: σ. 23). Γιά τοῦτο ὁ Σβορώνος στά βιβλία του αὐτά χρησιμοποιεῖ γιά τίς ὡς τό 1204 ἐποχές μόνο τούς ὄρους «ἑλληνικός λαός» καί «ἑλληνική ἐθνότητα» (ἀναπόσπαστα συνδεδεμένοι), ἐγκαταλείποντάς τους γιά τόν μετά τό 1204 ἑλληνισμό (γιά τόν «νέο ἑλληνισμό»), γιά τόν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ, ἀποκλειστικά, τόν ὄρο «ἑλληνικό ἔθνος» ἢ «νεοελληνικό ἔθνος».

Ὁ Χ.Χ. δέν τό ἔχει προσέξει αὐτό. Ἀπωθώντας, ὅπως εἶπαμε, τήν ἰδέα ἐνός, κατά τή γνώμη του, παπαρηγοπουλίζοντος Σβορώνου καί ἐπαφιέμενος στίς περὶ ἐθνικισμοῦ ἀπόψεις μαρξιστῶν ὅπως ὁ Χόμπομ (οἱ ἐλλίπεις ὡς πρός τή νεοελληνική περίπτωση γνώσεις τῶν ὁποίων –ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας πρόσβασής τους, λόγω ἄγνοιας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, σέ ἑλληνικές πηγές– εἶναι προφανεῖς), ὁ Χ.Χ. πιστεύει ὅτι ἔχει ἐντοπίσει ἓνα λάθος μου, τό ὁποῖο ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνάγνωσή μου τοῦ Σβορώνου εἶναι ἐσφαλμένη. Τό λάθος αὐτό εἶναι ὅτι ἔχω παρερμηνεύσει τήν ἀπάντησή τοῦ Σβορώ-

νου κατά τήν τελευταία του συνέντευξη (περ. Σύγχρονα Θέματα, 1988) στό ἐρώτημα γιά τίς σχέσεις τοῦ ἔθνος μέ τήν ἀστική τάξη, μέ ἀποτέλεσμα νά ὀδηγηθῶ στό ἐσφαλμένο συμπέρασμα, τό ὁποῖο προβάλλω στό –γραμμένο τό 1965– Ἑλληνικό ἔθνος, ὅτι ὁ Σβορώνος πιστεύει πῶς τό ἔθνος προϋπάρχει τῆς ἀστικῆς τάξης καί ὅτι ἐτσι «ἀποσυνδέει τήν ἔννοια τοῦ ἔθνος ἀπό τήν ἀστική τάξη». Ὁ Χ.Χ. παραθέτει πρῶτα τά ἐξῆς ἀπό τήν ἀπάντησή τοῦ Σβορώνου: «Δέν ἀνεξαρτητοποιῶ τήν ἐθνική ἰδέα καί τό ἐθνικό πρόβλημα ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις, ἀλλά ὀρισμένες ἰδέες, ὅπως ἡ ἐθνική ἰδέα, ἡ γένεση τῆς ἰδέας τῆς ἐθνότητας, ἀνεξαρτητοποιοῦνται ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις». Ὁ Χ.Χ., πού δέν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ Σβορώνος ἐδῶ χρησιμοποιεῖ κατά λάθος, ἐν τῇ ρύμῃ τοῦ λόγου του, τή λέξη ἐθνότητα ἀντί γιά τή λέξη ἔθνος, σημειώνει ὅτι οἱ φράσεις αὐτές δέν μποροῦν νά στηρίξουν τήν ἀποψη ὅτι ὁ Σβορώνος ἀποσυνδέει τήν ἰδέα τοῦ ἔθνος ἀπό τήν ἀστική τάξη, καί συνεχίζει:

«Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ ἔθνος ἀπό τήν ἀστική τάξη, πού ὁ Σβορώνος ἐμφανίζεται νά κάνει σέ ἐπόμενες ἀπαντήσεις του, μπορεῖ νά ὀφείλεται στή ρύμη τοῦ λόγου του, πού τόν παρασέρνει νά χρησιμοποιήσει τόν ὄρο ἔθνος ἀντί [γιά τόν ὄρο] ἐθνότητα, ὅπως εἶχε κάνει στίς πρώτες ἀποκρίσεις του. Ἄν αὐτό ἰσχύει...».

Ἄν αὐτό ἰσχύει, ἀπαντῶ, τότε ὁ Σβορώνος δέν

θά χρησιμοποιούσε πάντοτε τόν ὄρο ἔθνος γιά τόν μετά τό 1204 ἑλλητισμό, θά χρησιμοποιούσε τόν ὄρο ἐθνότητα. Οὔτε θά ὑποστήριζε ὅτι «τό ἑλληνικό ἔθνος γεννήθηκε κατά τό τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας» καί «διαμορφώθηκε μέσα στήν Τουρκοκρατία» (συνέντευξη 1988, σ. 64· *Ἀνάλεκτα*, σ. 277). Ἡ ἀποσύνδεση τῆς ιδέας τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη, τήν ὁποία ἐπίσης κάνει σέ ἐπόμενες ἀπαντήσεις του, δέν ὀφείλεται στή ρύμη τοῦ λόγου του. Ἀπεναντίας στή ρύμη τοῦ λόγου του—ὅπως εἶπαμε—εἶναι φανερό ὅτι ὀφείλεται ἡ χρήση τοῦ ὄρου ἐθνότητα ἀντί γιά τόν ὄρο ἔθνος στήν πρώτη ἀπόκριση τοῦ Σβορώνου στό ἐρώτημα (καί ὄχι «στίς πρῶτες ἀποκρίσεις του», ὅπως γράφει ὁ Χ.Χ., φράση πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι σημαίνει ὅτι ὁ Σβορώνος ἔχει χρησιμοποιήσει προηγουμένως τόν ὄρο ἐθνότητα περισσότερο ἀπό μία φορά).

Ἔθνος καί ἀστική τάξη

Ἄλλά ἄς δοῦμε τί ἀκριβῶς λέει ὁ Σβορώνος στίς ἐπόμενες ἀπαντήσεις του, πού ἀφοροῦν τῇ συνομιλία του μέ τόν Ζαχαριάδη γιά τό ζήτημα του πότε διαμορφώθηκε τό ἑλληνικό ἔθνος:

«Γιατί αἰσθάνθηκα τήν ἀνάγκη», ρωτάει ὁ Σβορώνος, «νά ἐπέμβω ἐκείνη τή στιγμή καί νά ὑποστηρίξω τήν ιδέα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλλητισμοῦ κατεβαίνοντας ἀπό τό βουνό;». Διότι, ἀπαντᾷ, «ὁ Ζαχαριάδης εἶχε μπερδέψει, ὅπως γίνεται συχνά ἀκόμα καί τώρα, τή γένεση τῆς ἐθνότητας (ethnie) μέ τό ἐθνικό πρόβλημα, τό ἐθνικό ζήτημα. [...] Εἶναι τά κακῶς ἐννοούμενα, ἡ θεωρία ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους γεννήθηκε ἀπό τήν ἀστική τάξη ἢ σύνδεση τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι μέ τήν ἔννοια τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Ὅχι μέ τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους, πού τήν ἔχουν διαμορφώσει πολύ πρίν οἱ διάφοροι λαοί. Ὅλοι αὐτοί οἱ λαοί πού ἐπαναστατοῦν στήν Κεντρική Εὐρώπη, ἔχουν σχηματισμένη τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀπό πολύ πρίν. [...] Τό ἀποτέλεσμα τῆς συζήτησης ἦταν ὁ Ζαχαριάδης νά παραδεχτεῖ ὅτι ὁ ἔθνος ἔχεις τίς ρίζες του βαθιά στό Βυζάντιο, ἔστω καί ἂν ὡς κράτος εἶναι δημιούργημα τοῦ 18ου αἰώνα καί τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 19ου αἰώνα».

Ὁ Χ.Χ. δέν ἔχει προσέξει ὅτι ὅταν ὁ Σβορώνος ἀποσυνδέει τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη, τήν ἀποσυνδέει ἀπό τήν τρέχουσα ιδέα γιά τήν ἀστική τάξη, τήν ιδέα πού ταυτίζει τήν ἀστική τάξη μέ τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς. Διότι ὁ Σβορώνος πιστεύει ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἔχει ἀρχίσει νά ἀναπτύσσεται ἀπό πολύ πρίν (βλ.

Ἐπισκόπηση, σ. 27-28, 44-45). Στή συνέντευξη τοῦ 1988 εἶναι σαφές (σ. 65):

«Ὁ ἐκδημοκρατισμός τῆς κοινότητας ἐπί Τουρκοκρατίας», ἀπαντᾷ, «συνδυάζεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὅχι τοῦ καπιταλισμοῦ, γιά τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Ἐνα πράγμα πού ἀκόμα καί τώρα μέ ἐκνευρίζει εἶναι ἡ διαρκῆς σύγχυση—καί σέ πολλούς ἀξιόλογους ἀνθρώπους—πού γίνεται μεταξύ τῆς ὑπαρξῆς ἀστικῆς τάξης καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἄλλο τό ἕνα καί ἄλλο τό ἄλλο. Πρέπει νά ἀναπτυχθεῖ ἡ ἀστική τάξη γιά νά ἀναπτυχθεῖ ὁ καπιταλισμός, ἀλλά ἡ ἀστική τάξη, ἡ ὁποία καί τόν 11ο αἰώνα καί τόν 10ο αἰώνα ἀκόμα ὑπάρχει στό Βυζάντιο—ἔστω ὡς πυρήνας—δέν εἶναι καπιταλιστική, ἀκόμα καί μέχρι τόν 18ο αἰώνα δέν εἶναι καπιταλιστική. Ἀρχίζει καί γίνεται καπιταλιστική μέ τή συσσώρευση κεφαλαίου πού συντελεῖται τότε. Ἀλλά ὑπάρχει ἀστική τάξη, μὴ καπιταλιστική. Ὅχι μόνο ἡ ἐμπορική ἀλλά καί ἡ προεμπορική: οἱ ἔμποροι, πρίν κάνουν μεγάλες ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεις, ἦταν τεχνίτες καί μικροεπιχειρηματίες οἱ ἴδιοι, καί μετά ἔμποροι».

Οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Σβορώνου στίς ἐρωτήσεις πού τοῦ ὑπέβαλαν οἱ ἱστορικοί τοῦ περιοδικοῦ *Σύγχρονα Θέματα* (ἀνάμεσα στους ὁποίους καί ὁ Χ.Χ.) εἶναι ξεκάθαρη. Ἄν ἡ ἀνάγνωσή μου τῶν ἀπαντήσεων αὐτῶν ἦταν λανθασμένη, ὅπως πιστεύει ὁ Χ.Χ., τότε πράγματι «θά ἔπρεπε νά παραδεχτοῦμε», ὅπως γράφει, «ὅτι ὁ Σβορώνος ἀνάμεσα στό 1965 καί τό 1988 ἄλλαξε ἀποψη, καί νά προσπαθήσουμε νά βροῦμε τοὺς λόγους, ἀντί νά ἀποσιωποῦμε τίς πρῶτες του ἀπόψεις». Δέν ἀποσιώπησα, λοιπόν, «τῇ βασική θέσει τοῦ Σβορώνου» (τῇ ὁποία ὁ Χ.Χ. ἔχει παρανοήσει), οὔτε παρέδλεψα «τῇ ἀρχιτεκτονικῇ τῆς ἐπιχειρηματολογίας του», ἀφοῦ οἱ θέσεις τοῦ Σβορώνου ἐπί τοῦ θέματος παρέμειναν ἀμετάβλητες ἀπό τήν ἐποχή τῆς συνάντησής του μέ τόν Ζαχαριάδη. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά ποῦμε ὅτι ἡ συνέντευξη τοῦ Σβορώνου στους ἱστορικούς τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων* περιέχει καί μίαν ἐπανάληψη τῆς συνομιλίας του μέ τόν Ζαχαριάδη, ἀφοῦ ὁ πυρήνας τῆς συνέντευξης (ἂν κρίνουμε ἀπό τήν ἐπιμονή μέ τήν ὁποία οἱ ἐρωτῶντες ἐπανερχοῦνται στό ζήτημα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλλητισμοῦ—ἐπιμονή «πιεστική», ὅπως σημειώνει ὁ Χ.Χ., πού προκαλεῖ «τῇ προφανῇ δυσφορία τοῦ Σβορώνου»), εἶναι ὁ ἴδιος μέ τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς συνομιλίας. Ἡ διαφορά τους βρῖσκεται στό ὅτι ὁ Σβορώνος ἐπίσης τόν Ζαχαριάδη, ἐνῶ—ἂν δέν κάνω λάθος—δέν μπόρεσε νά πείσει τοὺς συνομιλητές του τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων*, οἱ ὁποιοί—ἂν δέν κάνω λάθος—φαίνονται νά θεωροῦν τήν ἀποψη τοῦ

Χόμπσμπομ γιά τή νεοελληνική ἐθνοσυγκρότηση πειστικότερη μέ τήν ἐξαίρεση, τοῦ Χ.Χ., πού φαίνεται νά πιστεύει ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Σβορώνου καί τοῦ Χόμπσμπομ ταυτίζονται.

Λανθάνουσα πολιτισμική συνέχεια

Θά ἀναφέρω ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο γιά νά δείξω πῶς ὁ Χ.Χ., στήν ἐπιθυμία του νά ἀπομακρύνει ἀπό τόν Σβορώνο τήν ὑπόψια τοῦ παπαρηγοπουλισμοῦ, τόν διαβάζει λανθασμένα. Γράφει:

«Ἄν καί ἡ δομή τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Σβορώνου στηρίζεται σέ μιά σαφή θεωρητική ἀποψη πού τήν ἀκολουθεῖ μέ συνέπεια, στό κείμενο ὑπάρχουν μεμονωμένες ἐκφράσεις πού θά ὀδηγοῦσαν κάποιον βιαστικό ἀναγνώστη νά τό κατατάξει στίς “ρομαντικές” ἀντιλήψεις γιά τό ἔθνος. Περισσότερο ἀπό ὅ,τι στήν ἀναφορά σέ “λανθάνοντα στοιχεῖα τῆς συνέχειας στή συνείδηση τοῦ λαοῦ”, ὁ κίνδυνος αὐτός ἐλλοχεύει στήν ἐκφραση «ἐθνική ἀφύπνιση», πού χρησιμοποιεῖται ἅπαξ».

Ὁ βιαστικός ἀναγνώστης ἐδῶ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χ.Χ. Διότι οἱ ἐκφράσεις αὐτές δέν εἶναι μεμονωμένες καί δέν χρησιμοποιοῦνται ἅπαξ. Συναφεῖς μεταξὺ τους ὡς πρὸς τό περιεχόμενό τους καί ἀποτελέσμα τῆς ἀποψης τοῦ Σβορώνου γιά τήν πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποτελοῦν βασικούς ὅρους τοῦ Σβορώνου, οἱ ὁποῖοι ἐπαναλαμβάνονται ὄχι μόνο στό Ἑλληνικό ἔθνος ἀλλά καί στά ἄλλα ἐπὶ τοῦ θέματος κείμενά του. Παραθέτω μερικές: «τά στοιχεῖα τῆς ἀδιάκοπης πολιτιστικῆς καί ὡς ἕνα σημεῖο ἐθνολογικῆς συνέχειας, πού ἐστὼ καί λανθάνοντα στή συνείδηση τοῦ [μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ] ...» (Τό ἑλληνικό ἔθνος, σ. 64):

«ὁ ἑλληνισμός χρειάστηκε τήν ἐναρμόνιση ποικίλων παραδόσεων ἀπὸ τὰ διάφορα στάδια τῆς μακρόχρονης ἱστορίας του, οἱ ὁποῖες ζοῦσαν πότε σέ λανθάνουσα κατάσταση, πότε περισσότερο ἐναργεῖς» ὅ.π., σ. 107· βλ. καί σ. 61, 63, 67) «ἐστὼ καί λανθάνοντα στή συνείδησή του, ὑπάρχουν ὡστόσο καί λειτουργοῦν στήν πραγματικότητα» (Ἀνάλεκτα, σ. 153· βλ. καί σ. 154· «ἡ νέα αὐτή ἰδεολογία [τοῦ 11ου-12ου αἰώνα] ἐκφράζει τό πρῶτο ξύπνημα ἐνός ἐθνικοῦ αἰσθήματος στόν ἑλληνισμό» (Τό ἑλληνικό ἔθνος, σ. 69)· «ἡ ἀστική τάξη ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ὡς ὁ κύριος παράγοντας τῆς ἐθνικῆς ἀφύπνισης» (ὅ.π., σ. 99· πρβλ. καί σ. 57, 85, 94)· «Ἡ ἐθνική ἀφύπνιση (1715-1821)» (τίτλος κεφαλαίου τῆς Ἐπισκόπησης, σ. 51· καί ὑποκεφαλαίου: σ. 58)· «ἡ πολιτισμική ἐπανασύνδεση τοῦ 11ου

αἰώνα μέ τόν ἀρχαῖο ἑλληνισμό εἶναι γιά μένα ἕνα δεῖγμα ἀφύπνισης» (συνέντευξη τοῦ 1988, σ. 47).

Στήν παρατήρηση τῶν Σύγχρονων Θεμάτων: «Τελικά, φαίνεστε νά ἀποδέχεστε τήν παπαρηγοπούλεια ἀποψη γιά τήν ἀδιάπτωτη συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας», ὁ Σβορώνος εἶναι σαφής:

«Μή μέ βάζετε», ἀπαντᾷ, «νά ἐπαναλάβω αὐτά πού ἔχω ἤδη γράψει. Φυσικά ἀποδέχομαι τήν κάποια πολιτισμική συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀλλά ὄχι καί ὀλόκληρη τήν παπαρηγοπούλεια ἀποψη. Σέ ὀρισμένα σημεῖα σαφῶς καί ὑπάρχει αὐτή ἡ συνέχεια. Δέν πιστεύω βέβαια στή φυλετική συνέχεια. Δέν κάνω ζωολογία, κάνω ἱστορία» (σ. 44). Καί παρακάτω (σ. 67) ἐπαναλαμβάνει τήν ἀποψή του γιά «τήν [λανθάνουσα] πολιτισμική συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ».

Γιά νά συνοψίσω: «Πολλά κοινά μέ τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ Α. Λιάκου, πού κι αὐτός [ὅπως καί ὁ Ν. Βαγενᾶς] παραβλέπει τή θεωρία τοῦ Σβορώνου γιά νά ἐπιμένει στά πραγματολογικά στοιχεῖα», δέν ἔχει, ὅπως γράφει ὁ Χ.Χ., ὁ δικός μου τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους: ὄχι μόνο γιατί, ὅπως ἔδειξα, δέν ἐπιμένω στήν ἀδιάφυστη –ὅπως ὁ Χ.Χ. μέ παρουσιάζει νά πιστεύω– μαρτυρία τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων (ἐκεῖνο στό ὅποιο ἐπιμένω εἶναι ἡ ἄγνοια ἀπό πλευρᾶς τῶν θεωριοκρατούμενων ἱστορικῶν τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων)· ὄχι μόνο γιατί οὔτε καί ὁ Λιάκος ἐπιμένει σέ αὐτά τά στοιχεῖα (τό μόνο πραγματολογικό στοιχεῖο πού ὁ Λιάκος ἀναφέρει ἀφορᾷ τούς νεομάρτυρες· ὁ Χ.Χ. σωστά ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Λιάκος ἐδῶ κάνει λάθος, ὅμως τό ἐπισημαίνει ἀντιφατικά πρὸς τό ὅλο του ἐπιχείρημα: ἂν οἱ νεομάρτυρες τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι, ὅπως γράφει ὁ Σβορώνος, «οἱ πρῶτοι ἐθνικοί ἥρωες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», τότε ὁ Σβορώνος θά πρέπει νά πιστεύει ὅτι τό νεοελληνικό ἔθνος εἶναι ἤδη ἀπὸ τότε σέ μεγάλο βαθμό σχηματισμένο)· ἀλλά καί διότι ὁ Χ.Χ. –ἀντιφατικά, ἐπίσης, πρὸς τὰ ὅσα γράφει περὶ πραγματολογικῆς ἐπιμονῆς τοῦ Λιάκου– κατατάσσει τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου ἀπὸ τόν Λιάκο στή θεωρητική τάση (στήν ἀντίθετη ἀπὸ τήν δική μου «πραγματολογική» τάση).

Πολλά κοινά μέ τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου ἀπὸ τόν Λιάκο ἔχει ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου ἀπὸ τόν Χ.Χ. Διότι ἡ παρανόηση, ὅπως ἔδειξα, ἀπὸ τόν Χ.Χ. τῶν ἀπόψεων τοῦ Σβορώνου εἶναι, ὅπως καί ἡ παρανόησή τους ἀπὸ τόν Λιάκο, ἀποτελέσμα τῆς προσκόλλησής τους στό θεωρητικό σχῆμα πού θέλει τό ἔθνος δημιούργημα ἀποκλειστικά τῆς μετὰ τόν Διαφωτισμό ἐποχῆς.

Ὁ φόβος τοῦ παπαρηγοπουλισμοῦ

Ὁ λόγος γιὰ τόν ὁποῖο ὁ Χ.Χ. καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἀριστερούς ἀπωθοῦν τήν ἰδέα τῆς ὁποίας ἑλληνικῆς συνέχειας προσκολλώμενοι στό κυρίαρχο θεωρητικό σχῆμα γιὰ τό ἔθνος ὡς δημιούργημα τῆς νεωτερικότητας εἶναι, πιστεύω, γιὰτί ταυτίζουν ἐσφαλμένα, τήν ἀποψη ἀκόμη καί μιᾶς λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας μέ τή ρομαντική, ἰδεολογική ἀντίληψη γιὰ τό ἔθνος, θεωρώντας ὅτι ἐμπίπτει ἀναγκαστικά στό παπαρηγοπούλειο σχῆμα. Τό λάθος αὐτό ἔκανε τόν Λιάκο νά παρανοήσει πλήρως τόν Σβορώνο καί νά τόν χαρακτηρίσει μεταφυσικό ἱστορικό. Τό λάθος αὐτό ἔκανε τόν Χατζηωσήφ νά παραναγνώσει τόν Σβορώνο καί νά προσπαθεῖ νά διασκεδάσει τήν ἰδέα ὅτι ὁ Σβορώνος μιλάει γιὰ συνέχεια, ἔστω πολιτισμική καί λανθάνουσα. Ὅμως ἡ ἀποψη τῆς λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας καί τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πρῖν ἀπό τόν 18ο αἰώνα διατυπωμένη ὡς συμπέρασμα ἐνδελεχοῦς μελέτης, ὄχι μόνο τῆς βιβλιογραφίας ἐπί τοῦ θέματος ἀλλά καί τῶν πηγῶν, ἀπό ἕναν μὴ ἰδεαλιστή, γνώστη τῶν σύγχρονων θεωριῶν περί ἐθνικισμοῦ, ἐμβριθή βυζαντινολόγο καί μελετητή τῆς τουρκοκρατούμενης ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὅπως ὁ Σβορώνος, εἶναι μιᾶ ἀπόψη πραγματιστική ὁμολογία μὲν, ὡς ἕνα θαυμά, μέ ἐκείνη τοῦ Παπαρηγόπουλου, ὅμως μόνο ἐξωτερικά, γιὰτί στήν οὐσία τῆς εἶναι διαφορετικῆς ὑφῆς.

Ἀπεναντίας, ὁμολογία ἐπί τῆς οὐσίας μέ τοῦ Παπαρηγόπουλου εἶναι ἡ ἀποψη ἐκείνων πού πιστεύουν ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς ἔστω καί λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ λανθασμένη, ἐπειδή δέν ἐπαληθεύεται ἀπό τήν ἰσχύουσα σήμερα θεωρία περί ἐθνικισμοῦ. Εἶναι ὁμολογία, ἐπειδή ἡ ἀποψη αὐτή εἶναι ἰδεολογική, ἐξίσου ἰδεολογική μέ τή ρομαντική, ἀφοῦ ἡ ἀδιασάλευτη πίστη τῆς σέ μιᾶ θεωρία πού ἔχει διαμορφωθεῖ χωρίς τήν πραγματική γνώση τῆς νεοελληνικῆς περιπτώσεως εἶναι ἀπόλυτη πίστη στή θεωρία-πίστη ἐξίσου ἰδεοκρατική μέ τήν πίστη τῶν ἰδεαλιστῶν στό ὑπερβατικό τούς σχῆμα.

«Ἐκεῖνο πού θά ἤθελα νά μέ χαρακτηρίσει», ἀπαντᾷ ὁ Σβορώνος στούς ἱστορικούς τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων*, ἀκριβῶς στό σημείο ὅπου τοῦ ἐπαναθέτουν τό ζήτημα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, «εἶναι –ἄς τό πούμε καθαρά– ὅτι δέν ἀναθέτω σέ κανένα νά σκεφτεῖ γιὰ μένα, καί ἐπομένως δέν ξεκινᾷ ἀπό θεωρητικῆς γενικότητες. [...] Ἡ ἱστορία δέν εἶναι γενικότητα, εἶναι κάτι συγκεκριμένο. [...] Ἐκεῖνο πού δέν ἀνέχεται ὁ ἱστορικός εἶναι ἡ τυφλή μίμηση ἔτοιμων μεθοδολογικῶν σχημάτων, χωρίς νά ἐξετάζεται ἂν ταιριάζουν στήν πραγματι-

κότητα πού ἐρευνᾶται. [...] Μόνο ἡ μελέτη μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας μπορεῖ ἴσως νά ὀδηγήσει καί σέ νέες πρωτότυπες θεωρητικῆς ἐργασίες» (σ. 48, 54).

Καί, βέβαια, μελέτη μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας δέν σημαίνει γιὰ τόν Σβορώνο πιστή προσκόλληση στίς πηγές, ὅπως λανθασμένα τόν παρουσιάζει νά πιστεύει ὁ Λιάκος, ἀλλά καί ὅπως πιστεύουν ὅσοι ἀπό τούς ἐρωτῶντες τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων* θεωροῦν ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Σβορώνου εἶναι «γενετική» (ὅτι «ἡ ἴδια ἡ πηγή ὀδηγεῖ στόν τρόπο ἐρμηνείας τῆς», σ. 45) - ἀποψη πού ἀποκρούει ὁ Σβορώνος χαρακτηρίζοντας τή μέθοδό του «κινητική»

(«Δίνω», ἀπαντᾷ, «ἰδιαίτερο βάρος στήν πραγματολογική ἐξέταση, [ὅμως] οἱ πηγές δέν μιλοῦν. Ἀπαντοῦν σέ ἐρωτήματα. Ἄμα εἶσαι ἰκανός νά θέσεις τό ἐρώτημα, θά βρεῖς τήν ἀπάντηση στίς πηγές. Ἐσύ, ὡς ἱστορικός, καί ἡ ἐποχή σου εἶναι πού θέτουν τά ἐρωτήματα»: σ. 46, 48, 47).

Μελέτη τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας σημαίνει γιὰ τόν Σβορώνο μελέτη «τῶν συγκεκριμένων διασυνδέσεων», τῶν σημείων

«ὅπου συνδέονται οἱ διάφοροι παράγοντες, οἱ ἀπόλυτα συγκεκριμένοι στόν χῶρο καί στόν χρόνο. Μέ ποιό τρόπο μεταβαίνουμε ἀπό τό ἕνα ἐπίπεδο στό ἄλλο: ἀπό τό οικονομικό στό θεσμικό καί ἀπό τό θεσμικό στό ἰδεολογικό, στό πολιτισμικό κ.λπ. Ἡ τό ἀντίθετο». «Αὐτό γυρεύω ἐγώ», ὑπογραμμίζει ὁ Σβορώνος, «καί αὐτό κατάλαβα ἀπό τόν μαρξισμό» (σ. 60).

Ὁ Σβορώνος διαφωνεῖ μέ

«τή στάση πού ἐδειξαν καί δείχνουν ὀρισμένοι μαρξιστικοί κύκλοι, ὄχι στό ὄνομα μιᾶς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς, ἀλλά στό ὄνομα μιᾶς “θεωρητικῆς” ἐκ τῶν προτέρων “ἀπόφανσης” σχετικά μέ τίς “θέσεις” σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες πρέπει νά γράφεται ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (*Ἀνάλεκτα*, σ. 79). «Δέν εἶναι μόνο μερικοί μαρξιστές», συμπληρώνει, «πού ξεκινοῦν ἀπό ὀρισμένα γενικά σχήματα, ἀλλά καί ἄλλοι, μὴ μαρξιστές ἢ παραμαρξιστές, πού παίρνουν μιᾶ γενίκευση πού μπορεῖ νά προσαρμόζεται στά εὐρωπαϊκά πράγματα καί τήν κολλᾶνε στά δικά μας. Αὐτό τόν εὐκολο ἐντυπωσιασμό προσπάθησα νά τόν σταματήσω. Ἡ δουλειά μου, ἂν ἔχει προσφέρει κάτι, εἶναι αὐτό» (1988, σ. 56).

Κρίνοντας ἀπό τίς τοποθετήσεις τῆς σημερινῆς συζήτησης γιὰ τό Ἑλληνικό ἔθνος διαπιστώνει κανεῖς ὅτι ἡ δουλειά τοῦ Σβορώνου σέ αὐτό τό σημείο δέν κατόρθωσε νά προσφέρει καί πολλά.

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ, Ο ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΙΣΘΗΣΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΩΠΑΣΑΝ

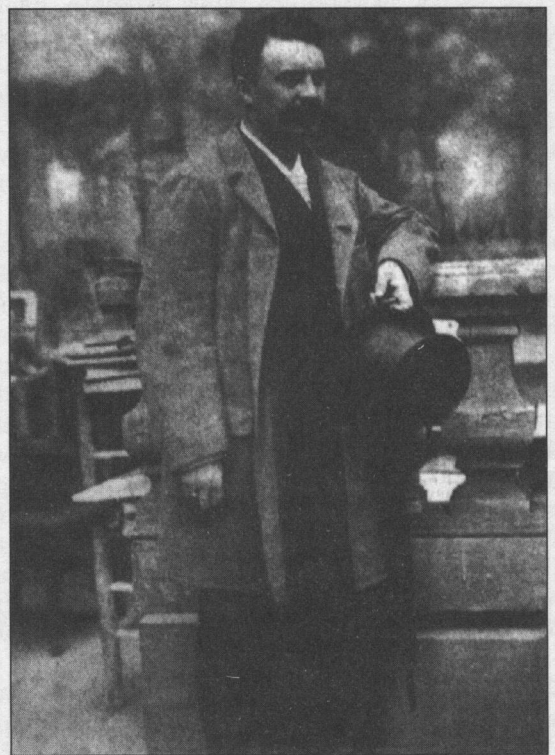
Μέ αφορμή τὰ *Δεκατέσσερα διηγήματα καί ἕνα χρονογράφημα*,
Γκύ ντέ Μωπασάν, μτφρ. Γιάννης Παππιάς,
ἐκδ. Πορεία, Ἀθήνα 2004

τῆς Μαρίας Στεφανοπούλου

Πῶς ἀκούγεται ἄραγε στ' ἀγγλικά ὁ στίχος τῆς σοφόκλειας Ἡλέκτρας: *ἰὼ παντλάμων Νιόβα, σέ δ' ἔγωγε νέμω θεόν, / ἄ τ' ἐν τάφῳ πετραίῳ / αἰεὶ δακρυεῖς* («ὦ, βασίλισσα τῆς θλίψης, Νιόβη, ἐσένανε ἐγὼ λογιαριάζω γιὰ θεά – ἐσένανε, πού μέσ στόν πέτρινο τάφο σου πάντοτε δακρυεῖς»); Γιὰ τὴ Βιρτζίνια Γούλφ, τὸ ἄκουσμά του στὴ γλώσσα τῆς προκαλεῖ ἕνα δυσαπάντητο ἐρώτημα, πού τὸ διατυπώνει στό μαχητικό δοκίμιό τῆς *Γιὰ τὴν ἄγνοια τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν* (1925),¹ ὅπου ὑποστηρίζει πόσο σημαντικό εἶναι νὰ μπορούμε νὰ διαβάζουμε τὰ ἐλληνικά στό πρωτότυπο:

«Γιατί καθὼς ἡ Ἡλέκτρα μιλεῖ ἔτσι τὰ λόγια τῆς περιβάλλονται ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση τῆς ἀθανασίας; Διότι πρόκειται γιὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά. Δέν μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ἠχοῦσαν τίποτε ἀπὸ τὴ δραστηκότητά τους δέν τὸ ὀφείλουν σέ κάποια μεγαλόστομη ἐκφραση, καί ἀσφαλῶς δέν φωτίζουν διόλου τὸ χαρακτήρα τοῦ ὁμιλητῆ ἢ τοῦ συγγραφέα. Παραμένουν μολαταῦτα κάτι πού ἔχει διατυπωθεῖ καί πρέπει αἰῶνια νὰ διαρκέσει».

Σύμφωνα μέ τὴ Γούλφ, δέν διαβάζουμε τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά ὅπως ἀκριβῶς γράφτηκαν, ἀφοῦ ἡ ὀξύτητα τοῦ βλέμματός μας χάνεται μέσ στὴν ἀχλή τῶν συνειρημῶν πού γεννάει ἡ γλώσσα στὴν ὁποία εἶναι μεταφρασμένα, ἀφοῦ διαβάζοντας ἐλληνικά ποιήματα, βλέπουμε ὄχι ὅ,τι εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀλλὰ ὅ,τι λείπει ἀπὸ μᾶς. Πῶς γράφτηκε ὅμως αὐτὴ ἡ γλώσσα τῆς ἀρχαιότητος; Ἐνας λαός πού ἔκρινε κυρίως μέ τὸ αὐτί, παρακολουθώντας στό ὑπαιθρο τὰ θεατρικά ἔργα ἢ ἀκούγοντας τοὺς λόγους στὴν Ἀγορά, ἔδγαλε συγγραφεῖς πού νοιάζονταν περισσότερο

Ὁ Γκύ ντέ Μωπασάν γύρω στὰ 1880

γιὰ τὸ ὅλον καί λιγότερο γιὰ τὴ λεπτομέρεια. Δέν ἦταν φτιαγμένοι οἱ Ἕλληνες γιὰ νὰ ἀποκόβουν φράσεις καί νὰ τίς στοχάζονται ἔξω ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους. Ἡ ἐκφρασὴ τους πυκνὴ καί σφιχτὴ, ἢ λο-

1. Βιρτζίνια Γούλφ, *Γιὰ τὴν ἄγνοια τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν*, μτφρ. Βάιος Λιαπῆς, ἐκδ. στιγμή, Ἀθήνα 1998.

γοτεχνία τους γυμνή και σκληρή δεν είχαν τό ραφινάρισμα των δικών μας έντυπων βιβλίων. Έμεις οι σύγχρονοι, λέει η Γούλφ, δυσκολευόμαστε να συλλάβουμε ένα σύνολο. Μας άρέσει να στεκόμαστε και να άπολαμβάνουμε τή νοστιμιά τής λεπτομέρειας, τήν έμφαση τής εύλωττίας. Αντίθετα οι Έλληνες,

«μαθημένοι να κοιτάνε όλόισια και μακροσκοπικά, παρά μικροσκοπικά και λοξά, δεν θά διέτρεχαν κίνδυνο σάν βυθίζονταν καταμεσής των συναισθημάτων πού τυφλώνουν και σαστίζουν μια έποχή σάν τή δική μας».

Ή σάν τή δική μας, θά προσθέταμε, 90 χρόνια μετά τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, στόν όποιο βέβαια και αναφέρεται η Γούλφ. Τί έννοει όμως η άγγλίδα συγγραφέας; Ότι οι Έλληνες ήσαν εύθεις δίχως να είναι άδέξιοι. Κι ότι μιλούσαν άπλά για τό συναίσθημα δίχως να γίνονται συναισθηματικοί. Μπορούσαν να πούν σάν να ήταν η πρώτη φορά, χωρίς άφέλεια μήτε έπαρση: *οὐδέ τεθνᾶσι θανόντες* («Κι άς είναι νεκροί, ώστόσο δεν έχουν πεθάνει»), όπως γράφει σέ ταφικό έπίγραμμα ό Σιμωνίδης ό Κεϊος.

Αντικρίζοντας άφοβα τά συναισθήματα δεν άπειλοισαί άπ' αυτά, δεν κινδυνεύεις να άλλοιωθεις άπό τήν επίδρασή τους, τά έλέγχεις και τά όρίζεις. Δεν υπάρχει συναισθημα να αναλύσουμε στίς ελληνικές μορφές σάν τήν Ηλέκτρα ή τήν Αντιγόνη. Υπάρχει μόνο άφοσίωση και ήρωισμός: τό σταθερό, τό διηγεκές, τό πρωτότυπο ανθρώπινο όν πού δρᾶ και πάσχει. Και η Γούλφ έπιμένει, άγγίζοντας τή βαθύτερη ούσία του κλασικού, μέ τήν εύρύτερη έννοια, έργου: η μετάφραση των αρχαίων ελληνικών αναπόφευκτα είναι γεμάτη άπηγήσεις και παραστάσεις μνήμης, έπενδύεται τό προσωπικό ύφος του έπεξεργαστή τους στή σύγχρονη γλώσσα. Αλλά «ή ελληνική είναι η άπρόσωπη λογοτεχνία. Είναι η λογοτεχνία των άριστουργημάτων. Σχολές δεν υπάρχουν, δεν υπάρχουν πρόγονοι ούτε έπίγονοι». Άς κρατήσουμε αυτή τήν έννοια του «άπρόσωπου». «Ο Φλωμπέρ», θά πει ό Γκϋ ντέ Μωπασάν για τόν πνευματικό του δάσκαλο, «είναι πάνω άπ' όλα ένας άπρόσωπος καλλιτέχνης. Μένει άπαθής πάνω άπό τά πάθη πού αναδευει».

Η σχέση τής Γούλφ μέ τά αρχαία ελληνικά είναι έξόχως ύποδειγματική όταν ανασύρουμε άπό τό παρελθόν και σκεφτόμαστε τό γραπτό μνημείο μιάς γλώσσας και του πολιτισμού της, τό κλασικό έργο μιάς ιστορικής έποχής και πώς αυτό μεταφέρεται, μεταφρασμένο η στο πρωτότυπο, στή σύγχρονη έποχή —για τήν ακρίβεια, στή δική μας ηλεκτρονική έποχή των τριών τελευταίων δεκαετιών. Τί έννοια «μεταφέρεται»; Έννοια ότι αυτό διαβάζεται, ακούγεται, συζητιέται, διδάσκεται (και διδάσκει), συντροφεύει, παραδειγματίζει, εκδίδεται και κυκλοφορεί άνάμεσα στήν πληθώρα των σύγχρονων βιβλίων περιμένοντας τόν φιλοπερίεργο αναγνώστη του. Ποιός είναι αυτός ό αναγνώστης; Ποιός θά σκύψει πάνω στο έργο, λόγου χάρη, τής κλασικής λογοτεχνίας; Τί

είναι η κλασική λογοτεχνία; Και γιατί οι κλασικοί έξακολουθούν να τυπώνονται σήμερα σάν να είναι σύγχρονοι μας;

Η μελαγχολία τής Ηλέκτρας, του μακρινού αυτού προσώπου τής αρχαιότητας πού τό έπικαλείται η Βιρτζίνια Γούλφ στή δική της δύσκολη έποχή του Μεσοπολέμου, είναι ίσως εκείνο πού χάσαμε έμεις οι σύγχρονοι Ευρωπαίοι στο τέλος του αιώνα τής άγγλίδας συγγραφέας και πού τό βρίσκουμε σέ όλη τήν κλασική γραμματεία, άπό τόν Όμηρο ως τόν Άριστοτέλη. Είναι μια θλίψη πού κρύβεται πίσω άπό τή ζωή, πού όμως οι αρχαίοι Έλληνες δεν έπιχειρούν να τή μετριάσουν, ενώ διαρκούν και ύπομένουν. Τί άλλο είναι η ήθική αντίσταση του ανθρώπου άπέναντι στήν άοριστία και τή σύγχυση άπό τό να ξερεί να διαρκεί και να ύπομένει; Ο δημιουργικός άνθρωπος όταν αντιπαλεύει τή μοίρα η τήν πραγματικότητα δεν είναι αυτό ένας τρόπος να μετατρέπει (όχι να άποδιώχνει) τή θλίψη σέ χαρά τής ζωής; Οι κλασικοί πίστευαν ότι η μελαγχολία είναι η κατεξοχήν ψυχική διάθεση του δημιουργικού ανθρώπου, ό σύγχρονος πολιτισμός τή μετέτρεψε σέ άρρώστια. Κι αίφνης, οι έννοιες αυτές —μελαγχολία, διάρκεια, ύπομονή— έχουν αναδειχθεί σέ πρόβλημα ρυθμού τής ζωής, θηματισμού του πνεύματος, ταχύτητας τής προόδου. Είναι αλήθεια ότι όποιος σήμερα πηγαίνει κόντρα στόν καιρό του, μέ τόν τρόπο ζωής του, μέ τίς ιδέες η τά έργα του, ύποχρεούται να τό κάνει μέ σύγχρονα μέσα, όσο κι αν αυτά του φαίνονται καταστροφικά. Ακόμη και ό λάτρης τής χρυσής μέσης όδου, του άθθεντικού μέτρου των πραγμάτων η τής ταπεινότητας πού άνέκαθεν δίδασσε η τέχνη εν τή γενέσει της, μόνο άποδεχόμενος και χρησιμοποιώντας τή σύγχρονη τεχνολογική έξέλιξη μπορεί ταυτόχρονα και να πολεμήσει τήν άρνητική κι ολοκληρωτική της πλευρά, η έστω να τής αντισταθεί υπερασπιζόμενος ένα δικό του όραμα πού δεν συμβαδίζει μέ τήν ισοπέδωση και τούς σαρωτικούς ρυθμούς τής έποχής μας. Ακούγεται παράδοξο; Όσο και η φράση του Μικελάντζελο «ή εύθυμία μου είναι μελαγχολία»: μιά πικρή δηλαδή αλήθεια. Αυτός πού ξερεί καλά κολύμπι μπορεί ίσως να σωθεί σέ μιά τρικυμία, κι εκείνος πού γνωρίζει πώς να χρησιμοποιεί τήν προέκταση του χεριού του —δηλαδή τά σύγχρονα εργαλεία του τεχνολογικού πολιτισμού (δεν υπάρχει άλλος, ένας είναι ό δυτικός πολιτισμός)— τουλάχιστον θά καταφέρει να κρατήσει τό κεφάλι του έξω άπό τό νερό, δεν θά βουλιάξει. Κι όμως αυτό είναι η μισή αλήθεια: η πικρία. Τό άλλο της μισό, εκείνο πού δεν στηρίζεται στο αναπόφευκτο παρόν τής τεχνοεπιστήμης, είναι η γλυκύτητα της: η όμορφιά τής πρώτης ύλης. Και η πρώτη ύλη, ακόμη και τό φυσικό ταλέντο, είναι γνώση (παιδεία). Τό ότι η γνώση

είναι πόνος (ή συγκίνηση) δέν αναιρεί, αντίθετα ενισχύει, τήν όμορφιά τής αλήθειας. Τό βιολί τοῦ μουσικοῦ, τό χρώμα τοῦ ζωγράφου, τό σῶμα τοῦ ἠθοποιοῦ ἢ τοῦ χορευτῆ, οἱ λέξεις τοῦ συγγραφέα, προτοῦ γίνουν παρόν γιά τό σύγχρονο κοινό καί τό κερδίσουν, ἔχουν ἕνα ἀναντίρρητο παρελθόν· βαθύ παρελθόν, ὅσο μακριά θρῖσκεται γιά μᾶς ὁ ἀρχαῖος κόσμος τῶν κλασικῶν, ἢ τά ἐνστικτα τῶν πρωτόγονων φυλῶν, σάν ἐκεῖνες πού ἐπιζοῦν ἀκόμη κι ἀρκοῦνται μόνο σέ αὐτά.

Ὁ Μωπασάν ἔλεγε ὅτι «τό ταλέντο εἶναι μιά μεγάλη ὑπομονή». Νά τή πάλι ἡ ὑπομονή, ἡ διάρκεια τοῦ χρόνου.

«Τό ζήτημα εἶναι νά κοιτάξεις αὐτό πού θέλεις νά ἐκφράσεις, γιά πολύ χρόνο καί μέ ἀρκετή προσοχή, γιά νά ἀνακαλύψεις μιά πτυχή πού δέν τήν εἶδε καί δέν τήν εἶπε κανένας. Σέ ὅλα τά πράγματα ὑπάρχει κάτι ἀνεξερευνήτο, γιατί σέ ὅ,τι θαυμάζουμε ἔχουμε συνηθίσει νά χρησιμοποιοῦμε τά μάτια μας, βασισμένοι στήν ἀνάμνηση αὐτῶν πού σκέφτηκαν ἄλλοι πρῖν ἀπό μας. Ἄς τό βροῦμε».

Γνήσια ἀγωνία ἐνός αὐθεντικοῦ καλλιτέχνη γιά τήν πρωτοτυπία. Ἐκατό χρόνια μετά, ἡ δική μας ἀγωνία (καλλιτεχνῶν καί μῆ) παραμένει ἡ ἴδια, ὅμως ἡ ὑπομονή μοιάζει νά ἐξαντλεῖται πιά πολύ γρήγορα, ἡ αἴσθησις τής διάρκειας τοῦ χρόνου εἶναι σάν νά χάνει τό βάθος τῆς καί νά συγκεντρώνεται στήν ἐπιπεδη ἐπιφάνεια, λόγου χάρι μᾶς τηλεοπτικῆς ὀθόνης. Τί μένει νά βροῦμε ἐδῶ; Ἡ μακροβία παιδεία τῶν κλασικῶν εἶναι συσσωρευμένη καί ἐνωματωμένη στό δικό μας ἠλεκτρονικό παρόν τῆς εὐκολίας, τοῦ χαμηλοῦ κόστους, τῆς ταχύτητας τῶν ρυθμῶν. Ἐνα παρόν πού ἄλλοι τό ἀρνοῦνται μέ φανατισμό, ὄχι χωρίς ὑποκρισία ἀφοῦ τό ἰδεολογικοποιοῦν, ἄλλοι τό ἐκθειάζουν μέ κίνδυνο νά πέφτουν στήν ἴδια παγίδα, κι ἄλλοι τό χρησιμοποιοῦν σάν προέκταση τοῦ χειριοῦ τους ἢ τῆς σκέψης τους. Καί ἰδοῦ τό παράδοξο: δέν πρόκειται τελικά γιά εὐκολία, οὔτε γιά βιασύνη νά ἐξαντλοῦμε τό καθετί καί νά ἀνανεωνόμαστε διαρκῶς καταπολεμώντας τήν πλήξη, σάν νά ἦταν αὐτό τώρα τό νόημα τῆς ζωῆς. Ἡ πρωτότυπη χρήση τῆς εὐκολίας πού προτείνει ὁ δυτικός τρόπος ζωῆς εἶναι, στήν πραγματικότητα, ἡ μέγιστη δυσκολία πού ἀντιμετώπισε ποτέ ἡ ἀνθρώπινη εὐαισθησία (κι ἴσως αὐτό νά τήν καθιστᾷ καί πολύτιμη). Χρειάζεται τήν ὑπομονή τοῦ καλλιτεχνικοῦ ταλέντου. Γιά ποιά δυσκολία ὅμως πρόκειται; Μά ἀκριβῶς νά ζεῖς καί νά δημιουργεῖς κόντρα στόν καιρό σου, ἀλλά νά θρῖσκεισαι ὁλόψυχα μέσα στήν ἐποχή σου καί στήν κοινωνία πού σέ περιβάλλει. Κάποτε ἡ χαρτογραφία τῶν προηγμένων, ἀν μή τί ἄλλο, κοινωνιῶν ἐπέτρεπε στή ζωῆ τό ἐντός ἢ ἐκτός τοῦ κόλπου τους, ὑπῆρχαν περιθώρια ἐπιλογῆς. Ὁχι πιά σήμερα. (Οἱ ἀποκλεισμένοι, ὁ λεγόμενος «τέταρτος κόσμος», δέν θά ἐπαναστατήσουν ποτέ. Ὅσο γιά τούς ὑπόλοιπους, τούς

«ἐνταγμένους» κοινωνικά, δέν εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρόκειται γιά συμβιβασμένους.) Ἡ δυσκολία νά εἶσαι πρωτότυπος μέ εὐκολα μέσα, οἱ κλασικοί καί οἱ μοντέρνοι συγγραφεῖς πού μοιραῖα ἀλληλοεπικαλύπτονται, ἀφοῦ οἱ μὲν προεῖπαν οἱ δέ ἀκολούθησαν, ἡ ὑπομονή τοῦ αὐθεντικοῦ ταλέντου πού παραβγαίνει μέ τό χρόνο, ἡ ἀπρόσωπη λογοτεχνία τῆς Γούλφ καί ἡ διάρκειά της πού μᾶς παρηγορεῖ, εὐλογα ὅλα αὐτά ἀντανακλοῦν τήν ἀντιπαράθεση τῶν παλιῶν καί τῶν νέων κοινωνιῶν. Ἀντιπαράθεση πού φέρνει στήν ἐπιφάνεια τή διαχρονία τῶν πραγμάτων.

Κρατώντας στά χέρια μιά νέα ἔκδοση μέ διηγήματα τοῦ Γκύ ντέ Μωπασάν (1850-1893), τοῦ μεγάλου στυλίστα τῆς γαλλικῆς πεζογραφίας, σέ μετάφραση τοῦ γλύπτη Γιάννη Παπᾶ, τέταρτο τίτλο στή σειρά τῶν κλασικῶν² πού προτείνει ὁ μικρός ἐκδοτικός οἶκος «Πορεία», δέν μπορῶ νά ἐμποδίσω τόν ἐαυτό μου (ἀναπτύσσοντας καί κάποιες σκέψεις ἐνός προηγούμενου κειμένου μου³ γιά τόν Ἰταλο Σβέβο) νά ἀναρωτηθεῖ καί πάλι γιά τήν ἀναγκαιότητα νά διαβάσουμε, ἢ καλύτερα νά ξανα-διαβάσουμε, τούς κλασικούς συγγραφεῖς. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀναγκαιότητα γεννάει νέα ἐρωτήματα πού φωτίζουν ἴσως περισσότερο τούς δασκάλους τοῦ παρελθόντος, ἀλλά καί τά δικά μας ἀδιέξοδα καί πελαγοδρομήσεις. Πόσο σύγχρονοι εἴμαστε; Τί σημαίνει νά εἶσαι σύγχρονος; Καί ποῖός εἶναι τελικά ὁ κλασικός συγγραφέας; Μποροῦμε μήπως νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὅσο πῖο νέα εἶναι ἡ ἀνθρωπότητα, ὅσο πῖο πολύ ἐκσυγχρονίζεται τόσο περισσότερο ἔχουμε ἀνάγκη νά γυρνᾶμε πίσω, νά μελετᾶμε τά κλασικά ἔργα—σάν τούς ἀρχαίους πού μελετοῦσαν τούς χρησμούς, μᾶς καί πρῖν ἀπό αὐτούς θεοτήτων; Ἄλλά πόσο πίσω νά γυρνᾶμε; Ποιό εἶναι τό δικό μας ἀναγνώσιμο παρελθόν; Καί πῶς ἄραγε οἱ ἀντιθετικοί ρυθμοί τῆς ἐποχῆς μας, ἡ διαδεδομένη ταχύτητα καί ἡ ἐκλιπούσα βραδύτητα, θρῖσκουν στούς κλασικούς τή φυσική τους συμπίλωση; Τί γλώσσα, τέλος πάντων, μιλοῦν οἱ κλασικοί;

Μπροστά στά ράφια τῆς βιβλιοθήκης μου, ἀπό ὅπου ἀνασύρω καί ἄλλα ἔργα τοῦ Μωπασάν, διαβάζω ὀνόματα συγγραφέων στίς ράχες τῶν βιβλίων: Τσέχωφ, Ντοστογιέφσκι, Μπαλζάκ, Νοβάλις, Ρίλκε, Βιζυηνός, Παπαδιαμάντης, Ἐμιλυ Μπροντέ, Προυστ

2. Προηγήθηκαν ἡ νουβέλα *Μπριγκίτα* καί τό μυθιστόρημα *Ὁ ἀκλῆρος* τοῦ αὐστριακοῦ συγγραφέα Ἄνταλμπερτ Στίφτερ, καθῶς καί ὁ τόμος μέ διηγήματα τοῦ Ἰταλο Καλβίνο *Μιά ἐπιτυχημένη φάρσα* (σέ μτφρ. Γ. Δεπάστα καί Γ. Παπᾶ ἀντίστοιχα).

3. Περ. *Νέα Ἑστία*, τχ. 1769, Ἰούλιος-Αύγουστος 2004.

καί Τολστόι, Λάο Τσέ και Μάρκος Αύρηλιος. Και στο παραπάνω ράφι: Εὐριπίδης, Σαπφώ, Αὐγουστίνος, Ἡρόδοτος. Ὅλοι σύγχρονοι, μοντέρνοι συγγραφείς, ὅλα διαβάσματα τῆς ἐποχῆς μου. Ἀναζητῶ τούς πραγματικούς σύγχρονους δημιουργούς, τούς ζῶντες ἢ πού ἔζησαν κι ἔγραψαν στὸν δικό μου αἰῶνα: Χάντκε, Ντανίλο Κίς, Κούντερα, Μάνσφελντ, Θεοτοκάς και Σεφέρης, Μπέκετ, Ἄρτώ και Κάφκα, Μπάχμαν, Ντάρρελ και Τσίρκας, Παβέζε, Μπέρνχαρντ. Κι ἄλλοι πολλοὶ γεμίζουν τὰ ράφια, ὅλοι μοντέρνοι και κλασικοὶ συγχρόνως, ὅλοι ἀναπνέουν μέσα στὴν ἴδια ἐποχή, τὴ δική μου. Ὑπάρχουν μέ τὴν εὐκολία τῆς ἀναπαραγωγῆς τους, τῆς ἀναβίωσής τους, και τὴ δυσκολία τῆς ἀργῆς, γόνιμης προσέγγισής τους: τὴ δυσκολία τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὸ κλασικό και τὸ σύγχρονο –ὄχι βέβαια γιὰ τὸν γραμματολόγο ἀλλὰ γιὰ τὸν εὐαίσθητο, φιλοπερίεργο ἀναγνώστη. Πρόκειται γιὰ μιὰ καλὴ ἀσκηση ὑπομονῆς, σὲ πείσμα τῆς ταχύτητας τῶν ὑπερσύγχρονων μεταφορικῶν μέσων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἄλλωστε μπορούμε νὰ εἶμαστε περήφανοι. Ὁ ἀργὸς ρυθμὸς τῆς παρατήρησης και τῆς σκέψης μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει πάλι πολύτιμη ἀξία, ὅσο πολύτιμη εἶναι ἡ κατάργηση τῶν συνόρων τῶν χωρῶν και ἡ γρήγορη μετακίνηση ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη, ἀρκεῖ νὰ διατηροῦμε τὴν αἴσθηση και τὸ βάθος τῆς διαφορετικῆς παιδείας πού διαθέτει ἡ κάθε γλώσσα και ἔθνη κουλτούρα μέ τὴν ὁποία ἐρχόμαστε σὲ ἐπαφή, πέρα ἀπὸ τὴν κοινοτοπία τῶν διεθνῶν ὀδικῶν σημάτων. Οἱ χῶρες μοιάζουν σήμερα μεταξύ τους, ἀλλὰ δὲν ἔμοιαζαν χθές.

Τὸν παλιὸ καιρὸ (πόσο παλιά;) δὲν λογιζόσουν τέκνο τοῦ αἰῶνα σου ἂν δὲν ἔβλεπες μπροστὰ τὸ μέλλον μέ ὄραμα, ἐρχόμενος σὲ ρῆξη μέ τὸ παρόν. Ἐμεῖς οἱ πολῖτες τοῦ τέλους τοῦ 20οῦ αἰῶνα (ἄς ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ τέλος ἄρχισε γύρω στὰ 1985 και θὰ βρεῖ τὴν ἐκθασή του κάπου τὸ 2015, ὅπως κάθε εὐρωπαϊκὸ Fin de siècle) γιὰ νὰ σταθοῦμε στὰ πόδια μας στὸν ἱλιγγιάδη μετεωρισμὸ τοῦ κοινόχρηστου καιροῦ μας ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ τὴ μοναδικότητα τῶν κλασικῶν ὅλων τῶν ἐποχῶν, θαρρεῖς και γιὰ μᾶς τώρα τὸ ὄραμα ἐνός μέλλοντος δρῖσκειται στὴ γνώση και τὴν παιδεία ὅλου τοῦ παρελθόντος. («Διάβαζε και μὴν ὄνειρεύεσαι», συμβούλευε ὁ Φλωμπέρ τὴν ἀγαπημένη του Λουίζ Κολέ, ποιήτρια και ἐκπρόσωπο τότε τοῦ ἀφανοῦς ἀκόμα γυναικείου φύλου στὸν πνευματικὸ κόσμον, παραμονές τοῦ αἰῶνα τῆς χειραφέτησής του.) Τὴ ρῆξη ἄλλωστε μέ τὸ δικό μας παρόν τὴν ἔκανε ἡ ἐπιστήμη, ὄχι κάποια πρωτοπόρα κοινωνικὴ τάξη. Πόσο χῶρο πιάνει ὅμως ὅλο τὸ παρελθόν;

Ὀνομάζουμε τὸν σημερινὸ δυτικὸ κόσμον καταναλωτικό. (Καταναλώνουμε ὅλα αὐτὰ πού μέχρι τώρα δημιουργήσαμε και οἰκοδομήσαμε;) Ἄλλοι παραλληλίζουν τὴν ἐποχή μας μέ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, μέ τὸν ἐκλεκτικισμό της και τὸν συμφυρμὸ ὅλων τῶν ρυθμῶν, μέ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου πού δὲν

τελείωνε ποτέ. Ὁ ρῶσος μουσικὸς Πλέτνιεφ λέει ὅτι δρισκόμαστε σήμερα στὴν «ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς». Ἡ «ἐποχὴ τῆς σπορᾶς» ἔχει τελειώσει. Τὸ τελευταῖο κλασικὸ ἔργο πού γράφτηκε ἦταν ἡ 15ῃ συμφωνία τοῦ Στοκχάουζεν, τὸ 1975. Ὁ ἴδιος ὁ Στοκχάουζεν, Γερμανὸς πού συνέθεσε και ἠλεκτρονικὴ μουσικὴ, προφητεύοντας τὴν ἐποχὴ μας ἔλεγε ὅτι οἱ ξεχωριστοὶ πολιτισμοὶ θὰ ἀναμειχθοῦν, θὰ καταλήξουν σύντομα σὲ ἓναν περισσότερο ὁμογενοποιημένο παγκόσμιο πολιτισμὸ, ὅπου τὸ πρῶτο του στάδιο θὰ εἶναι «μιὰ διαδικασία ὁμοιομορφίας και ἰσοπέδωσης», και τὸ δεύτερο «μιὰ ἀρκετὰ ἰσχυρὴ ἀντίρροπη τάση κατὰ τῆς ὁμοιομορφίας» (*Μουσικὴ τοῦ κόσμου*, 1973). Καταναλωτισμὸς, συγκομιδὴ, ἐκλεκτικισμὸς, παγκοσμιοτητα, δὲν εἶναι τόσο πρόβλημα ὅσο ἀλλὰ οὐσίας: ἡ δυνατότητα πού διαθέτει ὁ καθένας, ἀνάλογα μέ τὴν παιδεία του, νὰ δῶνει τὴ σημερινὴ πραγματικότητα. Ὡστόσο ἡ ἀναγκαιότητα νὰ (ξανά) διαβάσουμε τούς κλασικοὺς παντός καιροῦ, ὕφους, κύρους, γλώσσας και νὰ συμδιώνουμε μαζί τους στὸν σύγχρονο κόσμον («πού δὲν γνωρίζει ἀργόσυρτους χρόνους μήτε τὴν ἀνάσα τοῦ οὐμανιστικοῦ *Otium*»,⁴ καθὼς λέει ὁ Ἴταλο Καλβίνο) εἶναι και μιὰ δυνατότητα ἐπιστροφῆς στὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα τῆς τέχνης και τοῦ πολιτισμοῦ μας. Οἱ ρῆξεις πού ἐπέφεραν ἡ τεχνολογία, ἡ ἀνάπτυξη τῶν δομῶν και ὁ φορμαλισμὸς γενικότερα, ἡ αὐτονομία τῆς τέχνης, ὁ μοντερνισμὸς, ὁ Β' παγκόσμιος πόλεμος ἀποξένωσαν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴ δημιουργία του (πρῖν τὸν καταστήσουν καταναλωτὴ της), πού ξεπέρασε τὸν ἑαυτὸ της. Ὡστόσο τὸ μέτρο τοῦ κλασικοῦ ἔργου, και στὸν μοντερνισμό, εἶναι πάντα ὁ ἄνθρωπος και τὰ πάθη του (οἱ τεχνικὲς προδιαγραφές εἶναι δευτερεύον), και αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ διαχρονικὴ ἀξία μέ τὴν ὁποία ἔχουμε ἀνάγκη νὰ ἐπανασυνδεθοῦμε.⁵

Σκέφτομαι ὅτι ἡ κλασικὴ λογοτεχνία (τὰ ἔργα δηλ. πού ἡ ἀξία τους ὑπερβαίνει τὰ σύνορα τοῦ ἱστορικοῦ και κοινωνικοῦ τους χώρου) μοιάζει μέ τὴν κλασικὴ μουσικὴ (τὴν ἐντεχνη δυτικὴ μουσικὴ ἀπὸ τὴν ὕστερη Ἀναγέννηση ὡς τὸν Μπετόβεν). Ὁ δημιουργὸς ἐδῶ πειθαρχεῖ σὲ κανόνες πού στοχεύουν στὴν ἀρμονία και τὴν τελειότητα, στὴν ἀπλότητα και τὴ λειτουργικότητα, ὄχι στὴν ἐπιταγὴ τῆς μόδας ἀλλὰ στὴν ἀνακούφιση τοῦ διαταραγμένου ψυχισμοῦ του. Τὸ ἔργο τότε –σονάτα, νουβέλα, συμφωνία ἢ μυθιστόρημα– ὑπαγορεύεται ἀπὸ ὑπέρτατη ἐσωτερικὴ ἀνάγκη, ὁ καλλιτέχνης ἀγωνιᾷ και ἔχει κάτι νὰ πεῖ, ὅπως ἴσως ποτε ἔχει κάτι σοβαρὸ νὰ πεῖ, πρέπει πάση θυσία νὰ

4. Ἴταλο Καλβίνο, *Γιατί πρέπει νὰ διαβάσουμε τούς κλασικοὺς*, μτφρ. Ἀνταῖος Χρυσοστομίδης, ἐκδ. Καστανιώτης, 2003.

5. Γιὰ τὸν ἀνθρωπιστικὸ χαρακτήρα τῆς τέχνης γράφει ὁ Κωνστ. Φλώρος, *Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἔρωτας και ἡ μουσικὴ*, μτφρ. Γ. Ἀγραφιῶτης, ἐκδ. Νεφέλη, 2003.

τό εκφράσει, τό έχει σκεφτεί καί βασανίσει. Τόν έχει βασανίσει. Ἡ κλασική λογοτεχνία καί ἡ κλασική μουσική ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο κομμάτι τοῦ κάθε σύγχρονου βίου (ἀκόμα καί γιά ὅσους στεροῦνται αὐτῆς τῆς παιδείας), λειτουργοῦν σάν ἀπωθημένη ἐπιθυμία (ποῖός ἀρνεῖται ὅτι έχει διαβάσει τόν Σαίξπηρ ἢ τόν Θερβάντες; προτιμᾷ νά πει ψέματα). Ὁ ἀπαλλαγμένος ἀπό παρόμοιους «κλασικούς» ψυχαναγκασμούς σημερινός δημιουργός –πειθαρχία, ἀγωνία, ὀδυνηρή ἀνάγκη γιά αὐτοέκφραση, ἀπαγορεύσεις– γράφει ἢ συνθέτει σ' ἓνα κλίμα ἀπόλυτης ἐλευθερίας, χωρίς μεγάλες πιέσεις, χωρίς μεγάλη ἀγωνία –ἀν ὄχι γιά τίς τεχνικές του δεξιότητες–, δίχως νά νιώθει τήν ἀνυπέβλητη ἀνάγκη νά θεραπεύσει τήν ψυχή του ἢ τόν κόσμο. Γιατί λέω ὅμως «ἀπωθημένη ἐπιθυμία»; Μήπως ὁ σύγχρονος δημιουργός (θέλει νά) μιμείται τόν πόνο καί τίς ψυχικές ὀδύνες τοῦ κλασικοῦ; Μήπως αὐτή ἡ μίμηση (ἢ ὁ δανεισμός) ἀποτελεῖ τώρα τό καλλιτεχνικό του ὑλικό, μιᾶς καί ὁ δικός του πόνος, ἢ προσωπική του ἀνάγκη γιά αὐτοέκφραση, ἢ δική του «ἀρρωστη» ψυχή εἶναι πλέον θεραπευμένα (χειραγωγημένα) ἀπό τόν παντογνώστη, πανέξυπνο, παντοδύναμο σύγχρονο βίο, πού κάνει τούς ἀνθρώπους (καλλιτέχνες ἢ μή) μᾶλλον νά ζοῦνε μέσα ἀπό τήν τέχνη, ἀλλά σπανίως τήν τέχνη νά γεννιέται μέ νέα δύναμη ἀπό μέσα τους (καί δέν ἀναφέρομαι βέβαια στήν ψυχαγωγία);

Ἄς εἶναι κι ἔτσι. Τί σημασία ἔχει; Ἡ κλασική λογοτεχνία καί μουσική δέν μποροῦν παρά νά συνεχίσουν νά ζοῦν μέσα στόν σύγχρονο κόσμο σάν συγκαιρινοί μας, κι ὁ σύγχρονος λογοτέχνης δέν ὑπάρχει παρά μονάχα χάρις στούς κλασικούς. Ἄν τούς ἀγνοεῖ, θά ἀγνοηθεῖ. Κι ἂν ἀπλῶς τούς μιμείται ἢ χρησιμοποιεῖ τεχνηέντως τόν πόνο τους, ἐπειδή ὁ ἴδιος δέν μπορεῖ νά νιώσει τόν δικό του (αὐτόν πού τοῦ προκαλεῖ ἡ δική του ἐποχή) δέν θά κερδίσει τήν ἀγάπη τῶν συγκαταρτινῶν του. Ὁ Καλβίνο, στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *Γιατί πρέπει νά διαβάζουμε τούς κλασικούς*, δυσκολεύεται, ὄχι χωρίς χιούμορ, νά δώσει ἕναν ὀρισμό τοῦ κλασικοῦ ἔργου πού νά τόν ἱκανοποιεῖ: «Εἶναι κλασικό ὅ,τι τείνει νά ἐκτοπίζει τήν πραγματικότητα στή θέση τοῦ μακρινοῦ θορύβου, ἀλλά ταυτόχρονα δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει χωρίς αὐτόν τόν μακρινό θόρυβο». Καί παρακάτω: «Εἶναι κλασικό ὅ,τι ἐμμένει νά ὑπάρχει ὡς μακρινός θόρυβος, ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου κυριαρχεῖ ἡ πιό παρτάταιρη ἐπικαιρότητα». Τί εἶναι λοιπόν κλασικό; Τό δηλητήριο ἢ τό φάρμακο; «Ὅ,τι εἶναι ὑγιές» (ὅπως ἔλεγε ὁ Γκαίτε), δηλαδή τό ὠραῖο, ἢ ἡ φθορά, τό παρωχημένο;

Τό ἀπρόσωπο στήν τέχνη, γιά τό ὅποιο μιλοῦσε ἡ Βιρτζίνια Γούλφ ἀλλά καί ὁ Μωπασάν, ἐκεῖνο τό ἄκουσμα ἐνός ὄλου, τό αἶσθημα χωρίς συναισθημα εἶναι μιᾶ δύσκολη ἰσορροπία πού τήν ἔδωσαν στό ἔργο τους, χωρίς νά εἶναι μεγαλόπνοοι, δημιουργοί μέ βαθιά χαραγμένη στήν προσωπικότητά τους τήν τραγική αἴσθηση τοῦ καθημερινοῦ βίου καί τῆς

ὑπαρξης. Λέγεται ὅτι στόν δυτικό μας κόσμο τό στοιχεῖο τοῦ τραγικοῦ ἔχει ἀπολεσθεῖ. Στόν ἴδιο ὅμως κόσμο οἱ κλασικοί ἔχουν ἀφήσει τό ἀποτύπωμά τους μέ τή μορφή τοῦ συλλογικοῦ ἀσυνείδητου, μαζί μέ τή μελαγχολία τῆς Ἡλέκτρας. Ἐκρηκτική ἐκφάνση τῆς αἰσθησης τοῦ τραγικοῦ στόν ἀνθρώπινο βίο ἀποτελεῖ ὁ διαφορούμενος αἰσθησιασμός στά διηγήματα τοῦ Γκύ ντέ Μωπασάν.

Ὅπως ἡ κλασική λογοτεχνία εἶναι τό ἀντίδοτο τῆς ἐκάστοτε νευρωτικῆς (νοσηρῆς;) σύγχρονης ἐποχῆς –τό παρόν μᾶς πονάει, τό παρελθόν μᾶς γιαιτρεῖει καθώς ἀνακουφίζει μέ τό φῶς πού ρίχνει πάνω στόν πόνο–, ἔτσι καί τά κατάφορτα μέ ἐρωτικό αἰσθησιασμό διηγήματα τοῦ Μωπασάν (χωρίς οὔτε μία «ἄσημνη» λέξη, ἂν ἐξαιρέσουμε τίς λέξεις *χάδι* καί *φιλί!*) εἶναι τό ἀντίδοτο στίς περιφνημες ἱστορίες τρόμου καί τρέλας πού ἔγραψε ὁ γάλλος συγγραφέας, στά φανταστικά του διηγήματα πού κατακλύζονται ἀπό τήν ἀγωνία τῆς διαταραγμένης ψυχῆς. Οἱ παράφοροι ἔρωτες πού περιγράφει ἄλλοτε μέ χιούμορ, ἄλλοτε μέ κυνισμό κι ἄλλοτε μέ ὀξυδέρκεια ἀνατόμου τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς του ἀντισταθμίζουν ἐξἄλλου καί τίς σκληρές ἀφηγήσεις του γιά τόν πόλεμο, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ αἰσθησιασμοῦ-ἡδονισμοῦ, ὁ θάνατος, καθώς καί τά διηγήματά του μέ θέμα τό ἐγκλημα.

Ὅλα τά διηγήματα τοῦ Μωπασάν –ἔγραψε, ἀνάμεσα στά 1880 καί 1891, περί τά τριακόσια, καθώς καί ἔξι μυθιστορήματα, δύο θεατρικά ἔργα, βιβλία μέ ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις– εἶναι αἰσθησιακά. Ὁ αἰσθησιασμός εἶναι μιᾶ ἀτμόσφαιρα πού τρέφει ὅλο του τό ἔργο, θεραπεύει τήν ἐμφυτη ἀπαισιοδοξία τοῦ συγγραφέα καί δίνει διέξοδο στόν ρεαλισμό του, ὁ ὁποῖος πασχίζει νά συλλάβει τήν ἀλήθεια τῆς ζωῆς μέ ἕναν πιό ὀλοκληρωτικό τρόπο, πέρα ἀπό τή νατουραλιστική αἰσθητική, μέ ποιητική δύναμη καί ἐνόραση. Τό τραγικό τέλος τοῦ Μωπασάν –πέθανε τρελός στό φρενοκομεῖο, ὅπου εἰσήχθη τό 1892, τήν ἴδια χρονιά μέ τόν Βιζυηνό, προσβεβλημένος ἀπό σίφυλη, σέ ἡλικία 43 ἐτῶν– σφράγισε ἕνα ἔργο μοναδικό, πού ἀναπτύχθηκε ἰδιόρρυθμα καί ξεχώρισε ἀνάμεσα στούς συγχρόνους του τηρώντας ἀποστάσεις ἀπό τόν θετικισμό τοῦ Ἐμίλ Ζολά, πού μεσουρανοῦσε τότε στή γαλλική πεζογραφία, τό μυστικισμό τοῦ Ὑσμάνς, τούς συνομήλικούς του νατουραλιστές συγγραφεῖς, τήν παράδοση τοῦ Μπαλζάκ, τόν «ἀταξινόμητο» στό λογοτεχνικό στερέωμα ἀλλά βαθύτατα ρομαντικό Γκυστάβ Φλωμπέρ, τόν ὁποῖο ἀγαποῦσε σάν πατέρα (ὁ Φλωμπέρ ἦταν οἰκογενειακός φίλος τῆς μητέρας τους καί τόν νουθετοῦσε μετά τό χωρισμό τῶν γονιῶν του). Ὁ Κ. Παλαμάς τό 1893 γράφει στήν *Ἔστια* γιά τό θάνατο τοῦ σπουδαίου διηγηματογράφου, ὁ ὁποῖος «ἐχαιρετίσθη καί ὑπό τῶν

πολλῶν καί ὑπό τῶν ὀλίγων, ἀνεξαρτήτως πάσης φιλολογικῆς ἀποχρώσεως, ὡς κλασικῶς συγγραφέας, ὅστις ἀνύψωσε τό διήγημα εἰς ἀπαράμιλλον τύπον τελειότητος». Ἐξ κρατήσουμε αὐτόν τόν ὀρισμόν τοῦ «κλασικοῦ», ἀπό ἕναν σύγχρονον τοῦ Μωπασάν κριτικό καί ποιητή.

Στήν Ἑλλάδα ὁ Μωπασάν εἶναι γνωστός κυρίως ἀπό τίς μεταφράσεις τῶν ἐρωτικῶν του ἱστοριῶν καί τῶν φανταστικῶν διηγημάτων τρέλας καί τρόμου.⁶ Ἐρωτικές ἱστορίες ἐπέλεξε ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον νά μεταφράσει καί ὁ Παππᾶς, τίς πιό σκαμπρόζικες ἴσως: τήν εἰρωνεία τοῦ ἰδεαλιστικοῦ ἔρωτα, τή μαύρη κωμωδία τοῦ συζυγικοῦ ἔρωτα καί τή μοιχεία, τήν παρωδία τῆς σεξουαλικῆς ἀπάλαυσης τῶν παράνομων ἐραστῶν. Σίγουρα οἱ δύο αὐτοὶ πόλοι τοῦ ἔργου του – ὁ ἔρωτας καί ὁ τρόμος τοῦ ὑπερφυσικοῦ–, μολοντί ἀντίρροποι καί συμπληρωματικοί, δέν ἀρκοῦν γιά νά ἐξηγήσουν τή διάχυτη αισθησιακότητα, τόν οἶστρο τῆς ζωῆς καί τήν ὑπερεκχειλίζουσα προσωπικότητα τοῦ νορμανδοῦ συγγραφέα πού μάχονταν μέ τήν (ἀπρόσωπη) πένα του γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἡδονῆς, γιά τήν ἀποενοχοποίηση τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, γιά τήν ἀλήθεια τῆς ἱκανοποίησης στό σέξ σέ μιὰ πουργιανική, ὑποκριτική ἀστική κοινωνία, τῆς ὁποίας κεντρικός πυρήνας ἦταν ὁ γάμος καί ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ εἶδους ἀπό συμφέρον, ἡ οικονομική ἀποκατάσταση, τό χρῆμα, ἡ ἐξουσία στήν ἱεραρχία. Ὁ Μωπασάν προκαλεῖ τήν ἠθική σήψη τῶν συντηρητικῶν τάξεων, τήν ἀμφιλεγόμενη σχέση φύσης/κοινωνίας πού διέπει τούς θεσμούς, κρατώντας μιὰ ἰδιάζουσα καί παράδοξη στάση: σέβεται τόν κοινωνικό νόμον, δέν τόν ἀρνεῖται, καί παράλληλα κηρύσσει τήν ἀνεξαρτησία ἀπό αὐτόν. Εἴκοσι χρόνια μετά τή δίκη γιά τή *Μαντάμ Μποβαρύ* καί γιά τά *Ἄνθη τοῦ κακοῦ* (1857 –τά ἔργα τοῦ Φλωμπέρ καί τοῦ Μπωντλαίρ ἀπαγορεύτηκαν τότε ὡς ἀσεμνῆ λογοτεχνία) καί μιὰ εἰκοσαετία πρὶν ἀπό τήν ἐλευθεριάζουσα λογοτεχνία τῆς μέλ ἐπὶ τοῦ 1900, στό μεσοδιάστημα αὐτό ὁ Μωπασάν ἕμνεῖ μέ τόν δικό του τρόπο τήν ἐρωτική ἐπιθυμία στή φυσική της κατάσταση, χωρίς ἐνοχές, χωρίς τό αἶσθημα τῆς ἀμαρτίας, σάν μιὰ ἀναγκαῖότητα τῆς ζωῆς στήν ὁποία ὑπακούουμε (ὑποκύπτουμε;) ἀσυνείδητα, σάν παιδιά: ὄχι σάν παρέκβαση ἀπό τόν ἠθικό νόμον, πού ὅταν τήν τολμοῦμε συνειδητά μᾶς βαραίνουν οἱ ἐνοχές καί οἱ τύψεις (ἀθῶος σάν τόν θηλασμό ἐρωτισμός, ὅπως στό «Εἰδύλλιον»).

«Ὁ γάμος καί ὁ ἔρωτας δέν ἔχουν τίποτα κοινό μεταξύ τους. Παντρευόμαστε γιά νά φτιάξουμε οἰκογένεια, φτιάχνουμε οἰκογένεια γιά νά οἰκοδομήσουμε τήν κοινωνία. Ὁ γάμος εἶναι ἕνας νόμος, βλέπεις, κι ὁ ἔρωτας εἶναι ἕνα ἐνστικτο πού μᾶς σπρώχνει πότε δεξιά, πότε ἀριστερά. Φτιάξαμε νόμους πού μάχονται τά ἐνστικτα, ἔτσι ἔπρεπε. Ἀλλά τά ἐνστικτα εἶναι πάντοτε πιό δυνατά, καί δέν θά πρέπει νά τούς ἀντιστεκόμαστε, γιατί προέρχονται ἀπό τό Θεό

ἐνῶ οἱ νόμοι γίνονται ἀπό τούς ἀνθρώπους» («Jadis» - «Ἄλλοτε»);⁷

Ὁ Μωπασάν ἀθῶώνει τήν ἐπιθυμία τῶν αισθήσεων ἀποδίδοντας τήν εὐθύνη στή φύση (πρωτότυπος τρόπος γιά νά καταργήσει τή λέξη «μοιχεία»). Δέν εἶναι ἡ φύση πού ἐνοχοποιεῖ ἀλλά ἡ κοινωνία. Ὡστόσο ἡ φύση ἀποδεικνύεται μιὰ παγίδα. Ὁ ἔρωτας εἶναι ἡ παγίδα τῆς φύσης, ἡ πανουργία μέ τήν ὁποία ἡ φύση μᾶς ἐξαναγκάζει νά τεκνοποιῦμε, θέτοντας σέ λειτουργία τή μητρική παγίδα (ἀρχέγονη φαντασίωση τῆς μητέρας καί πηγῆ ἄγχους τοῦ συγγραφέα). Μπορεῖ ὅμως ἡ φύση νά γίνει καί μιὰ παγίδα εὐτυχίας, μέ τήν προϋπόθεση νά μπορούμε νά ἀπολαύσουμε τά θέληγτρά της –τό χᾶδι καί τά φιλά της–, νά νιώσουμε ὅτι ἡ χαρά τῶν αισθήσεων διώχνει τήν ἀγωνία πού προκαλεῖ ὁ φόβος μήπως καί ἡ παγίδα μᾶς αἰχμαλωτίσει. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Σοπενχάουερ ἐδῶ εἶναι ὀλοφάνερη, ὅπως στό διήγημα «Les Caresses» - «Τά χᾶδια»).

«Ἐνας φιλόσοφος μᾶς ἔκανε νά προσέξουμε τήν παγίδα τῆς φύσης. Ἡ φύση θέλει πλάσματα, λέει, καί γιά νά μᾶς ἐξαναγκάσει νά τά δημιουργήσουμε ἔβαλε τό διπλό δόλωμα, τῆς ἡδονῆς καί τοῦ ἔρωτα, γύρω ἀπό τήν παγίδα. Ἀλλά ὅταν αὐτό τό σύννεφο τρυφερότητας, πού τό ὀνομάζουμε ἔρωτα, τυλίξει δύο ἀνθρώπους ὅταν ἔχουμε κυριευτεῖ, κατακλυστεῖ ἀπό τήν ἀποῦσα μορφή καί πάντοτε ὀρατή [τοῦ ἀγαπημένου ὄντος], πέστε μου, δέν εἶναι φυσικό ἡ ἀγκαλιά ν' ἀνοίξει ἐπιτέλους, τά χεῖλη νά ἐνωθοῦν, τά κορμιά νά συγχωνευθοῦν. Βέβαια ἐκεῖ βρίσκεται ἡ παγίδα, ἡ ρυπαρή παγίδα, θά μοῦ πεῖτε. Ἀλλά τί πειράζει, τό ξέρω, πέφτω μέσα, μοῦ ἄρέσει. Ἡ φύση μᾶς ἔδωσε τό χᾶδι γιά νά μᾶς κρύψει τήν πανουργία, γιά νά μᾶς ἀναγκάσει, ἀθελά μας, νά διαιωνίζουμε τό ἀνθρώπινο εἶδος. Ἐ, λοιπόν, ἄς τῆς κλέψουμε τό χᾶδι, ἄς τό κάνουμε δικό μας, ἄς τό κάνουμε πιό ἀπᾶλό, ἄς τό ἀλλάξουμε, ἄς τό ἐξιδανικεύσουμε, ἄν θέλετε. Ἐξᾶπατήσουμε μέ τή σειρά μας τή Φύση, αὐτή τήν ἀπατεώνισσα».

Ὁ Σοπενχάουερ ἔκανε τή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀγάπη καί τόν ἔρωτα, ἔθεσε τελικά τόν ἀνθρώπινον

6. Τόν Μωπασάν ἔχουν μεταφράσει στή γλώσσα μας ὁ Ἀλέξης Ζήρας (Πιέθρον, Αἰγόκερος), ὁ Στρατής Πασχάλης (Ἴκαρος), ἡ Ντορέτα Πέππα (Σύγχρονη Ἐποχή), ὁ Φοῖβος Πιομπίνος (Ὀλκός, καί κυρίως στόν Ἴκαρο μιὰ μεγάλη συγκεντρωτική ἐκδοση *Ἐπιλεκτῶν Διηγημάτων* πού μόλις κυκλοφόρησε) καί ἄλλοι. Κάποια ἀπό τά διηγήματα στά ὁποία ἀναφέρομαι βρίσκονται διάσπαρτα στίς ἐκδόσεις αὐτές.

7. Τά αισθησιακά διηγήματα εἶναι συγκεντρωμένα στή γαλλική ἐκδοση *Les couers Rondoli*, ἐπιμ. Α. Fonvi, Gr-Flammarion, 1989.

έρωτα (τήν αγάπη) πολύ ύψηλότερα από τόν γενετήσιο, μέσα από τήν υπέρβαση του έγωκεντρισμού, τήν άπονέκρωση τής θέλησης για ζωή και τόν άσκητισμό. Ο Μωπασάν ωστόσο ύμνησε τόν γενετήσιο έρωτα (τήν παγίδα), επειδή άκριβώς πίστευε ότι ή αγάπη μπορεί νά τόν έξανθρωπίσει. Ο έρωτας τής πόρνης αϊφνης έγινε ιερός, και ή άπιστία του/τής συζύγου άπλως κωμικοτραγική –πολύ μακριά πάντως από τό νόμο και τήν άμαρτία. Τόν φόβο του για τήν πτώση στην παγίδα του έρωτα (τή συγχώνευση με τό αρχαϊκό κενό τής μήτρας –πού γεννάει τό παιδί αλλά μπορεί και νά τό σκοτώσει, νά τό πνίξει) τόν ξόρκισε με τίς φανταστικές ιστορίες τρόμου και άγωγίας για τό Άόρατο.

Ο Μωπασάν καταδίκασε τήν τεκνοποίηση γιατί προόριζε τή γυναίκα για μηχανή άναπαραγωγής, και περιέβαλλε με τρυφερότητα και κατανόηση τήν εκφύσεως άμφίβολη πατρότητα του άντρα. Ο μισογυνισμός (τό Sexus Sequior του Σοπενχάουερ) και ο κυνισμός δέν ήταν δικά του αισθήματα αλλά μάλλον τής κοινωνίας, πού τήν παρατηρούσε με άμείλικτο δλέμμα και τήν περιέγραφε, και στην όποία έναντιωνόταν. Τόν κατείχε δέος για τή γυναικεία φύση αλλά και για τήν άπωθημένη βία πού εκρυσσε ή άρσενική δύναμη, και κατ' έπέκταση ή κοινωνική έξουσία του άντρα. Τό ότι δέν πίστευε σε τίποτα ήταν μία έξωτερικευμένη άπόγνωση και όδύνη επειδή, τρέφοντας τό ίδιο με τόν Φλωμπέρ μίσος για τούς άστο («τούς κοιλαράδες πού τούς διαφθείρει τό έμποριο») –όχι όμως και για τήν άστική τάξη-, άγαπούσε τούς αδύναμους και τούς χαμένους, πίστευε δηλαδή στα κατώτερα στρώματα πού, σε στιγμές ιστορικής καμπής, θυσιάζονται στις μεγάλες αλλαγές πού αναταράζουν τίς κοινωνίες, γι' αυτούς έγραφε, χωρίς ιδεολογία όμως, αυτούς έβλεπε, σαν από ένστικτο, νά χειραφετούνται στο μέλλον –τή γυναίκα, τόν μικροϋπάλληλο, τήν ταπεινή υπηρέτρια πού τήν άφησαν εκγυο. Ο τρόπος πού τούς υπερασπιζόταν ήταν νά στηλιτεύει τήν άθλιότητα των πλουσιών, των άπληστων, των άρπαχτικών.

Ωστόσο, τό είπαμε, οι δύο αντίθετοι και όμόροποι πόλοι του αισθησιασμού στον Μωπασάν –ο έρωτας και ο φόβος του υπερφυσικού– δέν έξαντλούν τή θεματολογία και τό φάσμα τής προσωπικότητας του πληθωρικού νορμανδου. Σημαντική θέση στο έργο του κατέχουν τά διηγήματα του πολέμου και οι έγκληματικές ιστορίες. Τό παρόν κείμενο είναι και μία προτροπή προς τούς μεταφραστές νά μεταφέρουν στη γλώσσα μας τούτα τά άγνωστα, απ' όσο γνωρίζω, άφηγήματα σ' έμάς, πού μάς δείχνουν μία διαφορετική πλευρά του Μωπασάν, αλλά και φωτίζουν, ένδεχομένως, τίς συγκριτολογικές σχέσεις με έλληνες συγγραφείς του δικού μας τέλους του 19ου αιώνα (Βιζυηνό, Παπαδιαμάντη, Μητσάκη), όχι τόσο από τήν άποψη των λογοτεχνικών επιδράσεων αλλά του κοινού φαντασιακού πυρήνα και τής ιστορίας των ιδεών.

Σάν γνήσιος δημιουργός του εύρωπαϊκού Fin de siècle, ο Μωπασάν, με τά διηγήματα για τόν πόλεμο και για τό έγκλημα, προβαίνει σε μία δική του «μελέτη του κακού», ενώ τά στοιχεία του αισθησιασμού, τής έξωτερικής άγωνίας και του φόβου προσδίδουν στη μελέτη αυτή παράδοξες άνατροπές.

Ο Μωπασάν είναι καταρχάς παιδί του πολέμου. Σε ηλικία είκοσι έτών υπηρέτησε στον τρομερό γαλλο-πρωσικό πόλεμο (1870-1871), πού ταπεινώσε άθεράπευτα τή Γαλλία, ενώ βρέθηκε μάρτυρας στα γεγονότα τής παρισινής Κομμούνας τό 1871 και τής σκληρής καταστολής της τόν Μάη από τόν στρατό των Βερσαλλιών. Δέκα χρόνια μετά δημοσιεύει τό πρώτο του αφήγημα, τήν άριστουργηματική Χοντρομπαλου (*Boule de suif*, 1880),⁸ στον συλλογικό τόμο *Οι βραδιές του Μεντάν*, όπου έξι φίλοι συγγραφείς συγματούζουν με όργή τή μνήμη του άπαίσιου πολέμου.

«Για πολλές μέρες συνέχεια διέσχισαν τήν πόλη τά ράκη τής στρατιάς πού είχε τραπεί σε άτακτο φυγή. Δέν έπρόκειτο πιά για στρατό, αλλά για στίφη πού είχαν ξεχυθεί στους δρόμους χωρίς καμιά πειθαρχία... Λέγανε πώς όπου νά ναι οι Πρώσοι θά μπαιναν στη Ρουέν».

Ο Μωπασάν αφηγείται εδώ τήν ιστορία μιας πόρνης πού, στην καταπατημένη χώρα της, κλαίγοντας από όργή άρνείται σθεναρά νά δοθεί στον έχθρο, αντίστέκεται και διαφεύγει κρυφά («ενώ για τούς ήττημένους άρχισε τό καθήκον νά φερθούν καλότροπα στους νικητές») στη φυγή της αντίστέκεται και πάλι νά κοιμηθεί με πρώσο άξιωματικό, αλλά στο τέλος έξαναγκάζεται από τούς συνταξιδιώτες της των άνώτερων κοινωνικών τάξεων νά ύποκύψει –αυτή είναι ή δουλειά της–, ξεγελασμένη ότι δήθεν ή «θυσία» της τούς σώζει. Ωστόσο, λίγο τούς ενδιαφέρει αυτούς ο πατριωτισμός της, μία πόρνη δέν μπορεί νά διαθέτει με τή βούλησή της τό κορμί της, ούτε μπορεί νά γίνεται σεβαστή σαν τήν παντρεμένη γυναίκα. Διπλή ήττα για τή Χοντρομπαλου, κοινωνική και έθνική, διπλό τό κατηγορώ του συγγραφέα: εναντίον τής ύποκριτικής, διεφθαρμένης κάστας των άστών, και εναντίον του πολέμου ενός βάρβαρου έχθρου (οι Γερμανοί «σαν τίς άκριδες τής Άφρικής καταστρέφουν καταβροχθίζοντας»). Η πόρνη ήταν πατριώτισσα. Ίδου τό σκάνδαλο. Σάν τήν Ίριμα Παβολέν στο «Κρεβάτι 29», πού αντίστάθηκε στους Πρώσους χρησιμοποιώντας σαν όπλο τό μολυσμένο από αίφυλη κορμί της και, παίρνοντας εκδίκηση, σκότωσε (μόλυνε) έτσι («με τόν έρωτά της σαν σημαία πού τήν

8. Η Χοντρομπαλου έχει εκδοθεί στη Νεφέλη, μτφρ. Άμαλία Τσακνιά, 1996. Οι ιστορίες πολέμου υπάρχουν στη γαλλική έκδοση *Boule de suif*, επιμ. FA. Fonyi, Gr-Flammarion, 1991.

ἄρπαξε ἀπό τόν ἐχθρό») πολύ περισσότερους ἐχθρούς ἀπό τόν ὠραῖο ἀξιωματικό ἐραστή της. Σάν τή Ραχήλ στή «Δεσποινίδα Φιφή», πού αὐτοθυσιάστηκε σκοτώνοντας τόν γερμανό ἀξιωματικό στόν πύργο ὅπου τήν εἶχαν στείλει γιά νά κοιμηθεῖ μαζί του, φωνάζοντας: «Εἶμαι μιά πουτάνα. Αὐτό ἀκριβῶς χρειάζονται οἱ Πρῶσοι», ὑπερασπιζόμενη ἔτσι τήν τιμή τῶν γυναικῶν τῆς Γαλλίας.

Τό διάτρητο σῶμα τῆς πόρνης ὑψώνεται ἀπέναντι στόν ἐχθρό σάν «ἀπόρρητο φρούριο», γιατί ὁ πατριωτισμός εἶναι ἠθική δύναμη καί ἀντίσταση ψυχῆς. Ὁ Μωπασάν διασώζει καί ἀποκαθιστᾷ τήν ἀκεραιότητα τοῦ ἀτόμου, ἀνασύροντάς το μέσα ἀπό τήν ἀνωνυμία τοῦ ἰσοπεδωτικοῦ θανάτου πού σκόρπισε ὁ πόλεμος –τά χιλιάδες διαμελισμένα πτώματα– στό πρόσωπο τῶν ταπεινῶν αὐτῶν πολιτῶν, πού πρόβαλαν ἀντίσταση ἀναλαμβάνοντας προσωπικά τή θυσία τους: τόν ἐμποράκο, τόν χωριάτη πού ἐκδικεῖται μέ τό αἷμα τοῦ τόν σκοτωμένο γιό του, τήν κοινόχρηστη γυναίκα. Μόνον οἱ ἀκέραιοι ἄνθρωποι ἀντιστέκονται στόν κατακτητή. Καί ἀκέραιοι χαρακτήρες, γιά τόν συγγραφέα, εἶναι ὅσοι διεκδικοῦν τήν ἀτομικότητά τους, δηλαδή ὅσοι ἀρνοῦνται νά βροῦν καταφύγιο στήν ἀνωνυμία τῶν θεσμῶν καί τοῦ νόμου, πού τούς κρύβει καί τούς προστατεύει. Ὁ κοινωνικός θεσμός (γάμος, χρέμα, πορνεία), σέ καιρούς πολέμου, εἶναι ἐχθρός τοῦ λαοῦ, ἀφοῦ εἶναι ἐχθρός τῆς ἀτομικότητας. Πρέπει νά τόν παραβεῖς γιά νά ἀντισταθεῖς. (Ἡ πόρνη, λέγοντας ὄχι, γίνεται πολίτισσα, κυρία.) Ἐνῶ στίς φανταστικές ἱστορίες τοῦ Μωπασάν τό ἐγώ βυθίζεται στήν ἄβυσσο τῆς ψύχωσης, ἐδῶ, στίς ἱστορίες πολέμου, τό ἐγώ ἀντιστέκεται, ὀχυρώνεται γιατί πολιορκεῖται ἀπό μιά ἐξωτερική πραγματικότητα. Ἐξοῦ καί ἡ αἰσιοδοξία αὐτῶν τῶν διηγημάτων, πού ἀντισταθμίζει τήν καταθλιπτική ἀγωνία τοῦ συγγραφέα τοῦ τρόμου. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει ὁ ἔρωτας τῶν αἰσθήσεων ἀλλά ἡ ἰδανική ἀγάπη, ὅπως στό διήγημα «Οἱ δύο φίλοι» («Les deux amis»): ὁ ἐμποράκος καί ὁ ρολογάς τουφεκίζονται βουβοί κι ἀπορημένοι, ὁ ἕνας στό πλευρό τοῦ ἄλλου, ἀπό τούς Γερμανούς, χωρίς νά προδώσουν τούς δικούς τους στόν ἐχθρό, σώζοντας ἔτσι τή φιλική τους ἀγάπη καί τήν ἀγάπη γιά τήν πατρίδα.

Ὁ Μωπασάν ποτέ δέν περιγράφει στά διηγήματα τοῦ πολέμου σκηνές ἀπό μάχες ἢ θηριωδίες. Ἡ φρίκη εἶναι ἐσωτερικευμένη. Οἱ δύο φίλοι, τήν ἡμέρα τῆς ἐκτέλεσῆς τους εἶχαν κατέβει θλιμμένοι στόν Σηκουάνα γιά νά ψαρέψουν ἦταν μιά ἠλιόλουστη μέρα κι ἐκεῖνοι νοσταλγοῦσαν τήν εἰρηνική ζωή. Στό μεταξὺ τό Παρίσι «ἦταν ἀποκλεισμένο, λιμοκτονοῦσε καί ψυχορραγοῦσε. Σπάνια ἐδλεπες σπουργίτες στίς στέγες τῶν σπιτιῶν καί οἱ ὑπόνομοι ἐρήμωναν. Ὁ κόσμος ἔτρωγε ὅ,τι ἔβρισκε μπροστά του». Ἡ μόνη πολιτική σκέψη τοῦ συγγραφέα πού ἐκφράζεται ἐδῶ εἶναι ἀπό τό στόμα τοῦ ρολογαῖ: «Μέ τούς βασιλιά-

δες ἔχουμε τόν πόλεμο ἔξω ἀπό τή χώρα. Μέ τή Δημοκρατία ὁ πόλεμος εἶναι μέσα». Οἱ δύο φίλοι πέθαναν σάν ἥρωες ὄχι στό ὄνομα μιάς ἰδεολογίας, ἀλλά μιάς ἀτομικῆς ἠθικῆς ἀκεραιότητας.

Γιά τόν Μωπασάν ὁ συλλογικός θάνατος δέν μπορεῖ νά περιγραφεῖ στή λογοτεχνική ἀφήγηση. Ἡ λογοτεχνία εἶναι μιά ἠθική νίκη τοῦ ἀτόμου κατά τοῦ θανάτου. Τήν ἐποχή τῆς σύγκρουσης τῆς Γαλλίας μέ τήν Κίνα (1882-1885) γιά τόν ἀποικισμό τῆς Ἰνδοκίνας, ὁ νορμανδός διηγηματογράφος θά δώσει σέ ἕνα χρονογράφημά του τόν ὀρισμό τοῦ πολέμου μέ ἀποκαλυπτικό τρόπο, προφητεύοντας τό 1914:

«Νά ἐνώνεσαι μέ τίς ὀρδές τῶν τετρακοσίων χιλιάδων ἀνδρῶν, νά περπατᾷς μέρα νύχτα χωρίς ἀνάπαυση, νά σαπίζεις στή βρόμα, νά κοιμάσαι μέσ στή λάσπη, νά ζεῖς σάν τά κτήνη μέσα σέ διαρκή ἀποβλάκωση, νά λεηλατεῖς τίς πόλεις, νά καῖς τά χωριά, νά καταστρέφεις τούς λαούς, ὕστερα νά συναντᾷς μιά ἄλλη συμπαγή μάζα ἀπό ἀνθρώπινο κρέας, νά ρίχνεσαι καταπάνω τῆς, νά φτιάχνεις λίμνες ἀπό αἷμα, πεδιάδες ἀπό κομματιασμένη σάρκα ἀνακατεμένη μέ κόκκινη λάσπη, σωρούς ἀπό πτώματα, νά ἔχεις κομμένα τά χέρια ἢ τά πόδια, τά μυαλά λιωμένα...» («Ὁ πόλεμος» - «La guerre», 1883).

Ἡ ζωή εἶναι λοιπόν πού ἐπιβάλλει τό φόνο σάν μιά ὑπέρτατη ἀναγκαιότητα. Ἡ ἐμπειρία τοῦ πολέμου, γιά τόν Μωπασάν, δέν ἦταν παρά ἡ ἀκραία ἐκείνη συνθήκη πού τόν ὀδήγησε στό διαμελισμό τῆς λογικῆς ἢ ὅποια διέπει τό δίδυμο «ἐγκλημα καί τιμωρία» λογική τῆς ἀστυνομικῆς ἱστορίας ὅπου, ἐφόσον ὑπάρχει ἐγκλημα, ὑπάρχει καί ἐνοχος, ἄρα καί τιμωρία. Βρίσκουμε πάντα στίς ἀφηγήσεις του μιά ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στό κίνητρο καί στήν πράξη ἰδού τό πρόβλημα. Τά ὄρια τῆς κοινωνικῆς καί τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας εἶναι συγκεχυμένα. Τήν ἀβεβαιότητα νά ἀποκαλυφθεῖ τό ἐγκλημα, νά ἀποδειχθεῖ ἡ ἐνοχή τοῦ δράστη τήν ἐνισχύει ἡ τρέλα. Ἀλλά ποῖος εἶναι τρελός ἐδῶ; Ὁ δικαστής, τό θύμα ἢ ὁ θύτης; Ἡ τρέλα γίνεται τό λογοτεχνικό εὔρημα (προτοῦ ἀφομοιωθεῖ ἀπό τήν ὑπαρξη), πού ἐπιτρέπει στόν συγγραφέα νά προκαλεῖ τή λογική.

«Νά σκοτώνεις εἶναι νόμος γιατί ἡ φύση ἀγαπᾷ τήν αἰώνια νεότητα. Μοιάζει νά τό φωνάζει μέσα ἀπό ὅλες τίς ἀσυνείδητες πράξεις της...

Ὅσο πῶς πολύ καταστρέφει τόσο ἀνανεώνεται. Κάθε ὄν ἔχει ὡς ἀποστολή του νά σκοτώσει: σκοτώνει γιά νά ζήσει καί σκοτώνει γιά νά σκοτώσει («Ἐνας τρελός» - «Un fou»).

Ἡ ἀνάγκη νά ζοῦμε μέσα στήν κοινωνία εἶναι πού μετέτρεψε τό φόνο σέ ἐγκλημα. Κι ὡστόσο, αὐτός ὁ ἴδιος ὁ νόμος, πού ἔγινε γιά νά προστατεύει τήν ἀνθρώπινη ζωή, ἐπιτρέπει τόν πόλεμο.

«Κι έχουμε σήμερα στην εποχή μας, μέ τον πολιτισμό μας, μέ την εξάπλωση τής επιστήμης και τό βαθμό ανάπτυξης τής φιλοσοφίας πού κατόρθωσε ή ανθρώπινη διάνοια, σχολές όπου μαθαίνουμε νά σκοτώνουμε, νά σκοτώνουμε από πολύ μακριά, μέ ακρίβεια, πολλούς ανθρώπους συγχρόνως» («Ο πόλεμος»).

Τό έγκλημα και οι μεταμορφώσεις του υπάρχει σχεδόν σέ όλα τά άφηγήματα του Μωπασάν. Στίς έγκληματικές ιστορίες⁹ είναι ο άκρατος αισθησιασμός ανάμεσα στά ένστικτα ήδονής/θανάτου, ή βιαιότητα τής ανθρώπινης φύσης πού δοκιμάζει τά όριά της. Η δικαστική και εκτελεστική έξουσία άμφισβητείται, ο νόμος διακωμωδεΐται. Η τιμωρία σχεδόν πάντα άπουσιάζει, ή ποινή δίνει τή θέση της στή φιλευσπλαχνία του άμύχανου δικαστηρίου για τόν δράστη-θύμα, ο νόμος άποδεικνύεται άνίσχυρος, ήττημένος. Η παιδοκτόνος μητέρα, πού δέν θά 'χε μέ τί νά θρέψει τά παιδιά της, άθλώνεται στήν «Προνοητική Ροζαλί» («Rosalie Prudent»), τόν ύπάλληλο πού σκότωσε τό άφεντικό του τόν αφήνουν έλεύθερο στόν «Δολοφόνο» («L' Assassin»), ο γιός πού σκότωσε τούς γονείς τους βλέπει τή δίκη του νά αναβάλλεται επ' άόριστο («Un parricide»). Υπάρχουν λοιπόν οι φαινομενικά έννοχοι πού μετατρέπονται σέ θύματα. Άλλά και οι φαινομενικά άθωοι πού άπαδεικνύονται έννοχοι: λόγου χάρη, ο φιλήσυχος και άμεμπτος δάσκαλος πού σκότωνε παιδιά στόν «Μουαρόν» («Moiron»): ο άξιοσεβαστος και άδιάβλητος άνώτατος δικαστής πού μετά θάνατον άποκαλύπτεται πώς ήταν δράκος («Ένας τρελός»): ή δωδεκάχρονη πού σκότωσε μέ δόλο τόν άρραβωνιαστικό τής αδελφής της από κρυφό έφηβικό έρωτα και τό όμολογεί στό τέλος τής ζωής της («Η έξομολόγηση» - «La confession»): ο σεβάσιμος δήμαρχος πού διάζει και σκοτώνει τήν έφηβη, κι ύστερα αυτοκτονεί κυνηγημένος από παραιθήσεις στή «Μικρή Ρόκ» («La Petite Roque»). Οι έγκληματίες αυτοί τιμωρούνται από τή ζωή; από τόν έαυτό τους; ή από τή θεία δίκη; Για τόν Μωπασάν, ή σύγκρουση βρίσκεται ανάμεσα στόν «Θεό-σφαγέα» (τό «τέρας» πού διαφεντεύει τή φύση, τόν έρωτα τών αισθήσεων, τόν πόλεμο) και τόν «Θεό-νόμο» (πού έξουσιάζει τήν κοινωνία, τή δικαιοσύνη, τό γάμο, τούς θεσμούς, τήν ιδανική αγάπη).

«Νά σκοτώνεις είναι έγκλημα επειδή δώσαμε άριθμούς μητρώου στά ανθρώπινα πλάσματα» («Ένας τρελός»). Ο Θεός-νόμος λοιπόν άποσπᾶ τά ανθρώπινα όντα από τή φύση για νά τά έγγράψει στό ληξιαρχείο.

«Τό κράτος μπορεί νά σκοτώσει γιατί έχει τό δικαίωμα νά αλλάξει τή ληξιαρχική πράξη. Άφου όδηγήσει στή σφαγή διακόσιες χιλιάδες άντρες, σέ έναν πόλεμο, διαγράφει ύστερα τά όνόματά τους από τά μητρώα του».

Τό άτομο όμως γιατί σκοτώνει; Γιατί σκοτώνει ο υιοθετημένος νέος τή θετή του μητέρα («Τό όρφανό»

- «L' Orphelin»); Γιατί πυροβολεί θανάσιμα τόν έμπρηστή άνιψιό του ο δασοφύλακας («Le carie»); Γιατί οι δυό χωριάτες κακοποιοί σκοτώνουν τό γάιδαρο χώνοντάς του τήν κάννη του τουφεκιού στό στόμα, ανοίγοντάς του τά σφιγμένα δόντια («σάν νά 'θελαν νά του δώσουν νά πιει τό φάρμακό του»), μέ τέτοιο σαδισμό και μίσος θαρρείς και εκδικούνται άνθρωπο («Ο γάιδαρος» - «L' Ane»); Είναι τρελός ο έραστής πού σκοτώνει τό άλογο τής αγαπημένης του (βάζοντάς του τό πιστόλι μέσα στό αυτί), από ζήλεια επειδή εκείνη τό καβαλούσε εύτυχημένη («τό σκότωσα... σάν άνθρωπο») («Ένας τρελός»); Όπως σάν άνθρωποι σφάζονται οι δυό οικότροφοι -τό άλογο και ο σκύλος- του Ζότωφ, στόν πάγκο του ζωογδάρτη, στό διήγημα του Τσέχωφ «Οι οικότροφοι» πού μετέφρασε ο Παπαδιαμάντης.¹⁰ Όλα συγχέονται, έξομοιώνονται, άλληλοεξουδετερώνονται στόν Μωπασάν: δολοφόνος-θύμα, άνθρωπος-ζώο, έγκλημα-διανγής τρέλα, φόνος-απάθεια, έρωτας-θάνατος, αγάπη-μίσος. Θαρρείς και πρόσωπα, πράξεις, αφήγηση πέφτουν ακαθόριστα, αναπόφευκτα σ' εκείνη τήν παγίδα (τήν πανουργία) τής φύσης: στή συγχώνευση μέ τό αρχέγονο σκοτάδι τής μήτρας όπου κάποτε όλοι έπιστρέφουμε. Έρωτικές, φανταστικές, πολεμικές, έγκληματικές ιστορίες έχουν στό βάθος τήν ίδια αγωνία: τήν τυραννία τών αισθήσεων, τόν πόνο πού προκαλεί ο φόβος του θανάτου. Άλλά και τό αντίδοτο αυτού του φόβου: τή φλογερή επιθυμία τής ζωής.

Όπως τό ζώο πεθαίνει τραγικά (άλλά λογικά) από τό φονικό χέρι του ανθρώπου, έτσι και ο άνθρωπος σκοτώνει μέ ψυχρότητα κτήνους τόν συνάνθρωπό του. Και για τό θάνατο αυτό μπορεί επίσης νά υπάρξει «λογική», μόνο πού είναι άκατανόητη. Σέ ένα μόνο διήγημά του ο Παπαδιαμάντης περιγράφει τή σκοτεινή αυτή λογική του έγκλήματος, στή Φόνισσα (1903): ή Φραγκογιαννού είναι «τό όριακό σύμβολο μίσους ζωής», όπως λέει ο Στέλιος Ράμφος: «βρήκε στό έγκλημα τή μόνη δυνατή λυτρωτική αντίδραση στά βάσανα του ανθρώπου».¹¹ Πράττει τό κακό -ζώντας ή ίδια μέσ στό κακό μέ τό φόβο του θανάτου- για νά σώσει τόν κόσμο. «Ζώντας για νά άποφύγει τό θάνατο, ή Φραγκογιαννού καταλήγει νά τόν ύπηρετεί και νά τόν σκορπίζει μέσα και τριγύρω της τυφλά». Άνεξιχνίαστα. Η άθωα γλυκύτητα του

9. Οι έγκληματικές ιστορίες βρίσκονται συγκεντρωμένες στό *La petite Roque*, έπιμ. Α. Fonyi, Gr-Flammarion, 1989.

10. Α.Π. Τσέχωφ, *Τέσσερα διηγήματα*, μτφρ. Άλέξ. Παπαδιαμάντης, πρόλογος Ζήσιμος Λορεντζάτος, εκδ. Δόμος, 2002.

11. «Η παλινωδία του Παπαδιαμάντη», στό *Τριώδιον*, Άρμός, 1995.

Βιρτζίνια Γούλφ, 1935

κόσμου πού περιγράφει ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, μέ τούς ταπεινούς στεναγμούς καί ὀδύνες τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, δέν θά ἰσορροποῦσε, δέν θά ἦταν πειστική καί ἀληθοφανής χωρίς τόν ἀντίποδά της, τήν κτηνωδία «τοῦ ἀπόλυτου κακοῦ, ὡς ἔκφραση τοῦ ἔσχατου πειρασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι ὁ πειρασμός τοῦ φόνου».¹² Τό ἴδιο ὅπως καί στίς ἐρωτικές ἱστορίες τοῦ Μωπασάν, ὅπου δέν δικαιολογεῖται ὁ παράφορος αἰσθησιασμός χωρίς τήν παγερή

ἀγωνία πού κατακλύζει τά διηγήματα τοῦ πολέμου καί τοῦ ἐγκλήματος.

Ἐρωτας τῶν αἰσθήσεων, «μελέτη τοῦ κακοῦ» ἢ «γοητεία τοῦ θανάτου»; Τρεῖς θεματικές πού συμπυκνώνονται σέ μία γιά τό *Fin de siècle* τοῦ 19ου αἰώ-

12. Πρόλογος Σταύρου Ζουμπουλάκη στή *Φόνισσα*, ἐκδ. Ἑστία, 2001.

να. Οί δύο συνομήλικοι κλασικοί, ο Μωπασάν και ο Παπαδιαμάντης, επιστρέφουν σάν σύγχρονοι συγγραφείς στο δικό μας τέλος του 20ού. Τί κοινό έχουν μεταξύ τους; Τί κοινό έχουν μέ έμάς; Κάθε εποχή «Fin de siècle» είναι σάν μιά συμπύκνωση του χρόνου, όπου ο άνθρωπος πού προσπαθεί νά τήν καταλάβει φέρει τό φορτίο όλου του πριν, τόν αιώνα δηλαδή πού κύλησε, και έκείνο όλου του μετά (σάν τόν «ψυχικό χρόνο» του παπαδιαμαντικού διηγήματος, κατά τόν Ράμφο, όπου «τό παρόν είναι σημείο προσπελάσεως του παρελθόντος στο μέλλον και όχι αριθμός»). Πώς νά σηκώσει κανείς ένα τόσο μεγάλο φορτίο; Μπορεί νά τό πετύχει αυτό ή μικρή φόρμα του διηγήματος; Οί δύο κλασικοί τό αποδεικνύουν μέ τόν ποιητικό ρεαλισμό τους; ο ένας από τή φτωχή Ελλάδα, όταν περιγράφει τή γαλήνη και τή θρησκευτικότητα του ανθρώπινου πόνου, ο άλλος από τήν ένδοξη Γαλλία, στιγματίζοντας τόν κυνισμό των σαλονιών και τή βάνουση αποκοτιά των χωρικών. Δυό κόσμοι άκραιο αντίθετοι, και μεταξύ τους και στο έσωτερικό τους, αλλά παραδόξως όμοιοι ως προς τήν ανάγκη τους νά εκφράσουν τό ψυχικό τοπίο της κοινωνίας τους και νά τό υπερβούν. Τούς συμφιλιώνει μέ τή μελαγχολία του ο τρίτος της «Τριανδρίας» (όπως τούς όνόμασε ο Σταύρος Ζουμπουλάκης)¹³ των ευρωπαϊών διηγηματογράφων, ο κατά μία δεκαετία μεγαλύτερός τους Άντόν Τσέχωφ, πού έρχεται από τις άπεράντες στέπες της Ρωσίας. Τρεις άνόμοιες κοινωνίες, τρία Fin de siècle του 19ου διαφορετικών πολιτισμών της Ευρώπης –τό ελληνικό, τό γαλλικό και τό ρωσικό– συγκλίνουν σήμερα αναπόφευκτα σέ ένα: τό δικό μας τέλος του αιώνα, τό «παγκόσμιο» και τό πιό μελαγχολικό.

Όταν ο Τσέχωφ τό 1890 ταξίδεψε στά κάτεργα της νήσου Σαχαλίνης για νά καταγράψει και νά έρευνήσει (ίσως και για νά άνακουφίσει) τις συνθηκές ζωής των βαραιοιωνιτών και έκτοπισημένων, πληρώνοντας τό τίμημα άκριβά, κανείς δέν καταλάβαινε τί λόγο είχε νά τό κάνει. «Είμαι ευχαριστημένος», έγραφε, όχι χωρίς μαύρο χιούμορ, «πού μέσα στή λογοτεχνική μου γκαρνταρόμπα ύπάρχει και μιά βαριά στολή κατάδικου». Κάπως έτσι θά μπορούσαν νά σκέφτονται ίσως σήμερα και οι «Γιατροί χωρίς σύνορα». Ή έμεις οι σύγχρονοι άναγνώστες μπροστά στο ράφι της βιβλιοθήκης μας μέ τούς κλασικούς συγγραφείς.

13. Γκύ ντέ Μωπασάν, *Ή κληρονομιά*, μτφρ. Άλέξ. Παπαδιαμάντης, πρόλογος Στ. Ζουμπουλάκη, έκδ. Δόμος, 2003. Ή πρώτη συγκριτική προσέγγιση των τριών συγγραφέων όφείλεται στην Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού και άνακοινώθηκε στο Α΄ διεθνές συνέδριο για τόν Παπαδιαμάντη τό 1991.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΤΣΙΚΑΣ- ΚΩΣΤΑΣ ΘΕΡΙΑΝΟΣ

«Ή έκπαίδευση της άμάθειας»,
έκδ. Gutenberg, Άθήνα 2005

Άγαπητοί άναγνώστες, συγχαρώστε με. Δέν θά σάς πω τίποτε για τό βιβλίο των Κάτσικα και Θεριανού πού, πιθανόν, νά είναι ένδιαφέρον. Ό πρώτος, άλλωστε, των συγγραφέων έχει νά επιδείξει αξιόλογο, δημοσιογραφικό κυρίως, έργο (έφ. *Τά Νέα*), για τά δράματα της ελληνικής εκπαίδευσης. Άλλά νά, δέν έχει περάσει πολύς καιρός (Νοέμβριος 2002) πού έτυχε νά μεταφράσω ένα δοκίμιο από τά γαλλικά, του Ζάν Κλώντ Μισεά, άκριβώς μέ τόν ίδιο τίτλο,* πού έχει τό άρτι έκδοθέν βιβλίο των Κάτσικα-Θεριανού: *Ή εκπαίδευση της άμάθειας*. Ή δικιά μου μετάφραση της *Έκπαίδευσης της άμάθειας* έγινε για τις έκδόσεις «Βιβλιόραμα». Ή καινούργια *Έκπαίδευση της άμάθειας* δημοσιεύεται σχεδόν τρία χρόνια μετά «τή δική μου», ενώ οι συγγραφείς τήν γνωρίζουν καθ' όσον παραπέμπουν σ' αυτήν τρεις φορές: σελ. 17 (έδώ ο Μισεά φέρεται ως ΜΙΣΕΛ και ή παραπομπή γίνεται στην ελληνική μετάφραση), σελ. 26 ή παραπομπή γίνεται στή γαλλική έκδοση του 1999 και τό όνομα του συγγραφέα άναγράφεται σωστά, ΜΙΣΕΑ, τέλος στή σελ. 61 όπου ο συγγραφέας επανέρχεται ως ΜΙΣΕΛ.

Δέν θά κάνω κανένα σχόλιο ούτε χαρακτηρισμό. Νά πω μόνο ότι στή σελίδα 6 του βιβλίου των Κάτσικα-Θεριανού, εκεί πού συνήθως καταγράφεται ή ταυτότητα του βιβλίου, οι έκδόσεις Gutenberg, ως είχαν δικαίωμα από τόν νόμο, άναγράφουν: «Άπαγορεύεται ή άναδημοσίευση και γενικά ή όλική, μερική ή περιληπτική άναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μίας σελίδας του παρόντος βιβλίου [...] Ν. 2121/93, άρθρο 51. Οι παράβατες διώκονται (άρθρο 13) και τούς επιβάλλονται κατάσχεση, άστικές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα μέ τόν νόμο (άρθ. 64-66)». Πιθανόν αυτές οι δρακόντιες κυρώσεις για τήν προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας νά μήν ισχύουν για τήν ιδιοποίηση του τίτλου μίας ξένης εργασίας. Προσωπικώς, δέν θά ψάξω τή διαλεύκανση αυτού του νομικού θέματος εκεί πού κατά νόμον διερευνώνται τά σχετικά. Ό έκδότης της μετάφρασής μου άς πράξει ό,τι νομίζει. Θά συνιστούσα μόνον σέ περίπτωση άναδημοσίευσης του βιβλίου τους οι δύο συγγραφείς νά γράψουν σωστά τό όνομα του γάλλου συγγραφέα. Άν τό νομίζουν άναγκαίο.

Άγγελος Έλεφάντης

* Γαλλική έκδοση Jean-Claude Michèa, *L'enseignement de l'ignorance et ses conditions modernes*, έκδ. Micro-Climats, 1999.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ

Ὁ κόσμος τῆς ἐργασίας

Οἱ ψαράδες τῆς λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος-20ός αἰώνας),
ἐκδ. Πλέθρον 2004

τοῦ Νίκου Ἀντωνάτου

Μέ ὅσο ψυχρό ἐπιστημονικό ἢ ἐπαγγελματικό μάτι κι ἂν κοιτάξει κανεὶς τὰ ἔργα πού προῆλθαν ἀπ' τὴ συνεργασία ἀνθρώπου καὶ θάλασσας, δέν μπορεῖ παρά στό λοξοκοίταγμα τοῦ νά κρεμαστεῖ καί μιά εἰκόνα σπάνιας ὁμορφιάς ἢ γαλήνιου ρεμβασμοῦ, ὡς ἴσως τό πῶ ἀκριβό ἀποτελεσμα αὐτῆς τῆς (ἀμφίρροπης συχνά) συνεργασίας. Κι ἀκόμη μ' αὐτό τό λοξοκοίταγμα πάνω στά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου καί στῆς φύσης δένει τούς συνειρμούς ἢ ἄλλη ματιά ἢ πῶ βαθειά θεμελιωμένη στίς ἀνάγκες τῆς ψυχῆς, πού κατά τὴν ἀναζήτηση τοῦ δρόμου ἢ τοῦ προορισμοῦ της, ὅλους μᾶς ἐρωτᾷ ἀνελλιπῶς. Ὅπου κανεὶς κι ἂν ἔχει γεννηθεῖ, παράλληλα μέ τὴ γλώσσα πού μιλιέται ἀπ' τούς ἀνθρώπους, μαθαίνει καί ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ τόπου του ν' ἀκούει τὴ γλώσσα: τῶν ἡχῶν καί τῶν σωπασμῶν, γῆς, οὐρανοῦ καί θάλασσας μέ τὴ χλωρίδα καί τὴν πανίδα τοῦ καθενοῦς ξεχωριστά.

Τό Μεσολόγγι, ἡ πολιτεία τοῦ νεροῦ, ἢ πόλη πού βρίσκεται λίγα σκαλιά πῶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, συμπλέει ἀκούραστο στό ἤρεμα νερά τῆς λιμνοθάλασσας ἀνά τούς αἰῶνες. Στά ὕφαλά του –κάπου ἓνα μέτρο κάτω ἀπ' τό ἀνασκαμμένο χῶμα– ἢ θάλασσα ὑποδόκουσα ἀναβλύζει μέσ' ἀπὸ τὰ κατώγια τῶν σπιτιῶν του. Ὁ Θουκυδίδης ιστορῶντας πολεμικές ἐπιχειρήσεις στήν περιοχή μας, ἐμμέσως μᾶς πληροφορεῖ γιά τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀχελῷου στή διαμόρφωση τοῦ προσχωσιγενοῦς ἐδάφους της καί κατ' ἐπέκταση τῆς θαλάσσιας ἀπεμπλοκῆς της, λέγο-

ντας «...μέγας ὦν ὁ ποταμός προσχοῖ αἰεί». Οἱ γηγενεῖς κάτοικοί του μιλοῦν καί συμπεριφέρονται ὅπως οἱ ναυτικοί, μάλιστα δέ αὐτοὶ τῶν περασμένων ἐποχῶν εἶναι γερά σημαδεμένοι, ὅπως καί οἱ προκάτοχοι τοῦ τόπου τους πειρατές. Τὰ ὀνόματά τους τίς περισσότερες φορές στίς μεταξὺ τους σχέσεις δέν ἰσχύουν ἀποσιωπῶνται καί ἐπικρατοῦν τὰ παρανόματα, διορθῶνοντας ἔτσι ὀνόματα πού ἀπὸ μόνα τους δέν λένε τίποτε, καί φτιάχνοντας ἐκεῖνα τοῦ δικοῦ τους ἐνεργοῦ πολιτισμοῦ, συμβάλλοντας παράλληλα σ' ἓνα ἀριστοφανικό ἐκ τῶν ἐνότων κλίμα.

«Ψαρεύοντας –λέει ὁ Ἐλύτης– ἐρχεται ἢ θάλασσα». Φέρνει τὰ πλοῖα, φέρνει τίς βάρκες, τὰ καῖκια. Τὰ πλοῖα μέ τούς ναυτικούς, τίς βάρκες, τὰ καῖκια μέ ψαράδες. Φέρνει τῆς λιμνοθάλασσας γαῖτες καί πριάρια. Φέρνει καί μᾶς λιμνωτίτσας τόν ἄντρα ἀπ' τὰ «καμάκια». Κάποτε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποξήρανση τὴν καταστροφική, ἐκεῖ πού ἐκτεινόταν ὁ Μῶλος, δυτικά τῆς πόλης, μέ τό πέτρινο πεζούλι του, τίς γραμμές τοῦ τρένου καί τούς παραθαλάσιους εὐκαλύπτους, ἄραζαν μεσημέρι μέ τὰ λευκά πανιά οἱ γαῖτες, γυρίζοντας ἀπ' τὰ «καμάκια».¹ Ὁμαδικὸς τρόπος ψαρέματος, ἀπ' τούς ἐλεύθερους ἀλιεῖς –τούς ἐπονομαζόμενους καί «σκάπουλους». Ἐφερναν, λοιπόν, στόν ὄμο τό ἄλμπουρο μέ διπλωμένα τὰ πανιά μαζί καί τό σταλίκι, καί μέ τό ἄλλο χέρι κρατοῦσαν τό πανέρι μέ τὰ ψάρια καί βιάδιζαν, ξυπόλυτοι μέ τὰ μπατζάκια σηκωμένα, γιά τὴν ψαραγορά.

«Πολύδονα σώματα ἀλιδάφή», λέεις στοὺς Πέρσες

* Τό κείμενο πού δημοσιεύεται, μέ τίς ἀναγκαῖες προσαρμογές καί ἀλλαγές, διαβάστηκε στίς 26/02/05 στήν παρουσίαση τοῦ ἐν λόγω βιβλίου, πού ἔγινε στό Κέντρο Λόγου καί Τέχνης «ΔΙΕΞΟΔΟΣ» τῆς Ι. Π. Μεσολογγίου.

1. Ἄλλοι τρόποι ψαρέματος: πινές (λάμπες ἢ πυροφάνι), σταφνοκάρι, παραγάδι, βολκός (γιά χέλια), τράινα (γιά κέφαλους), συρτή (γιά λαυράκια), μισοδρόμισμα (μέ καμάκι).

ὁ Αἰσχύλος. Δέν εἶχε τό πρόσωπο ἀκόμη καταχτήσει τήν προσωπική του σχέση, σπάζοντας τό φράγμα τῆς ἀρχαϊκῆς ἀφαίρεσης. Κι ἐγώ παιδί, ἔβλεπα τά μπράτσα τους ψημένα, τά πρόσωπα γαρνιρισμένα μέ τῆς θάλασσας τίς πιέτες, καί τά μάτια τους «δύο ἀγρυνες πρυές, δύο φῶτα πειρατικά», ὅπως μᾶς τούς συστήνει ὁ Τάσος Γιανναράς σ' ἕνα του ποίημα.²

Ψαρεύοντας, λοιπόν, ἔρχεται ἡ θάλασσα. Σ' αὐτό τό ποιητικό ἀνάλογο, πιθανότατα παρέσυρε τόν Ἑλύτη ἡ λαϊκή παράδοση, πού μέ τό παράδοξο πρωθύστερο σχῆμα τῆς μᾶς προειδοποιεῖ περιπαιχτικά καί πάντως εὐχάριστα πῶς «τρῶγοντας, ἔρχεται ἡ ὄρεξη».

Ἡ ζωή καί οἱ ἀγῶνες τῶν ψαράδων γιά τήν υπεράσπιση τῶν δικαιῶν τους, περιγράφονται διεξοδικά στό βιβλίό τῆς Κωνσταντίνης Μπάδα, πού παρουσιάζεται σήμερα, μέ ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού ἡ ἔρευνα τῆς συγγραφέως ἀνέσυρε ἀπό ἀρχεῖα, γραπτές πηγές καί προφορικές μαρτυρίες.

Ὅλη αὐτή ἡ ἀναστάτωση στήν πόλη, ἔμεινε χρόνια στήν παιδική ψυχή μου μνήμη παρακείμενη καί θέλω ἐδῶ νά ἀνασύρω δεμένη μέ αὐτή, μιᾶ θεατρική παράσταση, δοσμένη ἀπό τήν Ἑλληνική Περιηγητική Λέσχη στήν ὑπαιθρο τοῦ λιμανιοῦ τό 1956, στίς 25 καί 26 Μαΐου, μέ θέμα τούς ἀγῶνες τῶν ἐλευθέρων ἀλιέων (σκάπουλων), γιά τήν ἴδρυση τοῦ συνεταιρισμοῦ τους. Στήν παράσταση εἶχαν λάβει μέρος πολλοί γνωστοί ἠθοποιοί (Ἄλ. Κατσέλη, Γ. Γληνός, Ἰορ. Μαρίνος, Χρ. Νέζερ, Χ. Εὐθυμίου, Τζ. Ρουσέα κ.ἄ.). Τούς συνέδραμαν δέ πολλοί ψαράδες μέ τίς γαῖτες καί τά πριάρια τους, δίνοντας στήν παράσταση τό σῶμα καί τό αἷμα τῆς θάλασσας, καί στούς θεατές τήν παράσταση τοῦ πραγματικοῦ. Τόν ἐπόμενο χρόνο γυρίστηκε ἀπ' τό Γ. Ζερβό ἡ ταινία «Ἡ λίμνη τῶν πόθων» (μέ Φούντα, Καρέζη, Ζωίδου, Ζησιμάτο), μέ τό ἴδιο θέμα, τώρα λόγῳ κινηματογράφου, διανθισμένο μέ μιᾶ ἱστορία πάθους καί ἔρωτισμοῦ, στοιχεῖα τῆς «λίμνης» ἐγγενῆ, ὅπως καί τά αὐτοφυῆ ἀρμυρικά της. Κι ὁ Μαλακάσης πάλι προσεγγίζοντας μιᾶ παλιά ἐρωτική ἱστορία, μᾶς λέει γιά κάποια Μπίλια στό ὄρμιο τοῦ «Μεσολογγίτικο» ἀρχίζοντας ἔτσι:

*Ἡ κόρης ἐνός θαλασσινοῦ κι ἐνός λιμνιώτη
ἡ ἀδερφή κι ἡ μοσχοθυγατέρα*

Τό βιβλίό χωρισμένο σέ τρεῖς ἐνότητες (α. Ἡ μνήμη καί ἡ ἱστορία τοῦ τόπου, β. Τεχνολογία καί ἀλιεία καί γ. Ἔργασία καί οἰκογένεια), διερευνᾷ τήν ἱστορικότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί κουλτούρας τῶν ψαράδικων κοινοτήτων τῆς λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου - Αἰτωλικοῦ. Γιά πρώτη φορά στά νεότερα χρόνια ἡ περιοχή προκαλεῖ τό ἐνδιαφέρον, πέραν τῆς σημαντικῆς ἱστορίας της, γιά νά μελετηθεῖ μέ μιᾶ νέα διεπιστημονική μέθοδο ἡ ὀργάνωση τῆς ἥπιας λιμνοθαλάσσιας ἐκμετάλλευσης, μέ βάση τίς δε-

σμεύσεις τῆς τοπικῆς οἰκολογίας, τῆ συσσωρευμένη ἐμπειρία καί τήν κουλτούρα.

Οἱ ψαράδικες κοινωνίες τῆς περιοχῆς Μεσολογγίου - Αἰτωλικοῦ, ἀναπτύχθηκαν μέ τή σημερινή μορφή, σέ βάθος χρόνου ὄχι πολύ μεγάλο, μέ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τήν ἐνάλια πρόχειρη κατοικία -πελάδα- θεμελιωμένη ἐπί πασσάλων στά ἀβαθῆ νερά, καί τή «γαῖτα» (μικροῦ μεγέθους βάρκα χωρίς καρίνα), ἡ ὁποία ἔφερε πανί γιά πλεύση καί «σταλίκι» ἢ «μπραχάλα» γιά σπρώξιμο μέ τά χέρια, στοιχεῖα πού προσιδιάζουν στό ἀβαθές τῆς λιμνοθάλασσας.

Ἡ λιμνοθάλασσα χωρίζεται στήν ἀνατολική, ἐκεῖνη τῆς Κλείσδας, καί στή δυτική, ἐκεῖνη τοῦ Μεσολογγίου (μ' ἕνα μικρό κομμάτι στίς ἀπολήξεις τοῦ Αἰτωλικοῦ), τό ἴδιο ὅπως καί οἱ ψαράδες της, χωρίζονται στούς ἐλεύθερους ἀλιεῖς (τούς σκάπουλους), καί στούς ἰβαράδες.³ Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές κατηγορίες, ὅπου μ' εὐστοχία τό βιβλίό διασώζει τό διαχωρισμό ὅτι «οἱ ἰβαράδες ἀλιεύουν, ἐνῶ οἱ σκάπουλοι ψαρεύουν», τήν πρωτοκαθεδρία κατεῖχε ἡ δεύτερη κατηγορία, ἐκεῖνη τῶν σκάπουλων ὄχι μόνο ἀριθμητικά, ἀλλά καί ὡς ὁμάδα μέ δυναμική συμμετοχή στήν τοπική κοινωνία, κι ἀκόμη πιό πέρα, καταναγίζοντας μέ τήν παρουσία της τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα τῆς πόλης.

Ἡ ἀλιεία, κατ' ἐξοχήν ἀνδρική ἀπασχόληση, κράτησε μακριά της ὡς τώρα τό χαρακτήρα τῆς γυναικας, περιορίζοντας την σέ βοηθητικές ἐργασίες παράλληλα μέ τήν οἰκοκυρική. Οἱ ἄντρες-κυνηγοί ἐκτεθειμένοι στούς κινδύνους καί τίς ἀντιξοότητες τῆς θάλασσας σήκωσαν τό κύριο ἔργο τῆς ἀλιευτικῆς, υἱοθετώντας φυσικά κι ἀνάλογο φυλετική συμπεριφορά, ἀλλά ἡ κούνια πού τούς κούναγε, ἦταν γυναικεία ἐξαρχῆς ὑπόθεση. Γαῖτα καί πριάρι, χωρίς ὄνομα κι ἀριθμό νηολογίου, ὑπῆρξαν κανόνες καί κλίμακα ζωῆς, πού γύρω τους, γύρω ἀπό τήν «ἐλεύθερη ἀλιεία», συναθρόνωνταν ἄλλες κατηγορίες ἐπαγγελματιῶν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως. Ἄλλ' ὅπως ξέρομε, κι οἱ πίνακες τοῦ βιβλίου ἐπαληθεύουν, αὐτή ἡ κατηγορία τείνει νά ἐκμηδενιστεῖ, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῶν πινάκων στό ἐπάγγελμα εἰσέρχεται μόλις ἕνα 5,1%, ἔναντι ἐξερχόμενων σέ ποσοστό 42,8%, δηλαδή ροή 1/8 (πίν. 1, σελ. 102).

Ἐδῶ ἐπικαλοῦμαι καί τά στοιχεῖα μᾶς πρόσφατης ἔρευνας τῆς ἐφημερίδας *Καθημερινή*, δημοσιευμένα στό φύλλο της 23/01/05, ὅπου στήν κατηγορία «εἰδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι καί

2. Ἀπό τή μοναδική ποιητική συλλογή *Τά τραγοῦδια τοῦ Ἀνήλιαγου* (ἐπανεκδ. Γαβριηλίδης 2004). Ὁ Ἀναστάσιος Γιανναράς (1920-1977) ἦταν τακτικός καθηγητής τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

3. Ἰθάκια ἢ διβάρια: τόποι εἰσόδου καί φυσικῆς ἐκτροπῆς ψαριῶν στή «λίμνη», περιφραγμένοι μέ καλάμωτή ἢ πλαστικό (μετέπειτα) πλέγμα (ἰχθυοτροφεία).

άλιεις», τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων παρουσιάζει τή μεγαλύτερη καί πιό ἐντυπωσιακή μείωση κατά τήν τελευταία 10ετία, ἀπό 20,8% τό 1993, σέ 12,06% τό 2004, δηλ. μείωση 8,74 ποσοστιαῖες μονάδες ἢ ποσοστό 42%.

Τά ἰδάρια ἀποδείχτηκαν πιό ἀνθεκτικά στίς νέες ἀνάγκες, ἴσως γιατί οἱ ἐργαζόμενοι σ' αὐτά προσιδιάζουν περισσότερο στή μισθωτή ἐργασία, κατατασσόμενη στόν τριτογενή τομέα, πού κατά τήν πιό πάνω ἔρευνα παρουσιάζει συνολική αὐξηση 110%. Ἄλλά γιά πόσο ἀκόμη, γιατί κάποια στιγμή θά ἔχουμε κι ἐδῶ, ἴσως, τό φαινόμενο τῆς ἀντικατάστασής τους ἀπό ξενικῆς καταγωγῆς προσωπικό. Ἡ ἀντικατάστασή τους βέβαια δέν εἶναι ἀπαραιτήτως κακό πράγμα, ἄν σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι οἱ μετανάστες στή χώρα μας, ἔλυσαν περισσότερα προβλήματα, ἀπ' ὅσα ὁ ἐρχομός τους δημιούργησε, προσθέτοντας μέ τήν ἐργασία τους πλοῦτο πού ἄλλως θά εἶχε διαφύγει. «Οἱ πολιτισμένοι -λέει ὁ Γάλλος ἐθνολόγος Κλώντ Λεβί-Στρῶς- στούς "Θλιμμένους τροπικούς" του- ἀντίθετα ἀπ' τούς πρωτόγονους, παράγουν πολύ τάξη στόν πολιτισμό τους, ἀλλά καί πολύ ἐντροπία στήν κοινωνία τους, δηλαδή κοινωνικές συγκρούσεις κ.λπ.». Ἡ χρήση τῶν δούλων, τῶν δουλοπάροικων μετά, τοῦ προλεταριάτου τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης ἀκολούθως, καί τώρα τοῦ σύγχρονου μεταναστευτικοῦ ρεύματος, ἀποδλέπει στήν ὑπέρβαση τῆς ἐντροπίας, πού τό ἴδιο τό σύστημα παράγει, διασφαλίζοντας ἔτσι τήν διαβίωσή του.

Σάν ἦχοι πανηγυριοῦ καί σάν σκοποὶ μακραιῶνοι σ' αὐτιά μου ἀκόμη ἀντηχοῦν τῶν ἰβαριῶν οἱ ὀνομασίες: τῆς Κλείσοβας καί τοῦ Βασιλαδιοῦ, τοῦ Προκοπάνιστου καί τῆς Θολῆς, τοῦ Πόρου, τοῦ Παλιόποταμου, ἢ τῆς Πλώστανας, πού δέν ὑπάρχει μετά τήν ἀποξήρανση τῆς δυτικῆς λιμνοθάλασσας καί τήν οἰκοπεδοποίηση τῆς περιοχῆς, πού παρέσυρε σχεδόν ὁλόκληρη τήν πόλη στό χαμό μιᾶς ἀχρωμης μεταλλαγῆς. Τό μικρό καί σύντομο Μεσολόγγι, μέ τήν πιό μεγάλη ἱστορική πυκνότητα ἀπό τίς πόλεις τῆς νεότερης Ἑλλάδας, προσδεμένο στή θάλασσα, χωρίς νά μεγαλώσει, ἀπόκτησε μέ μέσα τεχνικά τά χαρακτηριστικά μιᾶς μεγαλόπολης, δείχνοντας ἔτσι ὅπως μιᾶ πόλη κάτω ἀπό μεγεθυντικό φακό.

Ἄπ' τοῦς ψαράδες τῆς δυτικῆς «λίμνης», λίγοι ζοῦσαν σέ πελάδες, κατά μήκος τοῦ Μώλου, μερικές ἀπ' τίς ὁποῖες σώζονται ἀκόμη ξέμπαρκες στή στεριά. Οἱ πιό πολλοί ζοῦσαν μέ τίς οἰκογένειές τους σέ πελάδες στημένες μέσα στήν ἀνατολική «λίμνη», ὅπου ἐκεῖ δέ ἀπόμεινε τίποτε, ἢ θάλασσα ἐρήμωσε καί κατοικήθηκε. Ὀλόκληρο τό οἰκοσύστημα ἀποτραβήχτηκε καί περιορίστηκε ἐξ αἰτίας τῆς κατακτητικῆς μανίας, ἐνῶ ὑπῆρχε ἄλλος χώρος νά ικανοποιηθεῖ τίς οἰκιστικές ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Κι αὐτή ἡ παράλογη ἐπιβάρυνση συνεχίζεται ὡς σήμερα ἀσταμάτητα μέ παντοίους τρόπους, ἔτσι πού τά ἀδιέξοδά της γίνονται πρόξενοι τῆς τιμωρητικῆς

συμπεριφορᾶς τῆς φύσης, κι ὁ νοῦς μας πιά νά ξεστρατίζει «οὐ τό πᾶν ἔχων, ἐλπίδος φίλον θράσος» (πάλι ὁ Αἰσχύλος).

Ἦδη, ἀκοῦμε, ἢ ἐκτροπή τοῦ Ἀχελῶου περνάει σέ νέα φάση. Ὁ πείσμων ΥΠΕΧΩΔΕ, ἀδιαφορώντας γιά τίς ἀντίθετες ἀποφάσεις τοῦ ΣτΕ, καί τῆς Ε.Ε., προχωράει στή σταδιακή ἐκτέλεση τοῦ ἔργου, πού ἰσοδυναμεῖ μέ «ἐκτροπή τῆς λογικῆς καί τῆς ἀξιοπιστίας τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν» (Καθημερινή, 20/02/05), προκειμένου νά κλείσει τό κομματικό του ἰσοζύγιο, καί μέ τρόπο πού ἀρμόζει σέ παλιούς κουτσοβάκηδες. Ἔτσι ἡ ὑπεράσπιση ὅλου τοῦ οἰκοσυστήματος ἀπόμεινε στά χέρια τῶν τριῶν θεόσταλτων περιβαλλοντικῶν ὀργανώσεων, πού παρεμπόδισαν ὡς τώρα τό ἔργο.

Τό βιβλίο τῆς Κ. Μπάδα, δέν ἐρχεται νά λύσει κανένα πρόβλημα, ὅσο νά ἐκθέσει καί νά θέσει σέ κοινή γνώμη καί χρήση τά ἀποτελέσματα τῆς πολυχρόνης ἔρευνας της γιά τήν ὡς τώρα ἱστορική διαδρομή τῶν μέσων καί τρόπων ἐκμετάλλευσης τῆς λιμνοθάλασσας ἀπό τοῦς κατοίκους τῆς περιοχῆς μας. Ἀκολουθώντας τίς πιό σύγχρονες μεθόδους τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ὅπου σύμφωνα μέ τά πολιτιστικά στερεότυπα τῆς περιοχῆς καί παρεμβάλλοντας στή διάταξη τῆς ἔρευνας ζωντανές μαρτυρίες ψαράδων, τοῦ ἱστορικοῦ δηλαδή ὑποκειμένου τῆς ἔρευνας, συνδυάζει ἱστορία, λαογραφία, οἰκονομία καί ἀνθρωπολογία σέ μιᾶ νέα θεώρηση πού ἔχει ἀποκληθεῖ «πολιτισμική οἰκολογία». Ὁ πλοῦσιος σχολιασμός στό τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου, ἀλλά καί ἡ φτωγή δευτερογενῆς βιβλιογραφία, παρά τό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ περιοχή, τό καθιστοῦν βιβλίο μακρᾶς πνοῆς, βιβλίο ἀναφορᾶς καί ταυτότητας, πού ἐρχεται νά μᾶς διαφωτίσει καί νά ἀναταράξει τήν σιωπῆ καί τήν ἐγκατάλειψη πού περιβάλλει τόν τόπο μας.

Ἔτσι καί καθόσον τῶν ἀνθρώπων «βραχύ μέτρον» ἔχει ὁ καιρός, ἄς τελειώνουμε ὄχι μέ τόνους ἐλεγειακούς ὅπως ἀρμόζει στή σημερινή εἰκόνα ἐρήμωσης, ἀλλά λέγοντας ὅτι, ὅπως ἡ γῆ καί ὅπως ἡ γυναίκα -κομμάτι της, κι ἡ θάλασσα πρέπει νά καλλιεργηθεῖ γιά νά δώσει τοῦς καρπούς της. Τό ἀντίθετο μόνο συμφορές θά φέρει. Ἀκοῦστε, λοιπόν, τοῦς παλιούς ψάραδες, ἀκοῦστε αὐτούς πού ξέρουν, τέλος ἀκοῦστε καί τόν ποιητή πού λέει:

ἄς ἐρθεῖ νά μέ κοιμηθεῖ ὁποῖος θέλει
μήπως δέν εἶμαι ἢ θάλασσα;

(Σεφέρης)

4. Ἡ περιοχή, ἓνα τοπίο ἰδιαίτερου κάλλους, προστατεύεται ὡς ὑδροδιότοπος διεθνοῦς σημασίας, ἀπό τήν συνθήκη τοῦ Ραμσάρ, πού ἰσχύει ἀπ' τό 1975 καί ἔχει ὑπογραφεῖ ἀπό 144 χώρες, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ Ἑλλάδα φυσικά.

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΖΕΡΒΑΣ: «Ο ΜΙΣΘΟΦΟΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΕΔΕΣ

Ἄποστόλου Λευτέρης, Σαμπατακάκης Θεόδωρος (παρουσίαση, σχολιασμός,
εἰσαγωγή), ἐκδ. Φιλίστωρ, Ἀθήνα 2005

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Τό τελευταῖο δεκαήμερο τοῦ 1944, καθώς οἱ δυνάμεις τοῦ ΕΛΑΣ διέλυαν, χωρίς πρακτικά νά συναντοῦν ἀντίσταση, τίς δυνάμεις τοῦ ΕΔΕΣ στήν Ἠπειρο, ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν τελευταίων, στρατηγός Ζέρβας, σέ μία σειρά ἀπό ὀξύτερες παρεμβάσεις του στούς ἐκπροσώπους τῆς βρετανικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς (Δύναμη 133), θέλοντας νά δικαιολογήσει τήν κατάρρευση τῶν δυνάμεών του, κατηγορήσε τούς Βρετανούς ὡς αἰτία τῆς ἀδυναμίας του καί τῶν δεινῶν πού ἀντιμετώπιζε. Σύμφωνα μέ τά λεγόμενά του οἱ Ἄγγλοι τόν ἐγκατέλειψαν καί τόν πρόδωσαν, στό ὄνομα κάποιων ἀνομολόγητων σκοπιμοτήτων καί συνεπακόλουθων σκοτεινῶν σέ βάρος του σχεδίων. Οἱ Βρετανοί ἀξιωματικοί, ἀρμόδιοι γιά τή δύναμη 133, ἐμφανῶς ἀπηυδνημένοι ἀπό τίς βαρύτερες κατηγορίες τοῦ Ζέρβα, περιορίστηκαν στό νά ἀπαντήσουν παραθέτοντας ἀπλῶς ἕναν κατάλογο μέ μερικά ἀπό ὅσα ἡ ὑπηρεσία τους παρέδωσε στόν ΕΔΕΣ τοῦ Ζέρβα ἀπό τήν 1η Ἰανουαρίου τοῦ 1944 ὡς τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους.

Σέ αὐτόν τόν κατάλογο περιλαμβάνονταν 5.000 ἐλαφρά ὄπλα (τά περισσότερα αὐτόματα) μέ 7.500.000 σφαῖρες, 140 ὄλμοι τῶν τριῶν ἰντσῶν ἢ τῶν 81 χλστ. μέ 16.000 βλήματα, τέσσερα ὀρειβατικά πυροβόλα τῶν 75 χλστ. μέ ἀνάλογα πυρομαχικά, 6.000 ἐξαρτύσεις καί 16.000 πλήρεις στολές καθώς καί τό ἐντυπωσιακό ποσό τῶν 168.800 χρυσῶν λιρῶν (FO 371/48244, R. 198, 28.12.1944). Οἱ ἀποστολές αὐτές ἀποτελοῦσαν συνέχεια τῶν ἐντυπωσιακῶν σέ ὄγκο ἀποστολῶν τοῦ 1943 καί εἰδικά τῆς περιόδου Ὀκτωβρίου-Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους, ὅταν οἱ δυνάμεις τοῦ ΕΔΕΣ εἶχαν ἐμπλακεῖ σέ συγκρούσεις μέ τίς δυνάμεις τοῦ ΕΛΑΣ στήν Ἠπειρο. Ἄς προστεθεῖ ὅτι ἡ πλουσιοπάροχη αὐτή βρετανική δοήθεια στάλθηκε σέ μία περίοδο στή μεγαλύτερη διάρκεια τῆς ὁποίας (Φεβρουάριος-Ἰούνιος 1944) ὁ ΕΔΕΣ βρισκόταν σέ «ἀνακωχή» μέ τίς γερμανικές δυνάμεις.

Τήν ἴδια σχεδόν ἐποχή (Δεκ. 1944), ἐνῶ μαίνονταν στήν Ἀθήνα οἱ μάχες τῶν Δεκεμβριανῶν, ὁ Σιάντος παρέδωσε στόν Λευτέρη Ἄποστόλου μία πλούσια

συλλογή ἐγγράφων τοῦ ΕΔΕΣ, ἀπό ἐκεῖνα πού εἶχαν κυριευθεῖ ἀπό τόν ΕΛΑΣ στή διάρκεια τῶν συγκρούσεων τοῦ Ὀκτωβρίου 1943. Μέ βάση αὐτά τά ὑλικά ὁ Ἄποστόλου θά ἔγραφε μία μπροσούρα «ἀποκαλυπτική γιά τόν Ζέρβα καί τήν ἑλληνόφωνη ἀντίδραση». Στό μεταξύ ὅμως ὁ πόλεμος τελείωσε, τό ΕΑΜ ἔχασε καί ἡ δουλειά τοῦ Ἄποστόλου παρέμεινε στό προσωπικό ἀρχεῖο του ἢ δημοσιεύθηκε ἀποσπασματικά στήν ἐφημερίδα *Ἐλεύθερη Ἑλλάδα* ἀνάμεσα στά 1945 καί 1947. Αὐτό τό ὑλικό, μέ τά παλαιά σχόλια τοῦ Λευτέρη Ἄποστόλου, συγκεντρώθηκε καί κυκλοφορεῖ τώρα ἀπό τίς ἐκδόσεις «Φιλίστωρ».

Ἄπό ἐκείνη τήν ἐποχή ὡς σήμερα οἱ γνώσεις μας γιά τόν Ναπολέοντα Ζέρβα καί τόν ΕΔΕΣ ἔχουν φυσικά πολλαπλασιαστεῖ. Ἡ ἐρευνα στά βρετανικά, ἰταλικά καί γερμανικά ἀρχεῖα ἔχει διαλευκάνει πολλές πτυχές σχετικά μέ τή συγκρότηση, τή λειτουργία καί τή δραστηριότητα τῆς ὀργάνωσης αὐτῆς ἐνῶ ἰκανός ἀριθμός δημοσιευμάτων –μαρτυρίες ἢ μελέτες– ἔχουν διευκρινήσει πολλά ζητήματα. Παρόλα αὐτά εἶναι πάντοτε καλοδεχούμενες οἱ πρόσθετες πληροφορίες, μέ τή μορφή εἰδικά ὑλικῶν «ἀπό τά μέσα», ἀρχειῶν δηλαδή πηγῶν πού προέρχονται ἀπό τούς ἴδιους τούς μηχανισμούς τοῦ ΕΔΕΣ. Παραδόξως –καθώς ὁ ΕΔΕΣ ἀνήκει στό στρατόπεδο τῶν νικητῶν– τό ἀρχεῖο του δέν εἶναι σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τά ἀντίστοιχα τῶν ἀντιπάλων του. Γιά τήν ἀκρίβεια δέν ὑπάρχει ἐνιαῖο συγκροτημένο ἀρχεῖο πού νά διατρέχει μέ τρόπο ἀξιόπιστο τήν ἱστορία του. Ἄπο σπαράγματα δέ, ἄλλο τίποτα... Γιά τό λόγο αὐτό ἡ συγκέντρωση τῶν ὑλικῶν πού ἐπεξεργάστηκε ὁ Ἄποστόλου τά παλαιά ἐκεῖνα χρόνια εἶναι κάτι τό ἐξαιρετικά χρήσιμο καθώς προσθέτει –ἔστω καί μέ τόν ἐμμεσο τρόπο– νέες ψηφίδες σέ αὐτά πού ἤδη γνωρίζουμε.

Ἐν συνόλῳ ὁ ὅγκος τῶν ὑλικῶν πάνω στά ὁποῖα

βασίζεται ή δουλειά του 'Αποστόλου δέν μπορεί νά προσδιοριστεί μά ακρίβεια. Στην πλειοψηφία τους τά έγγραφα χρονολογούνται από τόν Μάιο ως τίς αρχές 'Οκτωβρίου του 1943. Είναι μία ειδική περίοδος καθώς ή βρετανική δραστηριότητα στην 'Ελλάδα έχει αύξηθει ένόψει τής μεταφοράς τών στρατιωτικών επιχειρήσεων στίς βόρειες άκτές τής Μεσογείου, ένω, απόδραση στή Σικελία τόν 'Ιούλιο δημιουργεί τήν αίσθηση ότι τό τέλος τής ιταλικής κατοχής είναι κο-

ντά, αφήνοντας όλες τίς έκδοχές άνοιχτές για τό μέλλον. Στην 'Ελλάδα πολλοί θεωρούν ότι πλησιάζει τό τέλος του πολέμου και ως έκ τούτου προετοιμάζονται —μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο— για τήν μεταπολεμική εποχή. Στο πλαίσιο αυτό ό ΕΔΕΣ άποκτοῦσε ιδιαίτερο βάρος και σημασία καθώς ήταν ουσιαστικά τό μόνο αντίπαλο δέος για τό ΕΑΜ στόν ΕΛΑΣ στην κατεχόμενη 'Ελλάδα. Τά Τάγματα 'Ασφαλείας και οι στρατιωτικές δυνατότητες τών κυ-

Ό Ναπολέων Ζέρβας

θερνήσεων τῆς Ἀθήνας θά ἐμφανίζονταν μερικούς μῆνες ἀργότερα.

Ὁ Ἀποστόλου, φυσικά, στά 1945 δέν ἔκανε «ἐπισημονική ἐρευνα», πολιτική ἔκανε. Γιά τό λόγο αὐτό παραθέτει τά κείμενα πού ἔχει στή διάθεσή του ἀποσπασματικά καί ἐπιλεκτικά, ἐπιζητώντας νά ἀναδείξει ὅλες τίς ἀρνητικές πλευρές τοῦ φαινομένου Ζέρβας καί ΕΔΕΣ. Διαρθρώνει, λοιπόν, τό ὕλικό του θεματικά, μέ βάση τίς κατηγορίες πού θέλει νά στηρίξει. Ὁ μισθοφορικός χαρακτήρας τοῦ ΕΔΕΣ, ἡ ἀπειθαρχία καί ἡ στρατιωτική ἀναποτελεσματικότητα τῶν μαχητῶν του, οἱ ἀτελείωτες ἐρίδες πάνω στή διανομή τοῦ χρυσοῦ, ἡ διαφθορά καί ἡ κατάχρηση, ὁ φαναρισμός καί ἡ μανία τοῦ πραξικοπήματος, ἀποδεικνύονται, τό καθένα μέ τή σειρά του ἀπό ἀντίστοιχα ἔγγραφα. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, τά τελευταῖα ὑπάρχουν καί παρατίθενται ἐνῶ, μέ ὅσα γνωρίζουμε ἀπό ἄλλες πηγές, δέν ὑπάρχει κανεῖς λόγος νά ἀμφισβητήσουμε τήν αὐθεντικότητά τους. Ὁ Ἀποστόλου δέν γνώριζε ἄλλα, χειρότερα (π.χ. γιά τόν τρόπο πού διῆκε ὁ Ζέρβας στό βουνό).

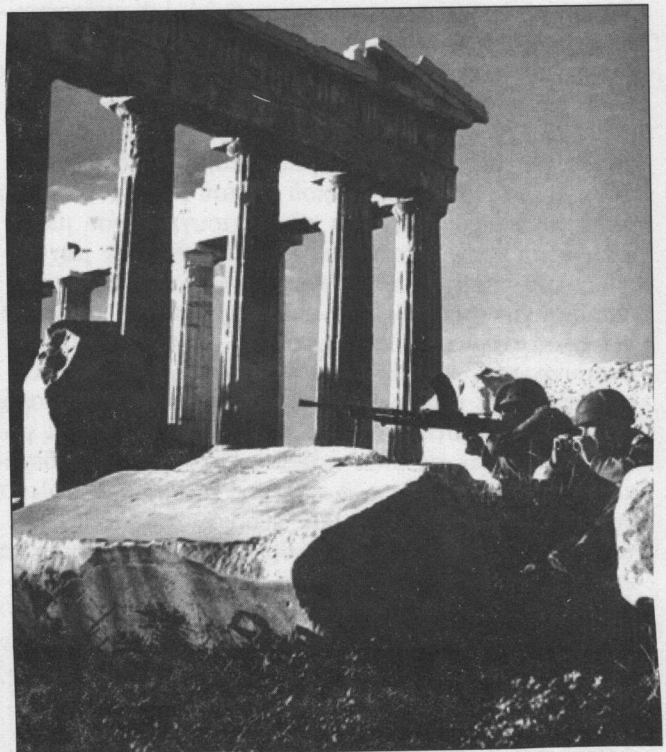

Τό πρῶτο πού εἶχε ἐπισημάνει ὁ Ἀποστόλου ἦταν ἡ λειτουργία τοῦ ΕΔΕΣ ὡς μηχανισμοῦ διακίνησης σημαντικῶν χρηματικῶν ποσῶν. Δύσκολα θά διαφωνοῦσε κανεῖς μέ αὐτή τή διαπίστωση. Διαμέσου τῆς βρετανικῆς χρηματοδότησης τοῦ ΕΔΕΣ ὑπολογίζεται ὅτι εἰσῆλθαν στήν ἑλληνική οἰκονομία τῆς Κατοχῆς περισσότερες ἀπό 300.000 χρυσές λίρες χωρὶς νά ὑπολογίζονται σέ αὐτό οἱ ἐνισχύσεις ἄλλης μορφῆς. Τό ποσό καθεαυτοῦ καθιστοῦσε τόν ΕΔΕΣ σημαντική πύλη εἰσόδου χρυσοῦ στή χώρα καί ὡς ἐκ τούτου παράγοντα πού πρέπει νά συνυπολογιστεῖ σέ μία ἐνδεχόμενη οἰκονομική ἱστορία τῆς Κατοχῆς. Τά ἔγγραφα τῆς ὀργάνωσης πού παραθέτει ὁ Ἀποστόλου βοηθοῦν στό νά κατανοήσουμε τοὺς μηχανισμούς κατανομῆς αὐτῶν τῶν ποσῶν ἀλλά καί τίς παρενέργειες πού προκαλοῦσαν τόσο στή στενή γεωγραφική περιφέρεια ὅπου δραστηριοποιούνταν οἱ δυνάμεις τοῦ Ζέρβα ὅσο καί εὐρύτερα. Ἡ σταθερή ροή ποσοτήτων χρυσῶν λιρῶν πρὸς ἐπώνυμους ἀποδέκτες στήν Ἀθήνα, τό καλοκαίρι τοῦ 1943, ἀποτελεῖ μία ἐνδειξη γιά τίς λειτουργίες αὐτές. Ἡ αὔξηση τῶν –σέ χρυσό– τιμῶν τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων καί τῶν ὑπηρεσιῶν, σέ βαθμό πού νά δυσκολεύεται νά παρακολουθήσει ἡ ἐπιμελητεία τοῦ ΕΛΑΣ, ἀποτελεῖ μία ἄλλη ἐνδειξη.

Ἐκεῖνο πού ἀσφαλῶς θά πρέπει νά συγκρατήσουμε, μέσα στόν ὠκεανό τῶν «μισθοδοτικῶν» καταλόγων ἦταν ὁ κοινωνικός καί πολιτικός ἀντίκτυπος τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τοῦ ΕΔΕΣ. Λειτουργία πού ἐξασφάλιζε εἰσοδήματα στά στελέχη, στοὺς προμηθευτές καί σέ ὅσους παρείχαν ὑπηρεσίες στήν ὀργάνωση ἀλλά πού ταυτόχρονα δημιουργοῦσε ἀνισότητες καί γενική αἴσθησι ἀδικίας ὀλόγυρά του. Τό οἰκονομικό

μοντέλο πού ἐπιλέχθηκε, σχεδόν ὑποχρεωτικό γιά μία ὀργάνωση πού δέν διέθετε τήν ἰσχυρή κοινωνική καί πολιτική βάση τοῦ ΕΑΜ, ὀδηγοῦσε σέ ἀσταθῆ σχήματα, ὑποχείρια σχεδόν τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιθέσεων πού ξεσποῦσαν πάνω στόν ἄξονα τῆς διεκδίκησης «ἀμοιβῶν» καί «βοηθημάτων». Ἡ ἀστάθεια –πειθαρχική, πολιτική, ὀργανωτική– ἢ διαφθορά ἐπίσης, ἦταν ἀποτελέσματα τῆς βαθιᾶς παθογένειας τῶν θεμελίων.

Οἱ πολιτικές προοπτικές δεσμεύονταν ἐπίσης ἀπὸ αὐτή τήν οἰκονομική λειτουργία. Ἡ ἀγωνία τῶν στελεχῶν τοῦ ΕΔΕΣ γιά τήν ἐξασφάλιση τμήματος τῆς μεταπολεμικῆς ἐξουσίας –ἀγωνία πού προκαλεῖ καί τήν κατάχρηση, στά λόγια εὐτυχῶς τίς περισσότερες φορὲς, τῶν ἀπειλῶν, τῶν στρατιωτικῶν νόμων καί τῶν ἀντιποίνων (θά ἐκτελοῦνται τόσοι γιά κάθε σαμποτάζ κατά τοῦ ΕΔΕΣ)– ἐκπορευόταν ἀπὸ αὐτή τήν ἀστάθεια. Δέν ἦταν ἡ ὀργάνωση ἐκεῖνη πού θά μπορούσε νά διασφαλίσαι τά ὅσα τοὺς ἐξασφάλισε ἡ συμμετοχή τους σέ αὐτή. Μόνο ὁ κρατικός μηχανισμός, ὁ ὁποῖος θά ἔπρεπε νά καταληφθεῖ μέ τοπικό ἢ γενικό πραξικόπημα, θά μπορούσε νά ἐξασφαλίσαι τή συνέχεια τῆς ἐξουσίας τους καί τῶν προσοδοφόρων παραμέτρων τῆς. Ἡ διὰ τῆς ἐπιδότησης ἀντίσταση εἶχε τελικά τόσο πολύπλοκες παρενέργειες πού, τελικά, πρέπει νά ἀπογοήτευσαι ἀκόμα καί τοὺς δημιουργοὺς τῆς, τοὺς Βρετανούς...

Δεκεμβριανά 1944

ΧΡΗΣΤΟΣ Ε. ΝΤΟΥΝΗΣ

«Ἐν καιρῷ πολέμου»

Τό Ἑλληνικό Ἐμπορικό Ναυτικό στή δίνη δύο παγκοσμίων πολέμων,
ἐκδόσεις Τζέι & Τζέι Ἑλλάς

τῆς Κατερίνας Λαμπρινού

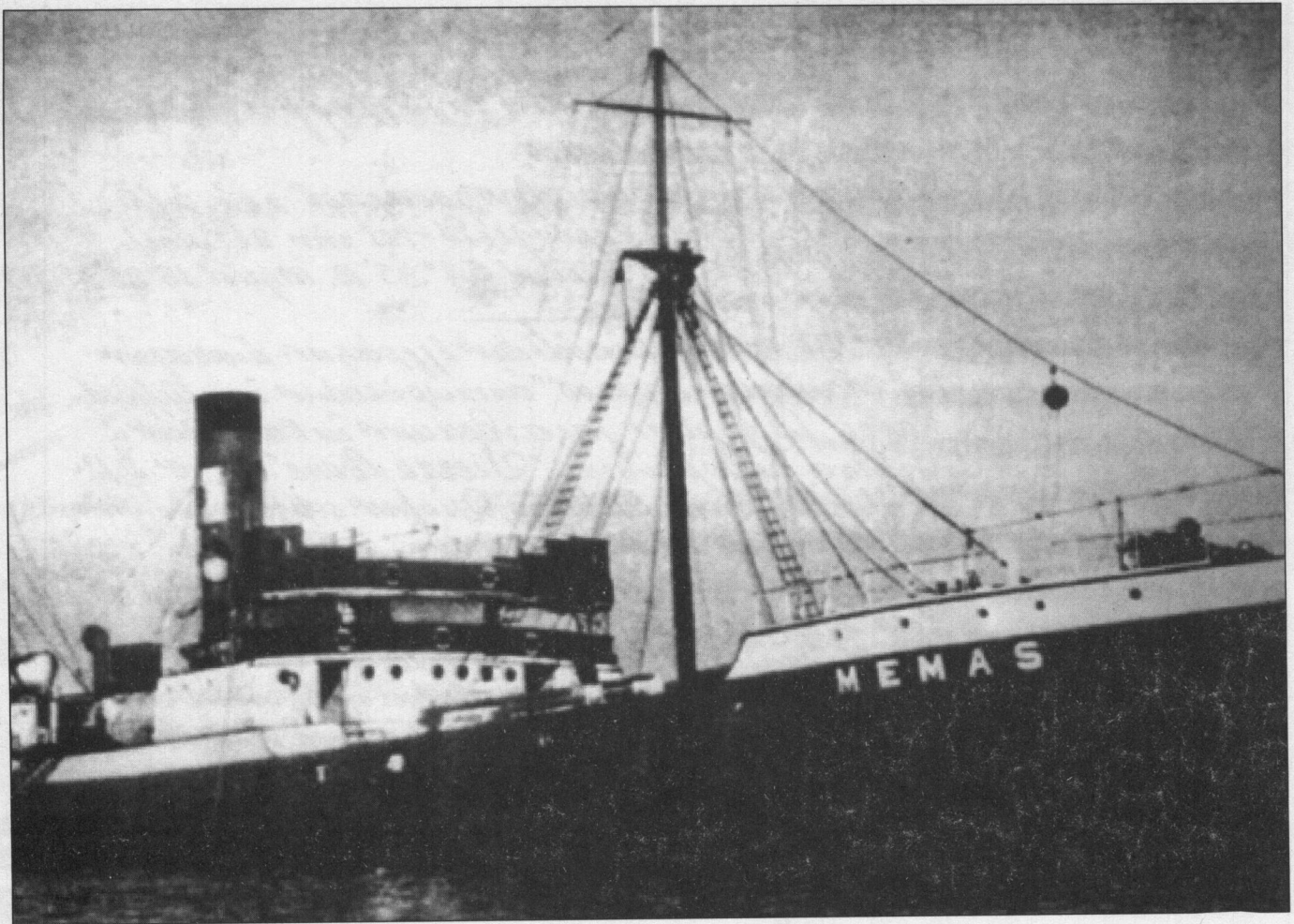
Τό βιβλίο αυτό δέν σκοπεύει νά δώσει μιά συνοπτική ἱστορία τῶν τεκταινόμενων στό χώρο τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας στά χρόνια τῶν δύο παγκόσμιων πολέμων, ὅπως μπορεῖ νά ὑποθέσει κανεῖς ἀπό τόν τίτλο, οὔτε φαντάζομαι γράφτηκε γιά νά θεωρηθεῖ βιβλίο ἱστορικό, ἄν καί μᾶς παρέχει στοιχεῖα πρὸς ἐπεξεργασία γιά τή συγγραφή ἱστορικῶν μελετῶν—αὐτή ἄλλωστε εἶναι ἡ ἀξία του. Ὁ συγγραφέας ἐπικεντρώνεται στήν περιγραφή τῆς ταυτότητας καί τῆς ἱστορίας τῶν πλοίων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ πού χάθηκαν στούς ὡκεανούς τά χρόνια ἐκεῖνα. Πρόκειται δηλαδή γιά σύντομα «βιογραφικά» πλοίων—κάποια ἐκ τῶν ὁποίων πολὺ ἐνδιαφέροντα—ἢ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν ὁποίων δίνει χρήσιμα στοιχεῖα γιά ἓνα ἐλάχιστο μελετημένο θέμα. Τό ὕλικό προέρχεται ἀπὸ τή μελέτη ἀρχεῖακῶν πηγῶν—ἐλληνικῶν καί ξένων—σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα οἱ ὁποῖες ὡστόσο δέν κατονομάζονται. Τό βιβλίο, λοιπόν, ὡς παράθεση ἀρχεῖακῶν ὕλικῶν μπορεῖ νά δώσει πλούσιες πληροφορίες γιά τήν ἀνασυγκρότηση μιᾶς ἐποχῆς, γιά τήν κατανόηση τῆς λογικῆς τῶν μηχανισμῶν τοῦ πολέμου πού ποτέ δέν ἦταν ἀποκλειστικά ἀναμέτρηση στρατῶν, ὅπως ἐπίσης καί τῆς μεταπολεμικῆς οἰκονομίας μιᾶς χώρας πού σέ μεγάλο βαθμὸ ἀνασυγκροτήθηκε χάρις στά ναυτικά ἐμβάσματα. Ὁ ἥρωισμός καί ἡ αὐτοθυσία, ὁ στρατηγικός σχεδιασμός καί ἡ διορατικότητα τῶν ἐμπολέμων δέν εἶναι οἱ μόνες παράμετροι σέ ἓναν πόλεμο. Περισσότερο ἐνδεχομένως ἀπὸ τίς «ιδέες», ὁ πόλεμος ἀφορᾷ τήν «ὕλικότητα». Τούς ἀνθρώπους καί φυσικά τά τρόφιμα καί τά πολεμοφόδια γιά τούς ἀνθρώπους. Κατά συνέπεια καί τή μεταφορὰ τους παντοῦ, ὅπου ὑπάρχουν ἄνθρωποι, κάτι ἐξαιρετικά κομβικό (δέν εἶναι τυχαῖος ὁ προνομακὸς βομβαρδισμός τῶν λιμανιῶν κατὰ τή διάρκεια πολεμικῶν συγκρούσεων), πού ὡστόσο ἐλάχιστο λαμβάνεται ὑπόψη ἄν καί οὐκ ὀλίγες φορές κρίνει τήν ἐκβασή τῶν πραγμάτων. Ἐδῶ βρίσκεται καί ἡ σημασία τοῦ ρόλου τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ.

Τό βιβλίο, λοιπόν, καταγράφει τήν ταυτότητα καί

τή συνοπτικὴ ἱστορία τῶν ἐμπορικῶν πλοίων πού χάθηκαν ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας κατὰ τή διάρκεια τῶν δύο πολέμων, δίνοντας ταυτόχρονα καί στοιχεῖα γιά τοὺς Βαλκανικοὺς, τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου καί τὰ μετὰ τό 1945 χρόνια. Τά πλοῖα αὐτά στή συντριπτικὴ τους πλειοψηφία τορπιλίστηκαν ἀπὸ γερμανικά ὑποβρύχια, ἄλλα κατασχέθηκαν ἀπὸ ἀντιπάλους ὡς «λεία πολέμου» ἢ καταστράφηκαν ἀπὸ νάρκες πού μαζικά ποντίζονταν καί ἀποτελοῦσαν καί τήν αἰτία ἀπώλειας πλοίων καί μετὰ τή λήξη τῶν πολέμων (6 ἐμπορικά τήν περίοδο 1919-21 καί 4 τήν περίοδο 1947-50).

Ἐδῶ ἐπιβάλλεται νά γίνει μιά ἐπίσημανση. Στό συγκεκριμένο τόμο περιλαμβάνονται καί τά πλοῖα τά ὁποῖα θυθίστηκαν ἐξ' αἰτίας τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ἐξ' αἰτίας συγκρούσεων, πυρκαγιῶν ἢ ἀγνωστῶν αἰτιῶν. Περιλαμβάνονται ἐπειδὴ χάθηκαν κατὰ τή διάρκεια τῶν πολέμων, ὄχι ὁμως ἐξ' αἰτίας αὐτῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό, βέβαια, ὅτι τά πλοῖα αὐτά ἀφοροῦν μόνο τό 12-13% καί τό 14-15% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλοίων πού χάθηκαν τά χρόνια τοῦ πρώτου καί τοῦ δευτέρου πολέμου ἀντιστοίχως.

Στίς 3-4 Αὐγούστου τοῦ 1914, ὅταν ἡ Γερμανία κήρυξε τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας, ἡ ἐλληνικὴ ναυτιλία διέθετε 474 πλοῖα καί 884 πετρελαιοκίνητα ἱστιοφόρα καί κατεῖχε τήν 11η θέση διεθνῶς μέ πρώτη τήν Ἀγγλία. Μέχρι τό 1917 ἡ Ἑλλάδα κρατᾷ μιά μᾶλλον οὐδετερόφιλη στάση στόν πόλεμο ὅποτε θά συμπέρανε κανεῖς ὅτι δέν κινδύνευε ἄμεσα—ὅπως ἄς ποῦμε τό ἀγγλικὸ ἐμπορικὸ ναυτικό—καί θά μπορούσε σχεδόν ἀνενόητο νά διεξάγει τή μεταφορὰ σιτηρῶν καί κάρβουνου. Ὡστόσο, ὅπως φαίνεται καί ἀπὸ τόν ἀριθμὸ τῶν πλοίων πού χάθηκαν, τό ἐμπορικὸ ναυτικὸ πλήρωσε ἀκριβά τό τίμημα τῆς οὐδετερότητας. Προκειμένου ἡ Ἑλλάδα νά διαλέξει στρατόπεδο δεχόταν τόσο ἐμμεσοὺς ἐκβιασμούς ἀπὸ τήν πλευρά τῶν Ἀγγλων (μέ δυσχερεῖς ναυλώσεις, συνεχεῖς νηοψίες καί κατασχέσεις ἐμπορευμάτων) ὅσο καί ἄμεσοὺς ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς οἱ ὁποῖοι εἶχαν προειδοποιήσει ὅτι τά ἐξοπλισμένα ἐλληνικά ἐμπορι-

Τό ατμόπλοιο MEMΑΣ τορπιλισθέν τό 1942 σ' άνοιχτά τής Χάϊφας

κά πλοία θά θεωροῦνται άπό τά γερμανικά ύποβρύχια πολεμικά πλοία καί θά τορπιλίζονταν.

Η έκβαση τοῦ 1ου μεγάλου Πολέμου δέν κρίθηκε άποκλειστικά στό πεδίο τών μαχών. Η λιμοκτονία τών αντιπάλων άμάχων εἶναι ή μέθοδος στήν όποία κατέφυγαν καί οι δύο πλευρές. Πάρα πολλά κρίθηκαν στήν έν πλῶ καταστροφή τών μεταγωγῶν πλοίων, γι' αυτό άλλωστε καί ό Χόμπσμπομ σημειώνει ότι τό ύποβρύχιο ήταν «τό μόνο τεχνολογικό όπλο πού εἶχε μείζον άποτέλεσμα στόν πόλεμο τοῦ 1914-18».¹ Χαρακτηριστικό εἶναι τό περιστατικό μέ τό έμπορικό «Χρυσόπολις» γιά παράδειγμα πού στήν πορεία του πρós άγγλικό λιμάνι φορτωμένο μέ 63.000.000 αὐγά δέχεται επίθεση άπό άυστριακό ύποβρύχιο.

Άπολεσθέντα πλοία στούς ώκεανούς κατά τόν 1ο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918)

1914	7
1915	18
1916	43

1917	89
1918	16
Σύνολο	173

Η έμπλοκή μέρους τοῦ έλληνικοῦ έμπορικοῦ ναυτικοῦ στόν Ίσπανικό Έμφύλιο (Ίούλιος τοῦ 1936-Άπρίλιος τοῦ 1939) εἶναι μιά ακόμη παράμετρος πού διαφαίνεται μέσα άπό τήν παράθεση τής ιστορίας τών άπολεσθέντων πλοίων τής περιόδου. Έτσι, 8 πλοία φαίνεται νά χάθηκαν στή ευρύτερη θαλάσσια περιοχή τής Ίβηρικῆς χερσονήσου, είτε έξ' αίτίας ναρκῶν καί κανονιοβολισμῶν είτε έξ' αίτίας κατασχέσεων άπό τούς έμπολέμους, όπως π.χ. τό ατμόπλοιο «Έλληνικό Βουνό» τό όποιο καταλήφθηκε άπό καταδρομικό τών έθνικιστῶν τοῦ Φράνκο καί κατασχέθηκε. Βέβαια μέσα άπό τά στοιχεία πού δίνονται μό-

1. Hobsbawm E. (1999), *Η Έποχή τών Άκρων. Ό Σύντομος Είκοστός Αἰώνας 1914-1991*, έκδ. Θεμέλιο, σ. 46.

Ἐβράϊ ὁ Ἐπιμετοῦς Ἀμεταρχειῶν
Cardiff.

Ἰωακίμους

Γεωργίου ἡ Γεωργίου, μηχανοκίνητος τὸν ἀ/θ.
"Ὀρὸς - Ἀδῶν", τορπιλισθῆναι τὴν 23^η Σεπ.
βρίσῃ 1940, εἰς πλάτος 54° 35' Β. μήκος 16° 25' Δ.

- 11 Σεπτεμβρίου 22^η. Τὴν 8° 45' Δ.φ. κατέλαβεν ἡ γερμανικὴ διαταγὴ
τοῦ "Καυλιμου Ἐξορῆσος" ἀνεκχωρήσασαι εἰς Μίλφορντ.
Καυλι, μετὰ βορρῆον γαλιανθράσιων εἰς Βαυμστακ ἢ
θιφίνα ευφορβώβειος "Σιεντε Λεονε". 9-15° Δ.φ.
ἀνηλιασθῆναι τοποθεσιῶν, ἀρξίοντες ευφορβώβειος ὁδηγῶν
θαμβάνοντες εἰς τὸν ἄρακτον.
- " 23^η. Παραμοσθουδῶντες τὴν τοποθεσιῶν εἰς ἄρακτον
εἰς ἔξυμῶν.
- " 24^η. Ἐν ἀνηλιασθῆναι ἀνεμῶν τοποθεσιῶν μετὰ
ὁρατῆν ἀνεκχωρήσασαι. Τὰ αὐτῶν τῆ ἀρξίοντες δια-
φορῶν ἐνηλιασθῆναι εἰς τὸν ἄρακτον. Κατέλαβεν
καυρὸς εἰς τὰ αἰράων.
- " 25^η. 8° 00' Δ.φ. Ὁ ἀνεμῶν μετὰ τῆ εἰς τὴν θύρα μετὰ
διαβασιῶν ἀρξίοντες, ὁρατῆν ἀρξίοντες, εἰς ἀρξίοντες
τῆ τοποθεσιῶν διαμυρῶντες ἀρξίοντες, ἀρξίοντες
μετὰ τῆ εἰς τὴν θύρα.
- " 26^η. Ἐν αὐτῶν καυρῶν εἰς τὴν θύρα, εἰς ἀρξίοντες. τῆ
καυρῶν εἰς τὴν θύρα.

Ἐκθεση πλοιάρχου τοῦ τορπιλισθέντος MAOUNT ΑΘΩΣ, 1940

νο ἔμμεσα μπορεῖ νά συμπεράνει κανεῖς ὅτι τὰ συ-
γκεκριμένα πλοῖα βρίσκονται στή γύρω περιοχὴ μέ-
ἀπώτερο στόχο τὸν ἀνεφοδιασμό τῶν στρατῶν.
Ὁ βομβαρδισμός τοῦ λιμανιοῦ τῆς Γδύνιας τὴν 1-9-
1939, ὅταν τὰ γερμανικὰ στρατεύματα εἰσέβαλαν στὰ
πολωνικὰ ἐδάφη καὶ ἡ ἔναρξη τοῦ 2ου παγκοσμίου
πολέμου βρῆκε ἐκεῖ καὶ τὸ ἐμπορικό «Ἰωάννης Καρ-
ρᾶς». Τὸ πλοῖο ἦταν ἓνα ἐξ αὐτῶν πού βυθίστηκαν
σκόπιμα προκειμένου νά φράξουν τὴν εἰσοδο τοῦ λι-
μανιοῦ, ὥστε νά μὴν εἰσέλθουν οἱ Γερμανοί. Παρό-
μοια τύχη εἶχαν καὶ τὰ ἐμπορικά «Ἀγ. Σπυρίδων»
καὶ «Γεώργιος Π.» κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συμμαχι-
κῆς ἀπόβασης στὴν Νορμανδία (Ἰούνιος τοῦ 1944),
τὰ ὅποια αὐτοβυθίστηκαν προκειμένου νά λειτουργή-
σουν ὡς κυματοθραῦστες καὶ νά διευκολυνθεῖ ἔτσι ἡ
προσγιάλωση τῶν ἀποβατικῶν.

Μέχρι τὴν ἐμπλοκή τῆς Ἑλλάδας στὸν πόλεμο, τὰ
ἑλληνικὰ πλοῖα δὲν ἀντιμετωπίζονταν στὶς διεθνεῖς
θάλασσες ὡς οὐδέτερα. Ἀπὸ τὸ 1939 καὶ μέχρι τὸν
Ὀκτώβριο τοῦ 1940, ὅποτε καὶ ἡ Ἑλλάδα ἐνεπλάκη
στὸν πόλεμο, σχεδόν 100 πλοῖα χάθηκαν στοὺς ἄκε-
ανούς. Τὸ γεγονός ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ναυλῶντο
ἀπὸ Ἀγγλους, καὶ ἐνδεχομένως ἡ ἀνάμειξη τῆς Μ.
Βρετανίας στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἑλλάδας ἔχει ὡς ἀμε-
ση συνέπεια τὴν ἀτυχητὴ ἀρση τῆς οὐδετερότητας ἀπέ-
ναντί της. Εἶναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, ἓνα περι-
στατικό πού λαμβάνει χώρα κατὰ τὸν τορπιλισμό
τοῦ ἐμπορικοῦ «Ἄρη» ἀπὸ γερμανικό ὑποβρύχιο
γιὰ τὸν τρόπο πού ἀντιμετωπίζονταν οἱ Ἕλληνες. Ὁ
κυβερνήτης τοῦ ὑποβρυχίου στὶς διαμαρτυρίες τοῦ
πλοιάρχου τοῦ «Ἄρη» καὶ στὴν ἐπίκληση τῆς οὐδε-
τερότητας, ἀπαντᾷ: «You neutrals are making the war

in helping the Jews in Britain like Hore Belisha, Churchill and a few more Jews in Paris».

**Ἀπολεσθέντα πλοῖα στούς ὠκεανούς κατά τόν
2ο παγκόσμιο πόλεμο (1939-1945)**

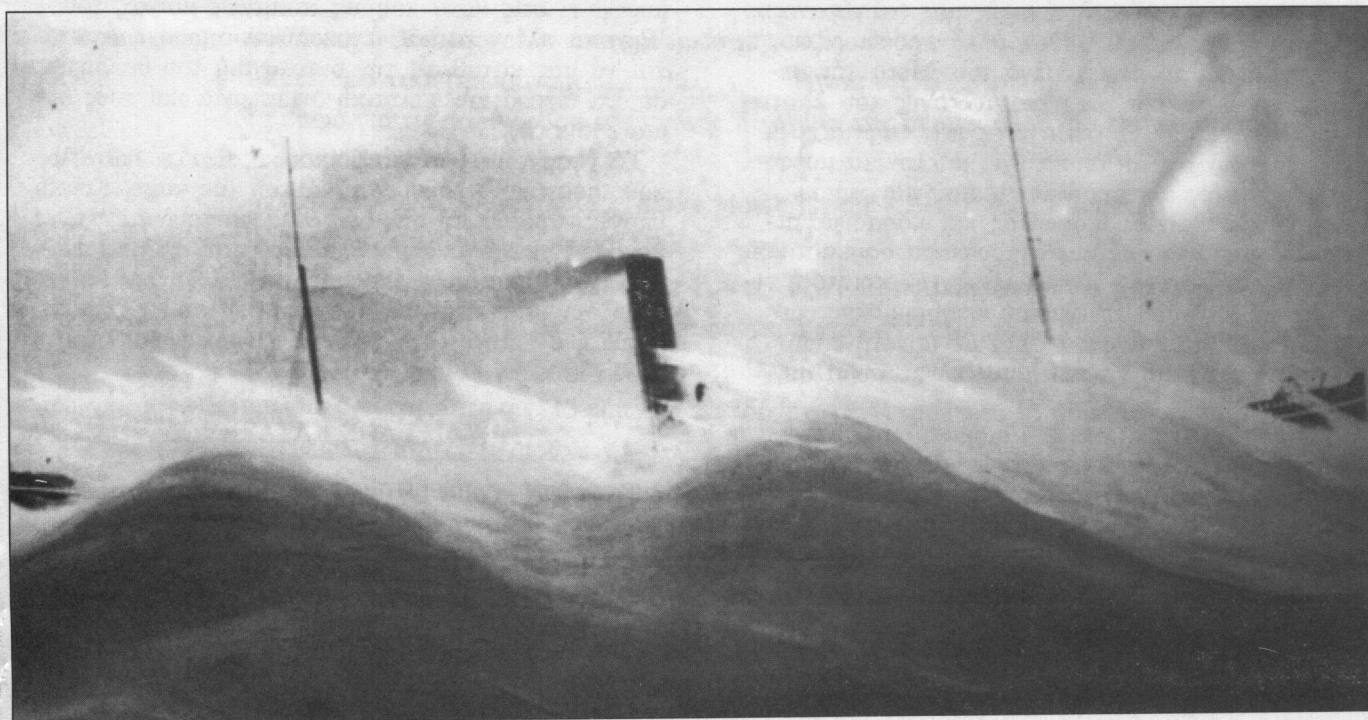
1939	21
1940	95
1941	72
1942	65
1943	25
1944	14
1945	5
Σύνολο	297

Ἡ ἱστορία τῶν πλοίων, ὅμως, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι καί ἡ ἱστορία τῶν ναυτικῶν πού ἐπιβαίνουν σέ αὐτά. Ὡστόσο, ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ναυτικῶν πού ἔχασαν τή ζωή τους κατά τή διάρκεια τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων, τουλάχιστον μέσα ἀπό τό βιβλίο δέν προκύπτουν, ἐφ' ὅσον τά συγκεκριμένα ἀρχεῖα δέν εἶναι πάντα ἐπαρκῶς ἐνημερωμένα ἢ τό σύνολο τῶν στοιχείων δέν παρατίθεται, καί ἰδιαίτερος σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο δέν εἶναι πάντα γνωστός ὁ ἀριθμός τῶν ναυτικῶν πού ἀποτελοῦσαν τό πλήρωμα. Ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει ὅτι 2.314 Ἕλληνες καί 425 ἀλλοδαποί ναυτικοί συνολικά (ἐντός καί ἐκτός τῆς ἐλληνικῆς ἐπικρά-

τειας) ἔχασαν τή ζωή τους κατά τή διάρκεια τοῦ Β' παγκοσμίου.

Στή συντριπτική τους πλειοψηφία οἱ ἐπιζῶντες τῶν τορπιλισμῶν ναυτικοί ἐπιβιβάζονταν σέ λέμβους καί ἔμεναν ἐκεῖ μέχρι νά περισυλλεθοῦν ἀπό συμμαχικά πλοῖα. Ἐνίοτε μάλιστα, τό πλήρωμα τῶν ὑποβρυχίων τοῦς ἔδιναν τροφίμα καί νερό. Ἡ τύχη τῶν ναυτικῶν τοῦ «Πηλέα» ἦταν διαφορετική. Ὄταν τό Μάρτιο τοῦ 1944 τορπιλίστηκε ἀπό γερμανικό ὑποβρύχιο, τά 12 ἀπό τά 41 μέλη τοῦ πληρώματος πού ἔμειναν ζωντανά ἐπιβιβάστηκαν στίς σωσίβιες λέμβους προκειμένου νά σωθοῦν, τό ὑποβρύχιο ὅμως ἀναδύθηκε καί τό πλήρωμά του (μεταξύ αὐτῶν καί ὁ γιαιρός τοῦ ὑποβρυχίου) ἄρχισαν νά πυροβολοῦν τοῦς ναυαγούς ἐν ψυχρῷ. Οἱ τρεῖς, πού κατάφεραν νά σωθοῦν, ἐπέζησαν πάνω σέ σχεδία γιά 39 μέρες μέχρι νά τοῦς περισυλλέξει παραπλέον πλοῖο.

Πέρα ὅμως ἀπό τά παραπάνω «ἀμιγῶς» πολεμικά τεκταινόμενα τό βιβλίο δίνει μιά πληθώρα ἀρχεῖων πληροφοριῶν χρήσιμες γιά μελέτες πού σχετίζονται μέ τήν ἱστορία τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, μέ τήν οἰκογενειοκρατία στήν ἐμπορική ναυτιλία, μέ τό ρόλο τῶν ἐφοπλιστῶν, μέ τήν πολιτική τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπέναντι στό ἐμπορικό ναυτικό, μέ τή σχέση ναυτιλίας-οικονομίας ἢ μέ τήν πορεία τῆς οἰκονομίας μέσω τῆς πορείας τῆς ναυτιλίας, μέ τήν ἀνθρωπογεωγραφία τῶν ναυτικῶν κατά τήν χρονική αὐτή περίοδο. Ἡ περαιτέρω ἐρμηνεία καί ὀπτική εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἐκάστοτε μελετητῆ.

Τό ἀπωλεσθέν ἀτμόπλοιο Λεάνδρος

ΠΟΙΗΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΕΡΙΝΩΝ ΟΜΟΙΩΜΑΤΩΝ

Νάσος Βαγενᾶς, Στέφανος, ἐκδ. Κέδρος 2004

τοῦ Γιώργου Μπαλούδου

Ο τίτλος τοῦ νέου βιβλίου τοῦ Νάσου Βαγενᾶ δέν ἀνακαλεῖ μόνο τίς ἀρχαῖες ποιητικές ἀναφορές του («Στέφανος» τοῦ Μελεάγρου, 1ος αἰώνας π.Χ. «Στέφανος» τοῦ Φιλίππου τοῦ Θεσσαλονικέως, 1ος αἰώνας μ.Χ.) ἢ ἀνάλογες τιλοφορούμενες ποιητικές συλλογές τῆς ἐποχῆς μας («Στέφανος» τοῦ Σίμωνος Μενάρδου, 1924), ἀλλά προσδιορίζει καθοριστικά καί τό περιεχόμενό του. Μετά τόν συγγρατμημένο ἐλεγειακό τόνο τῆς συλλογῆς του *Σκοτεινές μπαλλάντες* (2001), ὁ Βαγενᾶς μᾶς ξαφνιάζει μέ τή νέα του συλλογή, ἡ ὁποία ἔχει μᾶλλον τά μορφικά στοιχεῖα ἐνός ποιητικοῦ θεατρικοῦ παιχνιδιοῦ. Ἐνα ποιητικό παιχνίδι παρωδίας καί παρασημαντικῆς ἀνωνυμίας μέσα σέ μιᾶ ἀτμόσφαιρα σαρκαστικοῦ μυστηρίου. Ὁ Βαγενᾶς δανειζόμενος τήν ποιητική τυπολογία τοῦ ἀρχαίου ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος σμιλεύει, σατιρίζοντας αἰχμηρά ἀλλά μέ ἀρκετή δόση μελαγχολίας, τόν βίο καί τό ποιητικό πέρασμα σύγχρονων ὁμοτέχνων του.

Φωτογραφίζει ὑπαινικτικά, –ἀποκαθλώνοντάς τους– τοὺς ποιητικούς χαρακτήρες, χαρτογραφεῖ μεταδόξες συμπεριφορές καί ρηχούς ποιητικούς ἐστετισμούς, ὑπονομεῖ ἐγωτικές ιδιοφυΐες, καυτηριάζει ἀμφίβολες μεταμοντέρνες συμπεριφορές, ιδιοτελεῖς προοδευτισμούς μέ ἐμφορτες προκαταλήψεις, σκιαγραφεῖ κανονάρχες τῆς ποίησης μέ παραναγνωστικές περγαμινές, ἀλλά ταυτοχρόνως αὐτοσαρκάζεται, αὐτοπαρωδεῖται, καί αὐτοὑπονομεῖται καί ὁ ἴδιος, μέσα στή σύνολη σκηνοθετική παρωδία τοῦ ποιητικοῦ του παιχνιδιοῦ.

Στά τριάντα τέσσερα παιχνιδῶδη ἐπιγράμματά του ὁ Πάτροκλος Γιατρᾶς –συγκεφαλαιωτική προσωπίδα τοῦ Νάσου Βαγενᾶ– σποραδικά καί περιοδικά φανερόνεται ἀλλά καί συγκαλύπτεται κάτω ἀπό τίς ἐπώνυμες θεμελιακές θέσεις τοῦ Βαγενᾶ, καί τίς μεταμορφώνει στίς κατά καιρούς ποιητικές μάσκες του. Ἔρχεται πλέον νά μᾶς ἀποκαλύψει ἀπροσημάτιστα καί νά μᾶς καταθέσει τήν ὄντολογική του θεώρηση σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ποιητική δημιουργία καί τοὺς δημιουργούς της.

Τό ὄφος του εἶναι χιουμοριστικό, θυμίζει βαρναλικούς ποιητικούς τόνους, ἡ διάθεσή του καρυωτακική, ὑπόγεια ἀρδεύει τή συλλογή. Χρησιμοποιώντας λέξεις ποικίλων χρωματικῶν διαθλάσεων, πού ἤχητικά φωσφορίζουν μέσα στόν ἐπιγραμματικό λόγο καί προσδιορίζουν μέ ἐωσφορική πρόκληση τά ποιητικά προσώπια, ὁ ποιητής ἀρχιτεκτονεῖ τό προσωπικό του Μουσεῖο κέρινων ὁμοιωμάτων.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΖΑΖΗΣ

*Τό μνήμα –βαθυστόλιστο– εἶμαι τοῦ ἄφθαρτου
ἱερουργοῦ τῶν «Ἐφυνμίων τῆς Ἀθύσου».
Τοῦ ἐκτός σχολῶν καί ὑπεράνω ἐποχῶν
ἀνατροπέα κάθε τεχνοτροπίας.
Ἐξῆσε εὐτυχῆς. Ὅμως ἐκεῖ κάτω
μονάχος περιφέρεται, βαρὺς, γιατί οἱ νεκροί
ἀποστρέφονται τοὺς ἀθανάτους.*

Ὁ Βαγενᾶς πλάθει μέ ἀφαιρετική πικνότητα τό

κενοτάφιο ἐν ζωῇ ποιητῶν (χρησιμοποιώντας γι' αὐτούς πλασματικά ὀνόματα) καί τῶν νεκρῶν φιλοδοξιῶν τους. Μέσα ἀπό μιά πολλαπλότητα κριτικῶν ἐρμηνευτικῶν σημασιῶν. Ἡ ἐκφραστική του λιτότητα πρυτανεύει ὄχι ὡς ἔλλειψη, ἀλλά ὡς πληρότητα νοηματική καί καθοδηγητική τῆς σύνολης ποιητικῆς του δημιουργίας. Σκιαγραφεῖ τὰ ἀσηπτικά καί χαριτωμένα παγερά πρόσωπα οὐτιδανῶν μεγεθῶν, ἀνυποψίαστων παραδοσιοκρατῶν, σηματοδοτώντας τόσο τό ἀδηλο ἦθος τους ὅσο καί τό ὕψος τῆς πνευματικῆς τους «δημιουργίας». Ὁ παιχνιδῆς χειρισμός τοῦ ποιητικοῦ ὕλικου, ἡ προσαρμοστική σαρκαστικότητα τῶν λέξεων, τὰ δάνεια στοιχεῖα τῆς σάτιρας πού τροφοδοτοῦν τήν παρωδιακή τεχνική, ἀναδεικνύουν τήν ψευδαίσθηση τῆς ἐφήμερης ὑστεροφημίας τους, τήν ποιητική τους πτωχεία, τήν τυποποιημένη εὐρηματικότητα τῆς σκέψης ἐκείνων τῶν στιχοπλόκων, πού αὐτοματοποιητικοί μηχανισμοί τοὺς ἀναγορεύουν σέ εἶδωλα.

ΤΡΥΦΩΝ ΔΕΪΜΕΖΗΣ

*Ἐκείνον πού πλήθη ἀνθρώπων ἐπευφήμησαν
σέ αἶθουσες κλιματιζόμενες, ἢ κατά μόνας
πού «ἐστιχοῦργησε μιά ὑπέργεια μουσική
μέ τίς οὐράνιες χορδές τῆς ἀνθρώπινης μοίρας»
πού «ἀνελήφθη ἤδη ἐν ὑψίστοις» (Νεζερίτης),
τό κενοτάφιο τοῦτο μνημονεύει.*

Ὁ λόγος τοῦ Βαγενᾶ εἶναι δυναστευτικά ρυθμικός. Ὑπάρχει ἓνας ἐσωτερικός ρυθμός πού δομεῖ τὰ ποιήματα. Οἱ εἰκόνες του ἐντυπωσιακά ἀποκαλυπτικές μᾶς δηλώνουν τό εὖρος τῆς γνωστικῆς του ἐπάρκειας. Τά ποιητικά του προσωπεῖα λάμπουν μέσα στήν αἰνιγματική τους παρωνυμία, τὰ κουδουνιστά τους ὀνόματα προκαλοῦν θυμηδία καί χαρμολυπική διάθεση στόν ἀναγνώστη. Μιά ἀμφιθυμική πρόθεση ὅσον ἀφορᾷ τήν ποιητική δημιουργία μπολιάζει τόν ποιητικό λόγο. Ἡ σύζευξη τῆς παρωδιακῆς τεχνικῆς μέ τή σατιρική πρόθεση εἶναι ἀρμονικά δοσμένη.

Ὁ Πάτροκλος Γιατράς σκηνοθετώντας (ἀλλά καί ὑποδύμενος) τό ποιητικό αὐτό παιχνίδι θεατρικῆς ὑφῆς, συνειδητοποιεῖ καί τή δική του ἀτομική ποιητική ματαιότητα. Ὁ Γιατράς γνωρίζει ὅτι ὁ πνευματικός δημιουργός δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἓνας σχολιαστής τῆς ποιητικῆς ιστορίας, ἓνας πρακτικογράφος, καί ὄχι ὁ θεμελιωτής καί συνδημιουργός τῶν ιστορικῶν γεγονότων:

*Ἐνθάδε ἐσάπη τό –ταλαίπωρο ἄλλωστε–
σῶμα τοῦ σκόπτη Πάτροκλου Γιατρά
(τό πνεῦμα του διασώζεται, ὑποθέτω, σ' αὐτούς
τούς στίχους).*

Ἐγραψε ἐπιτύμβια γιά ὁμοτέχνους

*– συνθέσεις μᾶς ὀρισμένης ἀναζήτησης.
Διαβάτη, θά ἐνωσες, πιστεύω, ὅτι οἱ θλιβερές
σελίδες του, πού βρίσκονται ἀνοιχτές ἐμπρός σου,
δέν εἶναι χωρίς κάποια χρησιμότητα.*

Γι' αὐτό καί συνήθως ὁ ὅποιος ποιητής ἀρέσκειται σέ ἀταβιστικές ἀναμνήσεις περασμένων θριάμβων καί ἀμφίβολων προσοδοκιῶν. Ὁ Βαγενᾶς ἀφουγκράζεται τήν ἀτέλπιδα προσπάθεια ἀρετῶν μοντέρνων ὁμοτέχνων του νά ἀρπαχτοῦν ἀπό τὰ ἐπιπλέοντα ναύαγια τοῦ ποιητικοῦ παρελθόντος γιά νά διασωθοῦν μέσα στόν ποιητικό χρόνο. Δέν τοὺς καταδικάζει, δέν τοὺς ἀπορρίπτει μέ σκληρό τρόπο, δέν σνομπάρει, ὡς ἐπαῖων, τοὺς φτωχοὺς συγγενεῖς, ὅπως θά ἔπραττε ὁ Ἐμμανουήλ Ροῖδης, ἀλλά τοὺς σαρκάζει, τοὺς παρωδεῖ, τοὺς ἀφήνει ἐκτεθειμένους στά ἴδια τους τὰ μάταια ὄραματα, σέ μιά συνομιλία νεκρῶν ποιητικῶν ψυχῶν. Ταυτοχρόνως ὅμως κατανοεῖ καί ὁ ἴδιος ὅτι ἡ μοίρα κοινή, ὅτι ἀνήκει καί ὁ ἴδιος σέ αὐτήν τήν κατηγορία τῆς φερέλιπης αἰσιοδοξίας. Μόνο ἡ ἀτομική του στάση ἀλλάζει. Ἐκεῖνο πού τόν διαφοροποιεῖ εἶναι τό χιουμοριστικό του βλέμμα, ἡ παρωδιακή θεώρηση τῆς ποιητικῆς πραγματικότητας, πού φτάνει ὡς τήν αὐτοπαρωδία καί τόν αὐτοσαρκασμό.

*Μπαίνοντας στόν Ἀχέροντα
βράχηκαν τὰ χειρόγραφα.
Μοῦ πῆραν τήν περούκα τὰ νερά.
Ἐμεινα δίχως λύρα.*

Ὁ Βαγενᾶς δέν ἰχνομυθεῖ ἀπλῶς τὰ πρόσωπα, ἀλλά τὰ ὑποβάλλει σέ μιά ποιητική βιοψία.

Τά ἐπιτύμβια του ἠχοῦν στόν ποιητικό χρόνο σάν σήματα ἐνός στυλποῦ δημιουργικοῦ μεγαλείου. Μιάς τέχνης πού μετατρέπεται σέ ζῶσα ἱστορική πράξη μέσω τῆς τεχνικῆς τῆς λεπτῆς αὐτοαναφορᾶς καί ὑπονομεύει παραμυθιακά ὄχι τόσο τὰ πρόσωπα, ἔρμαια μᾶς ἐφήμερης ψευδαίσθησης, ὅσο αὐτό καθεαυτό τό γεγονός τοῦ βιολογικοῦ μας θανάτου. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ ἐφιαλτική του ὑπόμνηση μέσω τῆς γλώσσας ἐξαγνίζεται, μεταλλάσσεται ἡ φοβερή του μορφή. Ἡ ποιητική αὐτομεμπία τοῦ Βαγενᾶ αὐτονομεῖ τόν δημιουργό καί τίς ὅποιες ἀτομικές του ἀστοχίες, ἀπό τό δημιούρημά του.

Ἡ ποίηση-δημιουργία μένει μιά καθαρῆ σχεδία μέσα στόν χρόνο. Ὁ Βαγενᾶς μέ στρατευμένη ποιητική ἀξιοπρέπεια μᾶς ὑπενθυμίζει τήν ῥήση τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη: «Καί πάλι μέσ τήν Τέχνη ξεκουράζομαι ἀπό τήν δούλεψή της».

Καί ἴσως ὁ Πάτροκλος Γιατράς ὀλοκληρώνει καί συγκεφαλαιώνει τὰ ποιητικά του ταξίδια (μιά καί οἱ ποιητικοί του πειραματισμοί εἶναι τόσο εὔστοχοι) προσφέροντας τόν στέφανο τῆς μεταθανάτιας δόξας ὄχι στόν ὅποιο τεχνίτη καί τίς κρίσεις του, ἀλλά στήν ἴδια τήν τέχνη τῆς ποίησης.

ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ»

Κώστα Σταμάτη, *Ἡ ἀδέβαιη «κοινωνία τῆς γνώσης»*,
ἐκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 2005

τοῦ Γιώργου Χάλαρη

Στό νέο βιβλίο τοῦ Κ. Σταμάτη διερευνᾶται σέ βάθος ὁ ὅρος «κοινωνία τῆς γνώσης», ὁ ὁποῖος εἶναι μὲν διαδεδομένος, ἀλλά ἐλάχιστα γνωστός μέ ἐπιστημονικό καί κριτικό τρόπο. Ὁ συγγραφέας προβαίνει στήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τῶν ὅρων κατανόησής του, προκειμένου ὁ ὅρος νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἰδεολογική του χρήση. Ὁ ἔλεγχος τοῦ ἰδεολογήματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κριτικοῦ στοχασμοῦ τῆς σύγχρονης κοινωνίας στήν ὁποία καλεῖται νά ἀναπτυχθεῖ ἡ γνώση καί, περαιτέρω, δίνει τήν ἀφορμή νά ἀνασυγκροτηθοῦν οἱ σύγχρονοι ὅροι παραγωγῆς τῆς γνώσης, τῆς ἐργασίας καί τῆς κοινωνίας στό σύνολό της, μέ αἴτημα τήν ἀπελευθέρωσή τους.

Αἰχμή τῆς μελέτης εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καί εἰδικά τῆς πανεπιστημιακῆς, ἡ ὁποία διενεργεῖται πλέον μέ ὅρους ἀγορᾶς. Ὁ ἐκ πρώτης ὄψεως οὐδέτερος ὅρος «ἀγορά», ὅπως ἐπισημαίνεται, ἔχει ὑποκαταστήσει τήν ἐννοια καπιταλισμός, ἀποδίδοντας συρρικνωμένα τίς κοινωνικές σχέσεις στό πλαίσιο ἑνός μηχανισμοῦ οἰκονομικῶν λειτουργιῶν, ἀνταλλαγῆς καί συναλλαγῆς.

Στό πρῶτο μέρος, δίδεται τό σύγχρονο ἱστορικό πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης στίς συνθήκες τοῦ νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, πού χαρακτηρίζεται γιά τήν «παγκοσμιοποίηση» τῆς κίνησης κεφαλαίων. Αὐτή ἡ συμπεριφορά τοῦ κεφαλαίου διευκολύνεται ἀπό τήν ἀποδόμηση καί ἀπορρύθμιση τῶν ἐθνικῶν πολιτικῶν, συρρικνώνοντας στό ἐλάχιστο δυνατό τό κράτος δικαίου καί προνοίας, ἀλλά καί ἀπελευθερώνοντας κάθε μορφή ἀνταγωνισμοῦ, ἐντείνοντας κάθε μορφή ἀνισότητος. Στό νέο πλαίσιο «ἐκκαπιταλισμοῦ» κάθε πτυχῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τό σύνολο τοῦ ἰδιωτικοῦ καί δημόσιου βίου, τό σύνολο τῆς ὀργανικῆς καί ἀνόργανης ὕλης πάνω στόν πλανήτη, ἐκλαμβάνονται ὡς στοιχεῖα πρὸς ἐκμετάλλευση καί ὡς πιθανή μορφή κέρδους» (σελ. 18).

Στή διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς σέ παγκόσμια κλίμακα καί στή διαδικασία ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ἔχουν ὑπαχθεῖ ἡ γνώση καί οἱ νέες τεχνολογίες, ὑπαγορεύοντας καί τή μορφή τους. Στόν νεοκαπιταλιστικό κόσμο προβάλλονται ἄτομα, τά ὁποῖα ἐμφανίζονται μέ χαλαρούς δεσμούς, κινούμενα ἀπό τά ἐπιμέρους συμφέροντά τους μέσω τῆς ἀγορᾶς. Παράλληλα, οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες ἔχουν ἐγκαταλείψει τή συγκρότηση μιᾶς συνολικῆς εἰκόνας τῆς κοινωνίας ὡς γνωσιολογικῶς ἀδύνατη, ἀντιεπιστημονική ἢ καί ὀλοκληρωτική.

Σέ γενικές γραμμές, στήν ἐπιστήμη παρουσιάζεται μία ἐπιταχυνόμενη παραγωγή νέων γνώσεων, πού θά πρέπει νά ὑπηρετοῦν παροντικές ἐπιμέρους ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς, παρουσιάζοντας τή γνώση ὡς κατασκευή, διαρκῶς καί κατά τό δοκοῦν μεταβαλλόμενη, ἀποκομμένη ἀπό τήν ἱστορία καί τίς κλασικές θεωρίες καί μέ ἐμφανή τήν ἔλλειψη ἐπικοινωνίας καί συνεννόησης μεταξύ τῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, βάλλεται καί ἡ ἴδια ἡ ὑπόσταση τῆς κοινωνίας, ἐφόσον κυριαρχεῖ τό ἐπιμέρους, ἰδιωτικό συμφέρον καί ἔχει γίνει δυσδιάκριτο τό οὐσιώδες καί τό κοινό. Μέ τήν ἐξασθένιση μάλιστα τῶν κοινῶν συμφερόντων καί ἀξιών, παράλληλα μέ τή διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου καί τή μείωση κεντρικῶν πολιτικῶν θεσμῶν, δέν εὐνοοῦνται παρά ἰδιωτικά συμβόλαια (contrat des riches) μέ ὅρους πού ὑπαγορεύει ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη, ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία ἡ μελέτη τοῦ Κ. Σταμάτη, διότι ἐπιχειρεῖ νά διαφωτίσει στό σύνολό του τόν μηχανισμό μέσα ἀπό τόν ὁποῖο καί γιά τόν ὁποῖο παράγεται ἡ γνώση, ἀντίθετα πρὸς τίς θεωρητικές τάσεις τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν, πού ἀνέλυαν λεπτομέρειές του, ἀποδομοῦσαν ἀποσπασματικά ἢ καί μυστικοποιοῦσαν τήν παραγωγή τῆς γνώσης.

Ἀπό μεθοδολογική ἀποψη, ἡ μελέτη αὐτή ὑποδει-

κνύει ότι τά εργαλεία της κοινωνικής κριτικής μπορούν να χρησιμοποιούν ως υλικά ανασυγκρότησης του κοινωνικού και στην προοπτική μιάς νέας παγκοσμότητας. Υπογραμμίζονται τά όρια των δυνατοτήτων ενός εκσυγχρονισμένου, διεθνούς εμβέλειας κενυσιανισμού, λαμβάνοντας υπόψη ότι θά αναπαρήγαγε τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, μέ δεδομένο μάλιστα ότι ή κενυσιανή θεωρία και πολιτική διατηρεί τήν αρχή της κερδοφορίας του κεφαλαίου ως κινητήρια δύναμη της οικονομίας. Γι' αυτό και ο συγγραφέας θεωρεί ότι στή σημερινή ιστορική σύνθεση πραγμάτων αυτό πού προέχει δέν είναι απλώς ή αναγέννηση του κενυσιανισμού του κοινωνικού κράτους, «άλλά ή δραστική μεταστοιχείωσή του στην κατεύθυνση ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού, σήμερα πιά σέ πλανητική κλίμακα» (σελ. 99).

Στό δεύτερο μέρος, συνοπτικά, τοποθετούνται οι φιλοσοφικοί όροι της γνώσης, διερευνάται ή ιστορική σύνδεση της «κοινωνίας της γνώσης» μέ τόν σύγχρονο καταμερισμό της εργασίας και εξηγείται πώς ή πρόσδεση επιστήμης-έπιχειρήσης δέν υπηρετεί παρά τήν ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς, έξουδετερώνοντας τήν κριτική άλλά και τήν ελεύθερη ανάπτυξη της γνώσης.

Οι νέες τεχνολογίες έχουν επιφέρει κοσμοϊστορικές μεταβολές στό πεδίο της οικονομίας, μέ έμφαση στή διανοητική συνιστώσα της εργασίας, και στή διεθνοποίηση των διαδικασιών της. Παρόλο όμως πού ή νέα διεθνοποιημένη κοινωνία βασίζεται σέ πολύ αποδοτικότερους τρόπους εκμετάλλευσης όλο και περισσότερων πόρων και όχι μόνο παραμένει άλλά θαλαίνει ο ταξικός χαρακτήρας της, ή έννοια της κοινωνικής τάξης έχει μαραζώσει στή συνείδηση των δρώντων, μαζί μέ τή συρρίκνωση άλλά και τήν ικανότητα έλέγχου των συλλογικών δραστηριοτήτων, ενώ δίνεται ή έντύπωση ότι κυριαρχεί τό έξατομικευμένο άτομο.

Η «κοινωνία της γνώσης» δέν ανταποκρίνεται σέ ένα ιδεώδες ελεύθερης ανάπτυξης της γνώσης και πρόσβασης όλων σέ αυτήν, άλλά «πρόκειται για τή χρήση της γνώσης στην εργασιακή διαδικασία ως άμεσα παραγωγική δύναμη, στίς συνθήκες του ύστερου, τεχνολογικά υπεραναπτυγμένου καπιταλισμού» (σελ. 115). Στό πλαίσιο αυτό, ή εκπαίδευση από δημόσιο αγαθό και κοινωνικό δικαίωμα ιδιωτικοποιείται και έτσι εύνοείται ή άνιση συμμετοχή στή γνώση, ή όποία μέ τή σειρά της κινείται ως πληροφορία, δηλαδή ως έμπόρευμα, πού επίσης κατανέμεται άνισα. Έν όλίγοις, ή ύπαγωγή της γνώσης στην κερδοφορία του κεφαλαίου, ή αξιοποίηση και ή καπιταλιστική χρήση της χειραγωγεί τήν ανάπτυξη της, ενώ εύνοεί τήν αναπαραγωγή των αντιφάσεων κεφαλαίου-εργασίας στό πεδίο της. Από αυτήν τήν άποψη, τίθενται ζητήματα, όπως ή άλλοτρίωση της επισημονικής εργασίας, ο φετιχισμός της γνώσης ως έμπορεύματος άλλά και ή αναζήτηση των όρων απελευθέρωσής της.

Όπως γίνεται φανερό, ή σύγχρονη ανάπτυξη της γνώσης δέν βρίσκεται σέ συνέχεια, άλλά σέ αντίθεση προς τά αίτήματα του Διαφωτισμού, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται, της ρουσσωικής άγωγής και της καντιανής κριτικής σκέψης. Η μελέτη του Κ. Σταμάτη αξιοποιώντας τή νεωτερική παράδοση, τίς αρχές της αυτόνομίας, της δικαιοσύνης, της ειρηνικής συνύπαρξης, του σεβασμού του περιβάλλοντος, μέσα από έναν αναστοχασμό πάνω στίς άντινομίες της σύγχρονης κοινωνικής συγκρότησης προσανατολίζεται σέ ένα νέο Διαφωτισμό, όπως μπορεί να διαφανεί.

Στή σύγχρονη «κοινωνία της γνώσης», όμως, άν και ή σπουδαιότητα της γνώσης έγκωμιάζεται, καλείται να προσαρμοστεί στο νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα για λιγότερο κράτος, μειωμένες παροχές για τήν εκπαίδευση, και προκειμένου να υπηρετήσει τήν εύελικτη εργασία. Έτσι, οι μάξες των εκπαιδευόμενων αναγκάζονται να άρκοούνται σέ περιορισμένες χρηστικές γνώσεις στό μικρότερο δυνατό χρόνο, γνώσεις μέ ήμερομηνία λήξεως, πού πρέπει να ανανεώνονται περιοδικά μέσα από προγράμματα επανακατάρτισης επιχειρησιακού χαρακτήρα.

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, στην όποία καταλήγει ή μελέτη, έχει ύπαρχει στίς ανάγκες της αγοράς και στούς κανόνες του ανταγωνισμού, όπως πλέον ύπογραμμίζεται μέ βάση τίς διακηρύξεις της Μπολόνια και της Σαλαμάνκα. Η σύνδεση αυτή μέ τά επιχειρησιακά συμφέροντα και διαφέροντα άποδυναμώνει τόν δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ενώ επηρεάζει και τόν χαρακτήρα της γνώσης, ή όποία θά πρέπει να είναι χρηστική, να λειτουργεί σαν κατάλληλο κάθε φορά εργαλείο, ενώ περιορίζει τήν ελευθερία της έρευνας άλλά και τήν ισορροπημένη ανάπτυξη όλων των επιστημονικών πεδίων, μέ έμφανή τόν περιορισμό των Κοινωνικών Έπιστημών. Σέ γενικές γραμμές, εύνοείται ή θετικιστική γνώση πού θά πρέπει να άντιστοιχεί στα γεγονότα, χάνοντας τήν κριτική της διάσταση άλλά και τήν ουσιαστική δύναμη να λύνει κρίσιμα προβλήματα πού απαιτούν τήν κατανόηση ζητημάτων στό σύνολό τους. Έπιπλέον, περιορίζεται ή δυνατότητα άρθρωσης δημόσιου λόγου και ή διαμόρφωση υπεύθυνων και ενεργών πολιτών.

Συνοψίζοντας, ή μελέτη του Κ. Σταμάτη εξηγεί γιατί οι κοινωνίες του άρμου καπιταλισμού δέν μπορούν πράγματι να είναι «κοινωνίες της γνώσης» και επιχειρεί να θέσει τούς όρους άρσης των άλλοτριωτικών όρων παραγωγής της γνώσης, τοποθετούμενη στην προοπτική ενός νέου Διαφωτισμού σέ διεθνή κλίμακα. Στό πρόγραμμα ενός νέου Διαφωτισμού είχε επανειλημμένα τοποθετηθεί ο Κ. Ψυχοπαίδης, στό έργο του όποιου υπάρχουν πολλές αναφορές σέ αυτή τήν έξαιρετικά έμπεριστατωμένη βιβλιογραφικά μελέτη, πού συνδυάζει τήν έρευνα μέ τόν σύγχρονο κριτικό λόγο και τίς αξίες της δημοκρατίας.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

«Θέσεις για τόν Φόουερμπαχ»

ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ

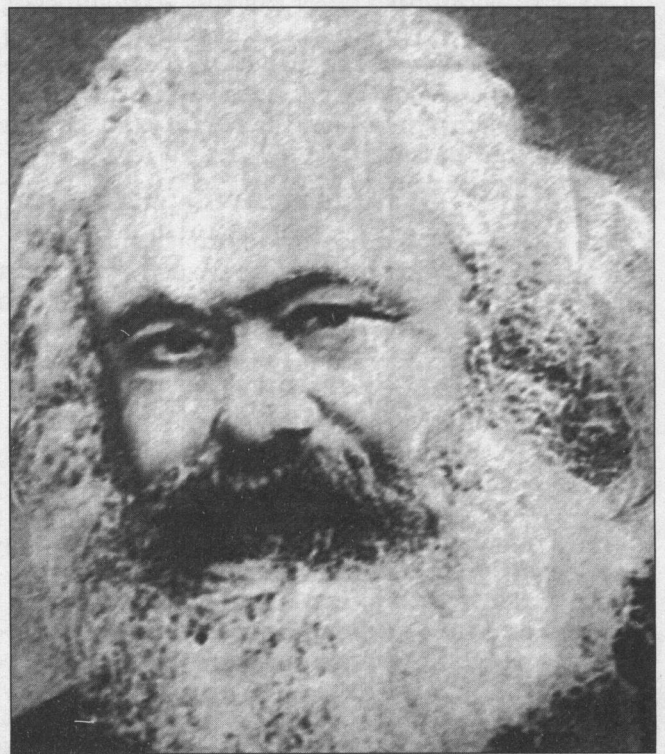
«Ὁ Λούντβιχ Φόουερμπαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς
γερμανικῆς φιλοσοφίας»

Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Γιώργος Μπλάνας, ἐκδόσεις Ἐρατώ, 2005

τοῦ Θόδωρου Παρασκευόπουλου

Καλές μεταφράσεις ἔργων τῆς μαρξιστικῆς γραμματείας (κι ὄχι μόνον) εἶναι πάντοτε εὐπρόσδεκτες, ὅπως εὐπρόσδεκτος εἶναι καί ὁ σχολιασμός αὐτῶν τῶν ἔργων, ἐάν μάλιστα φέρνει νέες ιδέες καί γνώσεις εἴτε πρωτότυπες εἴτε ἐκ μεταφορᾶς ἀπό ἀντίστοιχους σχολιασμούς σέ ἄλλες γλῶσσες. Ἔτσι, λοιπόν, τόν τόμο *Κάρλ Μάρξ, Θέσεις για τόν Φόουερμπαχ* τῶν ἐκδόσεων «Ἐρατώ» τόν εἶδα μέ καλό μάτι –εἶναι καί τό καλό γοῦστο τοῦ ἐκδότη πού σ' ἐπηρεάζει ἀμέσως.

Ὁ τόμος περιέχει, ἐκτός ἀπό τό μικρό κείμενο τῶν *Θέσεων*, τό δοκίμιο τοῦ Φρίντριχ Ἐνγκελς *Ὁ Λούντβιχ Φόουερμπαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας* τοῦ ἔτους 1888, εἰσαγωγή καί σχόλια τοῦ μεταφραστή, Γιώργου Μπλάνα, καί γιά τά δύο κείμενα. Οἱ *Θέσεις για τόν Φόουερμπαχ* ὑπάρχουν σέ δύο ἐκδοχές: μία ἡ πρωτότυπη τοῦ 1843-45, ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στή Μόσχα τό 1932, καί μία ἐκδοχή πού εἶχε δημοσιεύσει ὁ Ἐνγκελς, ἀλλάζοντας ἐπουσιωδῶς τό ἀρχικό κείμενο τό 1888. Ἀπό τήν εἰσαγωγή καί τά σχόλια αὐτῆς τῆς τελευταίας ἑλληνικῆς ἐκδοσης δέν μαθαίνουμε ποιά ἐκδοχή τῶν *Θέσεων* ἔχει μεταφράσει ὁ Γιώργος Μπλάνας. Γενικά, ὁ σχολιασμός εἶναι προβληματικός. Γιά τά δύο κείμενα ὑπάρχει ὁ ἐκτεταμένος σχολιασμός τῆς γερμανικῆς ἐκδοσης (MEW, τόμοι 3 καί 21), τόν ὁποῖο ὁ Μπλάνας ἔχει τελειῶς παραβλέψει ἀδίκως, διότι πρόκειται γιά ἐξαντλητικά καί χρήσιμα φιλολογικά σχόλια, μέ τά ὁποῖα ὑποχρεωτικά χρειάζεται νά ἀσχοληθεῖ κάθε ἐπόμενος σχολιαστής, τουλάχιστον δέν μπορεῖ νά κά-

Κάρλ Μάρξ

νει σάν νά μὴν ὑπάρχουν. Πάντως, ἂν δέν τά εἶχε περιφρονήσει, θά ἤξερε ποῖο εἶναι τό ἀκριβές χωρίο τοῦ Χάινε στό ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ἐνγκελς.

Γενικά ξενίζει στό βιβλίο ὅτι ὁ Γιώργος Μπλάνας

σχολιάζει τὰ δύο κείμενα, χωρίς νά αναφερθεῖ στήν ὀγκώδη βιβλιογραφία, παρουσιάζει δικές του φιλοσοφικές ἀπόψεις ὡς ἐρμηνεῖες ὄρων πού χρησιμοποιοῦν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἑνγκελς, ὅπως κάνει λ.χ. μέ τόν ὄρο *Selbstentfremdung* (αὐταποξένωση), τόν ὁποῖο ἀφενός μεταφράζει λάθος (γράφει «ἀποξένωση», ἐνῶ ὁ Μάρξ στήν τέταρτη Θέση γιά τόν Φόνεερμπαχ μιλάει γιά τή «θρησκευτική αὐταποξένωση» τοῦ ἀνθρώπου), ἀφετέρου τόν σχολιάζει προβάλλοντας ὀλόκληρη τή ρομαντική καί οὐσιακρατική θεωρία περί ἀποξένωσης, θεωρία μέ τήν ὁποία ἀκριβῶς στίς Θέσεις ὁ Μάρξ κόβει κάθε δεσμό. Σέ αὐτό τό ζήτημα, μεταξύ ἄλλων, ἀναφέρεται ὁ Ἑνγκελς, ὅταν στήν εἰσαγωγή τοῦ δοκιμίου γιά τόν Φόνεερμπαχ γράφει πῶς «βαλθήκαμε» («πήραμε τήν ἀπόφαση», μεταφράζει ὁ Μπλάνας τό *darantmachen*) «νά ... κλείσουμε τοὺς λογαριασμούς μας μέ τήν προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση». Ἀλλά καί χωρίς αὐτό τό δεδομένο, ὁ Μάρξ δέν εἶχε ποτέ σχέση μέ φτηνοὺς ρομαντισμούς, ὅπως εἶναι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ὡς «σικιᾶς ἀνθρώπου» σέ σύγκριση «μέ τόν μέσο ἀγρότη τοῦ Μεσαίωνα, σέ σχέση μέ τή δυνατότητά του νά μεταμορφῶναι τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό, νά ἐξελίσσεται πνευματικά» [ὁ ἀγρότης τοῦ Μεσαίωνα, κατά τόν Γ.Μ.]

Τό σημαντικότερο, ὥστόσο, ἐλάττωμα τῆς ἐκδοσης εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Γιώργου Μπλάνας: ἀνακριβής, αὐθαίρετη, διαστρεβλωτική. Τέτοια μομφή χρειάζεται τεκμηρίωση, κι ἔτσι θά περιοριστῶ σέ παραδείγματα.

Ἡ γνωστότερη ἀπό τίς Θέσεις γιά τόν Φόνεερμπαχ εἶναι ὁποσοδήποτε ἡ ἐνδέκατη: «Οἱ φιλόσοφοι ἔχουν ἀπλῶς ἐρμηνεύσει [ὁ καθένας] διαφορετικά τόν κόσμο, τό ζήτημα θά ἦταν νά τόν ἀλλάξουμε». Ὁ Μπλάνας μεταφράζει: «... ἔχουν ἐπιχειρήσει ... μόνο τήν ἐρμηνεία τοῦ κόσμου – ἡ πραγματική πρόκληση εἶναι ἡ μεταβολή του» πέρα ἀπό τήν κακή σύνταξη, πουθενά ὁ Μάρξ δέν λέει ὅτι «ἔχουν ἐπιχειρήσει», ὁπότεν θά ἔπρεπε νά πει ἂν ἐπιχείρησαν ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς, νά ἐρμηνεύσουν. Οὔτε μιλάει γιά πρόκληση: «es kommt drauf an», δέν σημαίνει καμιά πρόκληση, σημαίνει ἀνάγκη. Τέλος, τό οὐσιαστικό: «ἡ μεταβολή του» μέ τό ὁποῖο ὁ Μπλάνας ἀποδίδει τό «sie zu verändern», ἀφαιρεῖ τό νόημα τῆς μεταβολῆς ὡς ἀνθρώπινης πρακτικῆς, ἐπιτρέπει τήν ἐρμηνεία τῆς ὡς φυσικῆς, τρόπον τινά, διαδικασίας.

«Κάθε κοινωνική ζωὴ εἶναι οὐσιαστικά πρακτική... Ὅλα τὰ μυστήρια πού ὠθοῦν τή θεωρία στό μυστικισμό, βρίσκουν τή λογική λύση τους στήν ἀνθρώπινη πράξη καί στήν ἐννόηση αὐτῆς τῆς πράξης», λέει ὁ Μάρξ στήν ὄγδοη Θέση, «Κάθε μυστήριο πού ... βρίσκει τή λογική του ἀναγωγή...» μεταφράζει ὁ Μπλάνας. «... Τό ἀφηρημένο ἄτομο», γράφει ὁ Μάρξ στήν ἔβδομη Θέση, «ἀνήκει σέ μιὰ ὀρισμένη μορφή κοινωνίας». Διαφωνεῖ ὁ Μπλάνας: «ἀνήκει», γράφει, «σέ μιὰ καθορισμένη κοινωνική μορφή». Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι «κοινωνική μορφή» εἶναι μορφή κάποιου

πράγματος ἡ ὁποία ὀρίζεται κοινωνικά, ἐνῶ μέ «μορφή κοινωνίας» ὁ Μάρξ ἐννοεῖ διαφορετικές μορφές τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας. «Ὁ Φόνεερμπαχ», γράφει ὁ Μάρξ, «διαλύει (*löst auf*) τή θρησκευτική οὐσία στήν ἀνθρώπινη οὐσία.» Κατά τόν μεταφραστή αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Φόνεερμπαχ «ἀνάγει τήν ἀνθρώπινη οὐσία...». Θέλει περισσότερο χῶρο γιά τήν ἐκθεση τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν δύο καί τῆς σημασίας τοῦ ἐγγελιανοῦ ὄρου τῆς «*Auflösung*», τῆς διάλυσης – ἂν τήν ἔχω καταλάβει καλά. Γιά τή μετάφραση ἀρκεῖ ὅτι, ἂν ὁ Μάρξ ἐννοοῦσε «ἀναγωγή» καί καλός χειριστής τῆς γλώσσας ἦταν καί φιλοσοφία ἤξερε ὥστε νά τό πει ἔτσι.

Αὐτά, σταχυολογημένα ἀπό πλῆθος λαθῶν, ὅσον ἀφορᾶ τίς Θέσεις γιά τόν Φόνεερμπαχ. Στό ἐπόμενο κείμενο, τό κείμενο τοῦ Ἑνγκελς γιά τόν Φόνεερμπαχ, τὰ πράγματα εἶναι ἐξίσου ἄσχημα. Ἐκεῖ μαθαίνει ὁ ἀναγνώστης ὅτι ὑπῆρξε μιὰ ἐπιθεώρηση μέ τίτλο *Γερμανική Ἡχώ* ἡ ὁποία ἐπαίξε κάποιο ρόλο στή σύγκρουση τῶν νεοεγγελιανῶν φιλοσόφων μέ τό πρωσικό κράτος. Ὁ γερμανικός τίτλος τοῦ ἐντύπου στό διάστημα 1838-1841 ἦταν *Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*. Τό ἐπίθετο *hallisch*, ἤχεῖ μέν σάν τό ρῆμα *hallen* πού σημαίνει «ἠχώ», ἀλλά δέν ἔχει καμία σχέση μέ αὐτό: ἀναφέρεται στήν πόλη Halle. Δέν εἶναι ἐπομένως ἡ *Γερμανική Ἡχώ*, ἀλλά *Τά χρονικά τῆς (πόλης) Halle* γιά τή *γερμανική ἐπιστήμη καί τήν τέχνη*. Κατόπιν, καθώς πλησίαζε ἡ ἀπαγόρευση, τό τοπωνύμιο ἀφαιρέθηκε

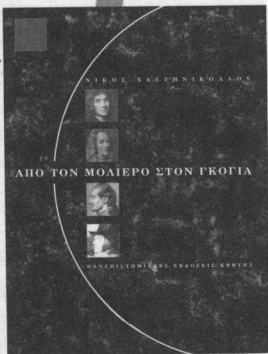
και τό περιοδικό έγινε *Deutsche Jahrbücher...* μέχρι τήν όριστική απαγόρευση του έντύπου από τήν κυβέρνηση τής Σαξονίας.

Ήδη στην εισαγωγή ό μεταφραστής αλλάζει τό κείμενο. «Σέ όλες τίσ λόγιες γλώσσες», γράφει ό Ένγκελς, «σέ όλες τίσ ανεπτυγμένες φιλολογίες» θέλει ό Μπλάνας νά έχει βρει ό μαρξισμός «έκπροσώπους», κι άς έννοει ό Ένγκελς ύποστηρικτές (Vertreter σημαίνει και τά δύο, αλλά ό μαρξισμός δέν ήταν έμπορική εταιρεία). «Μιά σύντομη, συνεκτική έκθεση» (Darlegung), τής σχέσης τής δικής του και του Μάρξ μέ τόν εγγελιανισμό, θεώρησε αναγκαία ό Ένγκελς, «άπολογισμός», γράφει ό Μπλάνας.

«Στόν Χέγκελ, όμως», γράφει ό Ένγκελς, «ό,τι ύφίσταται δέν είναι όπωσδήποτε και πραγματικό. Ή ιδιότητα τής πραγματικότητας προσιδιάζει, κατ' αυτόν, μόνο σέ ό,τι είναι ταυτοχρόνως αναγκαίο». Και παραθέτει τόν Χέγκελ: «Ή πραγματικότητα αποδεικνύεται στην ανάπτυξη της ως ή αναγκαιότητα». Ό Μπλάνας μεταφράζει, αλλά χωρίς εισαγωγικά: «Ή πραγματικότητα, στην πορεία εξέλιξής της, αποδεικνύεται αναγκαία». Καταλαβαίνει, όμως, ότι κάτι δέν πάει καλά και στη σημείωση (σημ. 10) παραθέτει τό κείμενο του Χέγκελ, σάν νά είναι δικό του εύρημα και σέ κακή μετάφραση «ξεδιπλώνοντας

τόν έαυτό της, αποδεικνύεται αναγκαία». Τό ίδιο χωρίο τό έχει παραθέσει δύο σημειώσεις παραπάνω, νομίζοντας ότι αντιστοιχεί στό «Ό,τι είναι άληθινό, είναι λογικό, και ό,τι είναι λογικό είναι άληθινό» ό Ένγκελς, γράφει ό Μπλάνας στη σημ. 8, έχει «έκλαϊκεύσει τόν Χέγκελ». Ό Ένγκελς πράγματι έχει παραφράσει λίγο τόν Χέγκελ, γιά άγνωστους λόγους, ίσως παρατίθενται από μνήμης, αλλά τό χωρίο δέν είναι αυτό πού νομίζει ό μεταφραστής. Στόν πρόλογο του *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, ό Χέγκελ γράφει: «Ό,τι είναι λογικό, αυτό είναι πραγματικό· και ό,τι είναι πραγματικό, αυτό είναι λογικό». Ή διαφορά βρίσκεται στην άντιστροφή και στις άντωνυμίες. Ό μεταφραστής θά τό είχε διαπιστώσει εάν δέν είχε περιφρονήσει τόν σχολιασμό τής γερμανικής έκδοσης.

Δέν έχει νόημα νά συνεχίσει κανείς, διότι βρισκόμαστε ακόμη στην έκτη από τίσ 96 σελίδες τής μετάφρασης του δοκιμίου του Ένγκελς, και ό κατάλογος των μέχρι τώρα λαθών δέν είναι καν πλήρης, όπότεν ή απαρίθμηση και ή εξήγηση θά ήταν πιό έκτεταμένη από τήν ίδια τή μετάφραση. Άρκούν αυτά γιά νά σχηματίσει γνώμη ό αναγνώστης.

20,5 x 27,5 cm, σελ. 250 Τιμή: 22 ευρώ

Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ.

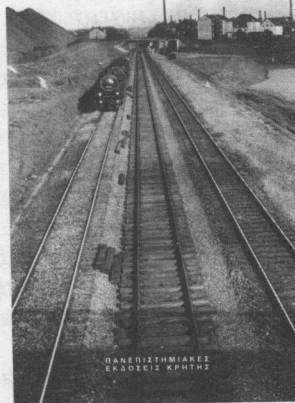
Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της άσκησης κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

16 x 23,7 cm, σελ. 190 Τιμή: 16 ευρώ

Ο διάσημος συγγραφέας και ιστορικός της τέχνης Τζων Μπέρτζερ έδωσε με αυτό το μυθιστόρημα το συγκλονιστικό πορτραίτο ενός στρατευμένου καλλιτέχνη που παλεύει ασταμάτητα με τον εαυτό του και τις αμφιβολίες του. Η καθημερινότητα ενός πρόσφυγα καλλιτέχνη και οι αισθητικές και κοινωνικές απόψεις ενός ώριμου στοχαστή, συνθέτουν μια ιστορία γεμάτη προβληματισμούς οι οποίοι δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους.

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583